

T.C.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

EŞ'ARÎ KELAMINDA GÜNAHLARIN AFFI

Durhasan ÇELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2019

T.C.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

EŞ'ARÎ KELAMINDA GÜNAHLARIN AFFI

Durhasan ÇELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. İbrahim KAPLAN

ADANA / 2019

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. İbrahim Kaplan
(Danışman)

Üye: Doç. Dr. İsmail Şık

Üye: Doç. Dr. İsmail Bulut

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

... /... /2019

Prof. Dr. Serap Çabuk
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil
ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri
Kanunu'ndaki hükümlere tabidir

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. ... / ... / 2019

Durhasan ÇELİK

ÖZET

EŞ'ARÎ KELAMINDA GÜNAHLARIN AFFI

Durhasan ÇELİK

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. İbrahim KAPLAN

Haziran 2019, 113 sayfa

Günahların affı konusu, Eş'arî kelâmcıların bakış açısıyla incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu araştırma, günah kavramı, günah ve sorumluluk, kişiyi günaha sevk eden etkenler, iman ve küfür açısından günahkârın durumu ve günahlârin affını ilgilendiren tövbe ve şefaât gibi meseleleri kapsamaktadır.

Günah, Allah'ın razı olmadığı fiildir. Buna rağmen insan günah işleme potansiyeline sahip olduğu için kendisini günaha meylettiren bir etkene maruz kaldığında günah işleyebilmektedir. Bu günah şirk ve küfür değilse insanı iman dairesinden çıkarmamakla birlikte, onu günahkâr ve sorumlu kılmaktadır. Günah işleyen mümin, günahından kurtulmak isterse tövbe etmesi gerekir. Ancak tövbenin kabulü için bazı şartların yerine getirilmesi icap eder. Bu şartlar yerine getirilir ve samimi bir pişmanlık gösterilirse, tövbenin kabul edileceği ümit edilir. Aynı zamanda; Allah'ın merhameti, ibadet ve taatler günahların affına vesile olabilir.

Ehli Sünnetin tamamında olduğu gibi Eş'arî kelamında şefaât hak olarak kabul edilir, şefaâtle günahların affedileceğine inanılır. Ancak mezheplerin şefaât meselesine yaklaşımında farklılıklar vardır.

Eş'ari âlimlerin kelâmî konulara yaklaşımında Allah'ın kudreti merkezdedir ve O'nun kudreti öne çıkarılır. Bu yaklaşım günahların affı konusuna da yansımıştır.

Araştırma problemi, Eş'arî kelamında günahların affını içermektedir. Araştırmanın amacı, Eş'arî alimlerin günahların affına olan yaklaşımının tespit edilmesidir. Bu da araştırmayı önemli kılmaktadır. Çağdaş araştırmalar da dikkate alınarak Eş'arî âlimlerin ana kaynakları incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Eş'arîlik, günah, büyük günah, af, tövbe, şefaât.

ABSTRACT**FORGIVENESS OF SINS IN EŞ'ARÎ KALAM****Durhasan ÇELİK****Master Thesis, Department of Basic Islamic Sciences****Supervisor: Assoc. Doç. Dr. İbrahim Kaplan****June 2019, 113 pages**

The issue of forgiveness of the sins in Eş'ârî kalam is reviewed and evaluated according to Eş'ârî theologians' view. This research includes sin concept, sin and responsibility, factors leading a person to sin, status of sinner in the case of faith and denial and penitence and intercession related to forgiveness of sins, and it is presented according to views of Eş'ârî theologians.

According to this research sin is the act that Allah does not accept. Since human has potential of acting sin he may act sin when he is exposed to a condition that tends himself to act sin. If this sin is not polytheism and denial, without removing human from the circle of faith, it makes him sinner and responsible. If the person who sinned wants to get rid of his sin, he should repent of Allah. Repentance is necessary for believer, and there are some requirements for acceptance of it. If these conditions are fulfilled and a sincere regret is shown, then it is expected that repentance will find the answer. Besides; Allah's mercy, worship and obedience can conduce the forgiveness of sins.

As it is among all followers of sunnah, intercession is considered to be the right among Eş'ârî theologians and it is believed that sins will be forgiven by means of intercession.

The main idea of Eş'ârî theologians' approach to subjects in kalam is Allah centered and His power is mentioned. This approach reflects on the issue of forgiveness of sins.

The research problem includes the forgiveness of the sins in Eş'ârî kalam. The aim of the research is find out the approaches of eş'ârî theologians to the forgiveness of the sins. That is why the research is important. By considering modern researchers, the main sources of Eş'ârî theologians are studied.

Keywords: Being Eş'ârî, sin, big sin, forgiveness, penitence, intercession.

ÖNSÖZ

Günah ve günahların affı problemi, Hz. Ademle başlamış ve tarih boyunca tartışılmalıdır. Anlaşılan o ki, söz konusu problem insan var olduğu sürece tartışılmaya devam edecektir. Çünkü insanın olduğu her yerde günah olarak kabul edilen fiiller kaçınılmaz olarak işlenecektir. İnsan, fitratı gereği günah işlemeye müsaittir ve insan her an hata yapma potansiyeline sahiptir. Yine o fitratı gereği günahının farkına vardığında vicdanen rahatsız olmakta ve günahından kurtulmanın yollarını aramaktadır. Bundan dolayı bütün dinlerde bazı fiiller günah kabul edilmiş ve bunlardan arınmanın yolları gösterilmiştir.

İnsan için günah kavramı ilk defa Hz. Âdem ile ortaya çıkan, Allah'ın sevmediği bir eylemdir. Allah insanı iyiliği de kötülüğü de, doğruyu da yanlış da yapabilecek bir fitratta, yani eylemlerini özgürce işleyebileceği bir potansiyelde yaratmıştır. Allah, kullarının günah işleyebileceğini de bilmektedir. Bundan dolayı insanın bir hatasından dolayı tamamen gözden çıkarılması ya da işlediği suçtan daha ağır bir ceza ile cezalandırılması da adalet ilkesi ile bağdaşmayacaktır. Bu yüzden Allah (cc) kullarını günahattan kurtaracak af yollarını göstermiş, onlara yeni fırsatlar tanıyarak iyiliğe teşvik etmiştir. İlahi emir ve yasaklara aldırış etmeyip günah işleyen insanın hatasını anlayıp vazgeçmesi halinde Allah'ın sunduğu af imkânını değerlendirmesi gerektiği ısrarla vurgulanmıştır .

Eş'arî kelamında günahların affı meselesini ele aldığımız araştırmamızın giriş kısmında, araştırmanın konusu, kapsamı, sınırlılıkları, amaç ve önemi, araştırmada takip edilen yöntem hakkında bilgiler verildikten sonra ana hatlarıyla ilâhî dinlerin günah ve günahların affı meselesine yaklaşımı ifade edilmiştir. Birinci bölümde, günah kavramının anlam alanı ve günahkârın iman bakımından durumuna değinilmiştir. Araştırmamızın omurgasını oluşturan ikinci bölümde günahlardan kurtuluş yolu olarak daha çok önem arz eden tövbe ve şefaate mevzusu incelenmiştir. Sonuç kısmında ise bu araştırma ile elde ettiğimiz bulgular değerlendirilmiştir.

Araştırma sürecinde rehberlik ederek önemli görüşleriyle yol gösterip yardımını esirgemeyen saygıdeğer hocam Doç. Dr. İbrahim KAPLAN'a; ders döneminde mevcut akademik seviyemi değerli görüş ve düşünceleriyle yukarılara taşıyan kıymetli hocalarım Doç. Dr. İsmail ŞIK ve Dr. Öğretim üyesi İsmail YÜRÜK'e; tez yazımı sırasında yardımlarını esirgemeyen Dr. Ömer SADIKER ve Arş. Gör. Hamdi AKBAŞ ile ve çalışmamın başından sonuna kadar maddi-manevi destek ve sabırlarından dolayı sevgili eşime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNAH VE GÜNAHKÂRIN İMAN BAKIMINDAN DURUMU

1.1. İslam Düşüncesinde Günah Kavramının Anlam Alanı.....	16
1.1.1. Günah Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları.....	16
1.1.2. Kur'an ve Hadislerde Günah Kabul Edilen Söz ve Davranışlar.....	17
1.2. Eş'arî Kelamında Günah ve Sorumluluk	27
1.3. Eş'arîlere Göre Kişiyi Günaha Sevkeden Sebepler	37
1.3.1. İnsan Fıtratı	37
1.3.2. Şeytanın Tahrikleri	39
1.3.3. Menfaat, Dünya Hayatının Cazibesi, Nefs ve Hevâ	41
1.4. Günahların Tasnifi	44
1.4.1. Niteliğine Göre Günahlar (Büyük ve Küçük Günahlar).....	44
1.4.2. Muhatabına Göre Günahlar	51
1.4.2.1. Allah'a Karşı İşlenen Günahlar	52
1.4.2.2. İnsanlara Karşı İşlenen Günahlar.....	52
1.4.2.3. İnsanın Kendine Karşı İşlediği Günahlar.....	53
1.4.2.4. Diğer Canlılara Karşı İşlenen Günahlar.....	54
1.5. İman ve Küfür Açısından Günahkârın Durumu	55

İKİNCİ BÖLÜM

EŞ'ARÎ KELAMINDA GÜNAHLARDAN KURTULMA YOLLARI

2.1. Büyük ve Küçük Günahların Affı.....	62
--	----

2.2. Büyük Günahların Taatleri Boşa Çıkarması	65
2.3. Va'd ve Vaîd Açısından Günahların Affı	67
2.4. Günahların Tövbe ile Affı: Aktif Bağışlanma	70
2.4.1. Tövbenin Tarifi	71
2.4.2. Tövbe-İstiğfar İlişkisi	73
2.4.3. Tövbenin Şartları	75
2.4.4. Tövbe Etmenin Gerekliliği	83
2.4.5. Tövbenin Kabulü	86
2.5. Tövbesiz Af İmkânı (Pasif Bağışlanma).....	90
2.5.1. Günahların Amellerle Affı.....	92
2.5.2. Meleklerin Duasıyla Günahlardan Kurtulma.....	94
2.5.3. Şefaât Yoluyla Günahların Bağışlanması	96

ÜÇÜNCÜBÖLÜM

SONUÇ	104
KAYNAKÇA	106
ÖZGEÇMİŞ	113

KISALTMALAR

b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
hk.	: Hakkında
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
krş.	: Karşılaştırınız
MÜİFV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.ö.	: Milattan önce
m.s.	: Milattan sonra
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
r.a	: Radıyallahu anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
sav	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
ss.	: Sayfa aralığı
thk.	: Tahkik eden
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz
TYEKB	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
v.dğr.	: Ve diğerleri
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Sınırlılıkları

İnsan, irade sahibi bir varlık olarak diğer varlıklardan farklı özelliklerde yaratılmıştır. Aynı zamanda bu âlemde insana birçok imkân ve güzellikler bahşedilmiştir. İnsana iyiyi kötüyü, güzeli, çirkini, doğruyu yanlış fark edebilmesini sağlayacak akıl verilmiştir. Bununla da yetinilmeyip peygamberler vasıtasıyla sorumluluklarının neler olduğu hatırlatılmıştır. Tüm bu imkânları tanıyan Allah, insanı kendisine muhatap kılmış ve ona yaratılış gayesini, elçisinin rehberliğinde Kur'an'da hatırlatmıştır. Bu rehberlere uyulmadığı, aklın ve iradenin yanlış yönde kullanıldığı zaman ahirette neyle karşılaşacağı da insana önceden haber verilmiştir.

Kur'an bize ilk günahı, işlenen bu günah neticesinde pişmanlık duyup tövbe etmeyi ve ilk affı Hz. Âdem örneğiyle anlatmaktadır. Buradan insanın günah işleme potansiyeli yani bir irade sahibi olduğu anlaşılmaktadır ve insanın hatasından dönüp pişmanlık sergilediğinde affedilebileceği sonucu çıkarılmaktadır.

Günah ve günahların affı problemi, Hz. Âdem ile başlamış ve tarih boyunca tartışılmalıdır. Bütün dinlerde ilahi emirlere aykırı davranış sergileyen müminin iman bakımından durumu tartışılmış, bu günahlardan kurtulup huzura kavuşabilmesi için gerekli yükümlülüklerinin neler olduğu üzerinde, kutsal metinler merkeze alınarak kafa yorulmuştur. Günah ve günahların affı meselesi bütün teolojilerin en önemli tartışma konularından biri olmuştur. O halde denilebilir ki, günah problemi insanoğlunun en kadim problemlerinden biridir.

Hız. Peygamber zamanında büyük günah işleyen in an bakımından durumu hakkında ciddi tartışmaların olmadığı yönünde bir kanaat hakimdir.¹ Ancak Hız. Osman'ın öldürölmesi, Cemel Olayı ve Sıffin Savaşı gibi vahim hadiseler büyük günah işleyen in an bakımından durumunun ne olacağı sorusunu gündeme getirmiştir. Zira ortada İslam'ın büyük günah saydığı bir öldürme fiili söz konusudur.

Esasında bahsi geçen olaylarda rol alan Hız. Osman, onu öldürmek için gelen isyancılar, Hız. Ali, Talha, Zübeyr ve Muaviye hiçbir zaman karşıındakileri in an konusunda eleştirmemişlerdir.² Dahası, Hız. Osman'ın kendisini öldürmek için gelen isyancılar karşıındaki söyleminin “Ey Allah'ım! Mü'min kulların beni öldürüyor.”

¹ Kılavuz, Ahmet Saim, *İman-Küfür Sınırı*, Marifet Yay., İstanbul 1982, s. 68; Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Otto Yay., Ankara 2015, s. 224.

² Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 224.

şeklinde olduğu kaydedilmiştir.³ Yine kaynaklarda Hz. Ali'nin Muaviye ve taraftarlarını “isyancı müslümanlar” olarak nitelendirdiği belirtilmektedir.⁴ Hz. Ali kendisine isyan eden ve savaşan topluluğun imanı hakkında yorum yapmadığı halde, Muaviye'ye karşı Hz. Ali'nin yanında saf tutmuş iken, hakem olayını kabul ettiği için onun ordusundan ayrılan ilk Hariciler, muhtemelen isyanlarını meşrulaştırma gayesiyle⁵ ilk defa büyük günah işleyenin kâfir olacağını ileri sürmüşlerdir.⁶

Haricilerin, büyük günah işleyenin kafir olacağı yönündeki bu anlayışına tepki olarak ortaya çıkan Mürcie ise, ameli imandan bir parça olarak görmediği için, büyük günah işlemenin imana bir zarar vermeyeceğini, dolayısıyla büyük günah işleyen kişinin mümin vasfını devam ettirdiğini ileri sürmüştür. Mürcie'ye göre, Müslümanım diyen her birey İslâm üzeredir. Allah'a ortak koşulmadığı, O'nun tek olduğuna iman ettiği sürece bir kimseyi hiçbir günah müşrik yapmaz.⁷

Mutezile âlimleri, Hariciler gibi ameli imandan saymış olsa da bu konuda daha farklı bir görüşün temsilcileri olmuşlardır.⁸ Mu'tezile, büyük günah işleyen kimseyi iman ile küfür arasında bir yere (el menzile beyne'l-menzileteyn) konumlandırmıştır. Büyük günah işleyen kimseyi “fâsık” olarak nitelendiren Mu'tezile'ye göre, bu durumdaki biri pişman olup günahından tövbe ettiği takdirde imanına geri döner; eğer tövbe etmeden önce ölürse azap görür ve sürekli olarak cehennemde kalır.⁹

İmam-ı Azam (ö. 150/767) ve onun itikadi konulardaki takipçisi olan Mâtürîdî (ö. 333/944) gibi düşünürler ise, ameli imama dahil etmedikleri için, helal saymamak kaydıyla büyük günah işleyen kimseyi, inancını devam ettirdiği için mümin kabul etmişlerdir.¹⁰

³ İbn Sa'd, Ebî Abdillâh Muhammed, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut ts., III, 82.

⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, III, 82.

⁵ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 224.

⁶ Eş'ârî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1995, I, 167.

⁷ Kutlu, Sönmez, “İlk Mürcî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1, 245, ss. 239-252, Ankara 1999.

⁸ Kadı Abdülcabbar'a göre, büyük günah işleyen mümin olarak isimlendirilemez. Çünkü onun, büyük günah işlemek suretiyle zem, lanet, istihfaf ve ihanete müstahak olduğu sabittir. Şeriatta ise mümin adı sadece medih, tazim ve müvâlâta müstahak olan için kullanılır. Aynı şekilde büyük günah işleyen kâfir olarak da isimlendirilemez. Çünkü din dilinde kâfir, büyük azabı hak eden; nikâh, miras, Müslüman mezarlığına defnedilme gibi hususlarda bazı özel hükümlere tabi tutularak bunlardan mahrum bırakılan kimseye denir. Hâlbuki büyük günah işleyen kâfirin muhatap olduğu cezaya müstahak olan ve kendisine bu hükümler uygulanan kişilerden değildir. Kadı Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev., İlyas Çelebi, TYEKB, İstanbul 2013, II, 620-621, 636-637.

⁹ Kadı Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 574-575.

¹⁰ Ebu Hanife, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, çev. Mustafa Öz, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), MÜİFV Yay., İstanbul 1992, 49; Maturidi, Ebu Mansur Muhammed, *Kitabu't-Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, İsam Yay., İstanbul 2002, 431-432.

Eş'arilik, Ehli Sünneti oluşturan ekollerden biri ve İslam düşünce geleneğinin en önde gelen temsilcilerindendir. Eş'ari düşünce geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Eş'arilik ve Eş'arî kelamı hakkında bugüne kadar pek çok çalışma yapılsa da, Eş'ari kelamcılarının günahların affı problemine yaklaşımını konu edinen müstakıl bir çalışma yapılmamıştır. Ancak konumuza yakın bazı çalışmalar yapılmıştır.¹¹

Kelamcılar, itikadi alanı ilgilendiren bir çok probleme çözüm önerisinde bulunmuşlardır. Günah ve günahlardan kurtulma yolları da kelamın ilgilendiği problem alanlarından biridir. Hatta bu problemin çok erken dönemlerden itibaren tartışıldığı bilinmektedir. Bu çalışmada Eş'arî kelamcılar özelinde günahların affı problemini konu edinip kelam araştırmalarına katkı sunmayı amaçladık. Biz de oldukça geniş bir coğrafyada benimsenen bu kelam ekolüyle ilgili bir çalışma yapma ihtiyacı hissettik. Bu sebeple araştırma konumuzun öznesini Eş'ari düşünce olarak belirlemek istedik.

Günah ve af imkanları (Tövbe, Şefaât) kelamın ilgilendiği önemli meselelerdendir. Öyle ki kelam ekollerinin doğuşunda günah kavramına yükledikleri anlamlar önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu bağlamda araştırmamızda konu edindiğimiz günah ve günahlardan kurtulma yolları geçmişte olduğu gibi bugün de pek çok problemi gündeme getirmektedir.

Tezimiz sözü edilen konuyla bağlantılı kelâmî problemleri incelerken Eş'arî kelamcılarının yaklaşımlarından hareketle şu sorulara yanıt arayacaktır: “Günahların affı konusu Kur'an ve hadislerde nasıl yer almaktadır? Bilerek büyük günah işleyen bir kimse kâfir olur mu? Af ile ilgili kavramlar nelerdir? Şefaât hak mıdır? Büyük günah işleyenin dünya ve ahiretteki durumu nedir? Tövbe etmeden ölen günahkâr bir kişi ebedi olarak cehennemde mi kalır? Kelam ekollerinin bu konudaki görüşleri nelerdir? Eş'ari alimler bu konuları nasıl ele almış ve yorumlamıştır?” Aynı naslardan hareket edildiği halde günah ve günahların affı meselesine yaklaşım farklılıklarının sebepleri nelerdir? Eş'ari'nin günahların affı meselesine yaklaşımının belirmesinde etkili olan hususlar nelerdir? Günahlardan kurtulma ya da günahların affı için bilerek ya da farkında olmadan günah işleyen kulun ne yapması gerekir? Yüce Allah'ın af edici, bağışlayıcı, rahmet ve merhamet edici isim ve sıfatlarını günahların affı bağlamında

¹¹ Yüksek lisans düzeyinde yapılan şu tezler buna örnek gösterilebilir: Ahmet Müjdecî, *Kelâmî Açıdan Allah'ın Affı*; Abdullah Araz, *Gazali'de Tövbe Anlayışı*; Halil İbrahim Yıldırım, *Tövbe Kavramı ve Kelam Ekollerinin Tövbe Anlayışlarının Mukayesesi*; Mehmet Yaman, *Kelam'da Günah ve Tövbe*; D. Ali Aşkın, *Kur'an'da Tövbe Kavramı*; Akif Akay, *İslam İtikatında Tövbe Anlayışı*.

nasıl değerlendirmeliyiz? Buna karşın günah işleyenin cezalandırılacağına dair ifadeler ne anlama gelmektedir?

Bütün bu sorulara Eş'arî kelimciler tarafından verilen cevapların, günah işlediğini düşünen ve gûnahtan kurtulma yolları arayan çağdaş insanı tatmin edip etmediği de ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husus olarak karşımızda durmaktadır. Zira günah ve günahların affı meselesi güncel bir problem olarak varlığını devam ettirmektedir. Yine, özellikle Eş'arî kelamının Tanrı tasavvurunun bir yansıması gibi görünen şefa'at meselesine yaklaşımlarının toplumda nasıl bir yankı bulduğu da üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir problem alanıdır.

Eş'ari âlimler, eserlerinde birçok kelami konuya değinmiş ve görüş belirtmişlerdir. Bu konulardan biri de günah ve günahların affını ilgilendiren tövbe ve şefa'at gibi kavramlardır. Bu bağlamda günahların affı konusunda Eş'ari kelimcilerin görüşleri, mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemi esas alınarak tespit edilmiştir. Eş'ari âlimlerin görüşleri çerçevesinde araştırma günah, mürtekeb-i ke'bir, îman, va'd - va'id, şefa'at, tövbe, melek ve ibadet-amel kavramlarıyla ele alınmıştır. Eş'arilerin konu ile ilgili görüşleri ortaya konurken diğer mezheplerin görüşlerine de kısmen yer verilmiştir.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bir insanın hayatı boyunca Allah'a ve O'nun yarattıklarına karşı hata yapmadığını düşünmesi, insan fıtratını dikkate aldığımızda mümkün görünmemektedir. Bu açıdan baktığımızda övgüyü en çok hak eden Allah'ın, kulunun işlemiş olduğu günahları affetmesi insanı tekrar hayata tutunmasını sağlamakta, ahiret hayatında karşılaşacağı manzaralar karşısında korkusunu azaltmakta ve ona psikolojik bir destek sağlamaktadır. Bu açıdan konu, yaratan-yaratılan ilişkileri ve etkileşimi açısından önem arz ederken birey ve toplum açısından da önemini korumaktadır. Bu konudaki ayetler incelendiğinde affediciliğin geniş kapsamlı ilâhî bir vasıf olduğu karşımıza çıkmakla birlikte, bağışlanmanın olabilmesi için insana düşen görev ve sorumlulukların da olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu anlamda çalışmamız, affın gerçekleşmesi için insana düşen sorumlulukların neler olduğunu Eş'ari kelamı bağlamında ele alması açısından özel bir öneme sahiptir.

Araştırmamızı önemli kılan bir diğer husus, günahların affı konusunu Eş'arî kelamı açısından değerlendirmesidir. Zira günah, büyük günah, büyük günah işleyenin durumu gibi pek çok mesele akademik çalışmalara konu edilse de, müstakil olarak Eş'arî kelamında günahların affı meselesi ele alınmış değildir.

Günah ve günahların affı, tartışılan önemli kelami meselelerdendir. Hakkında çok farklı yorumlar yapılan tövbe ve şefa'at konusu, geçmişten günümüze hep tartışılmıştır. Bu tartışma konuları, günümüz insanının inanç dünyası için de önemli bir mesele olarak güncelliğini korumaktadır.

Bu çalışmayla, Kur'an'da ve hadislerde üzerinde durulan ve kelam alimleri arasında fikri tartışmalara sebep olan tövbe ve şefa'at gibi kelamî problemler, günahların affı bağlamında incelenecektir. Başka bir ifadeyle bu çalışma ile, Kur'andaki günah ve af ilişkisini gündeme getiren nassların, kelam alimlerinin konuyla ilgili ortaya koydukları yorumların ve bu yorumlara dayanak teşkil eden delillerin, Eş'ari kelamı esas alınarak araştırılması hedeflenmektedir. Kısaca, "Eş'ârî Kelamında Günahların Affı" başlıklı çalışma ile günahların affı konusunda Eş'arî kelamcılarının görüşlerini tespit etmeyi ve karşılaştırmalar yapmayı amaçlamaktayız. İslâm'ın ana kaynağı Kur'an'a da başvurularak Eş'arîlerin penceresinden İslam düşüncesinde günah olgusu ve ondan kurtulma yolu anlaşılmaya çalışılacaktır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda, öncelikle çağdaş araştırmalar da dikkate alınarak Eş'ari alimlerin ana kaynakları incelenecek, Eş'arîlerin probleme yaklaşımı tesbit edilmeye çalışılacaktır. Yapılan araştırma sonucu bulgular yani günah ve günahların affı meselesine dair Eş'ârî yaklaşım, söz konusu problemin çözümüne yönelik öne sürülen öneriler çağdaş yaklaşımlardan da faydalananarak yeniden yorumlanacaktır. Son olarak, Eş'arî alimlerin konuyu işlerken takip etmiş oldukları metod tespit edilmeye çalışılacak; Eş'ârî kelamında günahların inançla nasıl ilişkilendirildiği veya bağdaştırıldığı sorusunun cevabı aranacaktır.

Araştırmamızın giriş kısmında hem araştırmanın konusu, amacı, sınırları, amacı ve önemi, yöntemi hem de günah kavramının anlamları ve ilahi dinlerin günah anlayışıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Problemi ortaya koyarken Eş'arîlik dışındaki kelam ekollerinin günah ve günahların affı meselesine yaklaşımlarına kısaca değinildiği için, tekrara düşmemek adına kelam ekollerinin yaklaşımı için ayrı bir başlık açılmayacaktır. Birinci bölümde günah ve günahkârın iman bakımından durumu işlenmiş, ikinci bölümde ise esas araştırmamızın omurgası durumunda olan günahlardan kurtulma yollarına değinilmiştir.

Bu araştırmayı yaparken Eş'ari'nin *el-İbâne an Usuli'd-Diyane* başta olmak üzere bütün eserleri, Bâkılânî'nin *Kitabu't-Temhid*, Abdülkâdir el-Bağdâdî'nin *el-Fark*

Beynel Fırak ve Usulu'd-Din, Cüveyni'nin *Kitabu'l-İrşad*, Gazali'nin *İhya*, Fahreddin er-Razi'nin *el-Erbain* ve *Tefsir-i Kebir*, Seyfüddin el- Âmidî'nin *Gayetü'l-Meram*, Teftazani'nin *Şerhu'l Akaidin-Nesefiyye* ve Cürcânî'nin *Şehu'l-Mevakıf* adlı eserleri kaynak olarak kullandığımız eserlerden bazılarıdır. Araştırmamızı yaparken mukayese hususunda yararlandığımız eserlerden bazıları şunlardır: Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usulü'l-Hamse*; Ebu Hanife, *El-Fıkhü'l-Ekber*; Ebu Mansur el-Matürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân*; Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*. Bunun yanında iman-amel ilişkisi konusunda öne çıkan Selefiyye, Hariciler ve Mürcie gibi mezheplerin görüşleriyle karşılaştırmalar yapabilmek için klasik Kelam ve Mezhepler Tarihi eserlerine de müracaat edilmiştir.

Bununla birlikte konuyla ilgili ulaşabildiğimiz diğer klasik kaynakları taramaya çalıştık. Ülkemizde yüksek lisans ve doktora düzeyinde hazırlanmış olan çalışmaları YÖK tez kataloğundan pdf'si bulunanları bilgisayar ortamında indirerek yararlanma, bulamadıklarımızı ise gerek enstitülerden gerekse konuyla ilgili çalışmalar yapan kişilerden temin etme yoluna başvurduk.

Araştırmamızda kavramsal süreci ve bu süreç içindeki olayların arka planını da aydınlatmaya çalıştık. Bu çalışmayı yaparken bilimsel esaslara uygun şekilde hareket ederek; dönemin siyasi, sosyal ve kültürel yapısı ve şahsiyetler üzerindeki etkilerini deskriptif bir şekilde ele almaya çalıştık ve bunu yaparken de tarafsızlık ilkesine riayet ettik.

Çalışmamızın hazırlanmasında şekil yönünden Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün “Tez Yazım Kılavuzu” esas alınmıştır.

Bütün bilim dallarında olduğu gibi, şüphesiz Kelam Bilim Dalı alanında yapılan çalışmalarda takip edilmesi gereken, bilim dalının kendine has, metot ve teknikler bulunmaktadır. Çalışmamız boyunca özellikle şahıslar üzerinde yoğunlaşma, ilk el kaynaklara müracaat etme, fikir-hadise irtibatını tesis etme ve menkulde makulu arama gibi tekniklere uygun hareket edilmiş, tez boyunca yargılama, dışlama veya onaylama gibi alanın sorumluluklarını aşan yaklaşımların sergilenmesinden uzak durulmuştur.

4. İlahi Dinlerde Günah ve Günahların Affı

Dini düşünceyle bağlantılı olan günah kavramının muhtevası ve algı biçimi dinlerdeki ulûhiyet kavramına göre şekillenmektedir. Dolayısıyla, her dinde günah kavramına yüklenen anlamlar insanların ulûhiyetle olan münasebetine göre farklılık arz

etmektedir.¹² Bu bağlamda, ele aldığımız meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle ilâhî kaynaklı dinlerde günah ve günahlardan kurtulma yolları araştırılmış daha sonra konunun İslâm ilahiyatının temel kaynaklarında nasıl değerlendirildiği incelenmiştir.

Yahudilikte günah, Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin bozulmasına sebep olan davranışlardır. Bundan dolayı günah, Tanrı ile ilişkinin bozulması ve parçalanmasıdır. İbranice Kitabı Mukaddes'te günah anlamına gelen *het*, *peşa*, *avon* gibi yaklaşık yirmi kelime mevcuttur. *Ht* kökünden meydana gelen hata fiili, doğru yolun terkedilmesi ve yitirilmesi demektir. Kelimenin dünyevi manada kullanımı ise kişinin yolunu veya amacını kaybetmesidir. *Pş* kökünden *peşa* kelimesi de “isyan ve ihlal etmek” anlamlarını taşımaktadır. *Avon* kelimesi ise “hem fiil hem düşüncede sırt çevirme ve kötülük” anlamı taşımaktadır.¹³

Amartia, Kitabı Mukaddes'in Yunanca tercümesinde hata kelimesinin çeşitli karşılıkları arasında en yaygın olarak kullanılanıdır. Günah kavramına denk gelen *peccatum*, *culpa*, *iniquitas*, *offensio*, *delictum*, *scelus* gibi kelimelere Latince tercümelerde yer verilmiştir. İnsan davranışları söz konusu olursa *het* 'hatta'ah, hatta't, *peşa*, 'avon vb. kelimelere, günah anlamı yüklenir. Kelimenin bu tarzda kullanımı günah kavramının gerçekte bir şeyi ihlal etmekle aynı olduğunu gösterir. Diğer bir anlatımla günah, bir ahdi ihlal etme demektir. Rabbaniler ise, ihlal etmek, Tanrı'nın isteğine karşı gelmek manasında *avar* kökünden türeyen *averah* kelimesini günah karşılığı olarak kullanırlar.¹⁴

Yahudilikte genel olarak yasak kılınmış günahlar şunlardan ibarettir:¹⁵ Allah'a şirk koşma, zina, hırsızlık, insan öldürme, ana-babaya asilik, yetim malı yeme, yalan şahitlik, ölçü ve tartıda hile, rüşvet alıp verme, faiz alıp verme, sihirbazlık, gıybet ve cumartesi günü çalışmak. Günah, Tanrı tarafından ikame edilen düzeni ihlal, Yahova'ya karşı başkaldırıdır. İnsanî planda günah aile ve toplum bağının kopması, Tanrı'ya karşı yapılan günah ise O'ndan ayrılma demektir.¹⁶

Yahudilikte üç büyük günah olarak putperestlik, zina ve cinayetten bahsedilir. Günah işleyenler yasaları gereği Yahudi olup olmadıklarına göre de değerlendirilir.

¹² Harman, Ömer Faruk, “Günah”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, 278, ss. 278-282, İstanbul 1996.

¹³ Harman, “Günah”, 280.

¹⁴ Harman, “Günah”, 280.

¹⁵ Cilacı, Osman, “İlahi Dinler Açısından Günah Kavramı”, *Diyanet İlmî Dergi*, 24/4, 48-49, ss. 41-49, Ankara 1988; Bkz. Çıkış 20:3; 20:14; 20:16; 20:13; 20:12; 20:21; 22:23; 32:7; 37:2-4; Tesniye 22:25; Levililer 19: 26.

¹⁶ Harman, “Günah”, 280.

Örneğin bir Yahudi'yi öldürmek en büyük günah ve en çirkin üç gûnahtan biridir. Böyle bir durum meydana geldiğinde normal adalet ölçülerinin üzerinde bir ceza gereklidir. Öldüren Yahudi ise Tanrı cezalandırmalıdır. Öldüren Yahudi, öldürülen Yahudi olmayan biri (gentile) ise Tanrı yasasına göre suçludur ama mahkeme ceza veremez, eğer ölüm dolaylı yoldan olmuş ise bu günah bile değildir.¹⁷

Talmut'ta bahsi geçen bazı yasaklar olsa da bunlar hile-i şer'iyye yöntemiyle mübah hale getirilir. Bu yasaklar cumartesi günü çalışmak, faizli alış veriş, sabatik yıl (sabbatical year), şabatta süt sağma, karışık mahsül ekimi, terk edilen yiyecek maddeleri, cumartesi işçisidir (sabbath-goy). Örneğin, faizli borç alış verişini meşru hale getirmek için "iş istisnası" (heter 'isqa) düzenlemesi oluşturulmuştur. Şöyle ki borç veren kişi, parasını borç alan kişinin işine yatırır ve ardından iki koşul devreye girer: İlki, ödünç alan kişi, anlaşılmış bir vakitte söz konusu miktardaki parayı (ki bu para gerçekte faizdir), alacaklının kar payı olarak ona öder. Böylece, Yahudiler arasındaki faizli borç alış veriş meşrulaştırılmış olur.¹⁸

Günah kavramıyla yakından ilişkisi olan bir konu da asli gûnah. Asli gûnah, Hristiyanlıkta Hz. Âdem ile Havva'nın cennette yasak meyveden yemek suretiyle işlediklerine ve nesilden nesle bütün insanlığa intikal ettiğine inanılan bir suçtur. Asli gûnah (peccatum origines) terimini ilk defa Saint Augustinus kullanmış ve doktrinleşmesini sağlamışsa da bu konunun ilk yorumunu Pavlus yapmıştır. Pavlus, gûnahın dünyaya Âdem vasıtasıyla girdiğini, her insanın da bu gûnahla doğduğunu, Âdem'in suçundan bir miktar taşıdığını ve nesilden nesle intikal ettiğini, insanlığı da bu suçtan Hz. İsa'nın kurtardığını iddia eder.¹⁹ Tanrı, İsa'ya hulûl ederek gûnahsız olan kendi oğlunu göndermiş, o da Âdem'in gûnahına kefarete olmak üzere çarmıhta can vermiştir.²⁰

Yahudiler ise Âdem'in gûnahının tesirlerini kabul etmekle birlikte, Hristiyanlıktaki şekliyle bu gûnahın bütün insanlara sirayetini ve Tanrı'nın insan bedenine girerek insanlığı bu gûnahtan kurtarmış olduğu düşüncesini benimsemezler. Âdem'in işlemiş olduğu gûnah Hristiyanlıkta "asli gûnah" şeklinde kavramlaştırılmışken, Yahudilerde ilk insanın gûnahı, "kadim gûnah" olarak isimlendirilir. Yahudilikte Âdem'in işlemiş olduğu gûnahın diğer nesillere sirayeti

¹⁷ Shahak, Israel, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini (Jewish History Jewish Religion)*, çev. Ahmet Emin Dağ, Ankara Yay, İstanbul 2004, s. 136.

¹⁸ Shahak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, 83-88.

¹⁹ Romalılara Mektup 5:12-21.

²⁰ Tümer, Günay, "Asli Gûnah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, III, 496-7, ss. 496-497, İstanbul 1991.

benimsenmemiş olsa da bu günahın etkileri üzerinde durulmuştur. Çünkü bu suçtan dolayı Âdem ve Havva ölümlü varlığa dönüşmüştür ve günahları yüzünden sonsuz hayatı kaybetmişlerdir.²¹

İslam'a göre, Hz. Âdem'in yasak ağaca yaklaşması,²² Allah'a olan ahdini unutması olarak nitelendirilir. Yüce Allah, bu hatanın kasıtlı olmadığını²³ ve hatasını anlayan Hz. Âdem'in tövbesini kabul ettiğini Kur'an'da beyan etmiştir.²⁴

Eski Ahit'e göre ilk günahı işleyen de Âdem'in işlediği günahın sorumlusu da Havva'dır. Havva, günah işlemeye kaynaklık etmiş ve insanlığın ölümlü oluşuna sebep olmuştur. Eski Ahit'te anlatıldığına göre Âdem yaratıldıktan sonra nimetlerle dolu cennete girer ve istediği meyveden yiyebileceği söylenir ama iyi ile kötüyü bilme ağacından yememesi, aksi halde öleceği uyarısı yapılır. Âdem'e yardımcı olarak Havva yaratılır. Ardından, Havva'yı gözlerinin açılacağı, iyi ile kötüyü bilecekleri ve Tanrı gibi olacakları vaadi ile bir yılan kandırır. Havva önce kendisi yasak ağacın meyvesinden yer sonra da Âdem'i yasak ağacın meyvesini yeme konusunda ikna eder. Havva, eşine yasak ağacın meyvesini yedirdikten sonra Âdem ile Havva'nın gözleri açılır. Sonra çıplak olduklarını fark eden Âdem ve Havva yapraklarla üstlerini örtmeye çalışırlar. Tanrı sorunca, Âdem kadının kendisine meyveyi yedirdiğini söyler. Havva da kendisini yılanın kandırdığını iddia eder. Bunun üzerine Tanrı her üçünü de cezalandırır. Yılanı ömür boyu sürünme, kadına doğum sancısı çekme, Âdem'e de toprağa bağımlı yaşama cezaları verilir ve Âdem cennetten kovulur.²⁵

Kur'an'da ise bu anlatımın aksine yasak ağaca yaklaşmama emri hem Hz. Âdem'e hem de Hz. Havva'yadır. Şeytan her ikisine de vesvese vermiş ve kandırmıştır. Lakin Hz. Âdem hatasının farkına varıp Allah'tan af dileyip tövbe etmiştir.²⁶ Yani Kur'an'a göre günah miras olarak başka kuşaklara intikal etmemektedir. Günah kişisel olup başkasının günahından sorumlu tutulma yoktur.

²¹ Şengül, Fatma Sena-Tarakçı, Muhammet, "Yahudilikte Asli Günah Eleştirisi Hasday Crescas Örneği", *İslâmî İlimler Dergisi*, 11/2, 159-162, ss. 159-172, 2016.

²² Bakara 35/37; Araf 19/22.

²³ Taha 20/115.

²⁴ Tümer, "Asli Günah", 496-497.

²⁵ Yaratılış 3:1-20; Şentürk, Mustafa, "Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm'e Göre İlk Günah ve Kadın", *İslâmî Araştırmalar*, 22/1, 35, ss. 32-43, Bayburt 2011.

²⁶ Bkz. Âdem'in günahı: Bakara 2/35; Taha 20/120, 117; Araf 7/19-22; Günahın Şahsi Sonuçları ve tövbe: Araf 7/22, 23, 24; Taha 20/222; En'am 6/164; İsra 17/15; Fatır 35/18; Zümer 39/7; Şentürk, "Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm'e Göre İlk Günah ve Kadın", 35-37.

Yahudilikte, Hristiyanlarda olduğu gibi bir rahibin önünde günah itirafı yoktur. Bir günah işleyen Yahudi ancak dua, sadaka ve tövbeyle bağışlanabilir.²⁷ Tövbe ve istiğfar hem fert hem de umumi olarak yapılabilmektedir.²⁸ Tanrı, otoriterdir ve günahları samimi bir pişmanlıkla itiraf edilirse affeder.²⁹ Yahudilikte günah, dünyevî her türlü sıkıntıların kaynağı olarak görülmekte ve uhrevî cezasının da olacağına inanılmaktadır. Bu yüzden günahattan arınmak için çeşitli kefaret uygulamaları yapılmaktadır. İlk asırlarda toplum bir bütün olarak görülmüş, günahkârlara karşı yaptırımlar uygulanmıştır. Kasıtlı günah işleyenler toplumdan tecrit edilmiş, kasıt olmaksızın hata ya da günah işleyenlerden ise günahlarına karşılık kefaret olarak kurban sunmaları istenmiştir. Başrahibin idaresinde günahlardan toplumsal olarak arınma adına kefaret günü (Yom Kippur) uygulanmış ve çeşitli ayinler yapıp kurbanlar sunulmuştur.³⁰ Yahudilikte günahkârı hakiki manada sadece nedamet kurtarabilir. Sadece kefaret uygulamaları ve Allah’a yalvarma yeterli görülmez. Nedamet ve ihlas da gereklidir.³¹

Yahudilikte Roş Aşana ile Yom Kippur arasındaki günler on pişmanlık günüdür (Aseret Yeme Teşeva). Tanrı son kararını vermeden önce beklemedeyken sihirli on sayısı devreye girmektedir. Tanrı “hayatınızı on emre uyarak düzeltmeniz için size on gün veriyorum” demiştir. Tanrı onuncu gün (Yom Kippur) af edilmeyi hak edip etmeyenler hakkında karar verecektir. Bunu bilmek ise Yahudilerin davranışlarında dikkatli olmalarını sağlamaktadır. Af için pişmanlık duymak esastır. Talmut, cinsel günah işleyenin bunu itiraf etmesini yeterli görmez. Bu günahı işleyen kişi pişmanlıkla beraber benzer bir durumla karşılaştığında aynı hataya düşmeden dürüstçe hayatına devam etmelidir. Ayrıca Tanrı kendisine karşı işlenen günahları affetse de insanların kendi aralarındaki hak ihlallerini affetmemektedir. Tanrı’nın affedilebilmesi için insanların birbirlerine giderek Yom Kipur’dan önce helalleşmesi yani birbirlerini affetmeleri, birbirlerinin rızasını almaları gerekir. Aksi takdirde af mümkün değildir.³²

Günah keçisi tabiri Yahudi uygulamalarından gelmektedir. Yahudi başrahip toplumun günahlarını bir keçi üzerinde itiraf eder. Bu itirafla toplumun günahlarının

²⁷ Albayrak, Kadir, “Dinlerde Günah Kavramı ve Kurtuluş Yolları”, *İslâmî Araştırmalar*, 4/12, 95, ss. 87-107, 2002.

²⁸ I. Krallar 8:46-53; Mezmur 79.

²⁹ Harman, “Günah”, 281.

³⁰ Katar, Mehmet, “Dinlerde Keffaret Anlayışı”, *Dinî Araştırmalar*, 1/1, 51, ss. 44-58, Ankara 1998.

³¹ Kaufmann, France-Eisenberg, Josy, “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, çev. Mehmet Aydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/1, 276, ss. 267-283, Ankara 1987.

³² Blech, Rabi Benjamin, *Neden ve Niçinleriyle Yahudilik*, çev. Estreya Seval Vali, Gözlem Yay, İstanbul 2003, 179-185.

keçiye yüklenmiş olduğu varsayılır ve mabedin kapısındaki görevlilere teslim edilir. Görevliler de günah keçisini çöle çıkarıp bir uçuruma varıncaya dek kovar ve böylece günahlar toplumdan uzaklaşmış kabul edilir.³³

Ahd-i Atik'te ölümcül günahlardan bahsedilir.³⁴ Başka ilahlara tapmak, Tanrı'ya lanet ve Rabbin ismine küfretmek ve zina etmek gibi bazı günahlar ölümcül sayılmıştır. Günahlar ağır ve hafif diye de sınıflandırılmıştır. Rabbânîler adam öldürme, putperestlik ve zina gibi günahları işlemektense ölmenin yerinde bir davranış olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca büyüculük ve Rabbin ismine küfretmek³⁵ ağır günahlardandır. Ebeveyne karşı gelmek, adam öldürmek, livata, fakir, dul ve yetimlere müsamaha göstermemek³⁶ gibi davranışlar beşeri planda işlenen günahlara örnek gösterilmiştir.³⁷

Hristiyanlıkta günah, Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin bozulmasıdır.³⁸ Tanrı'nın isteklerine aykırı davranışlar günah, bu davranışları sergileyen de günahkâr olarak görülmüştür. Günahın bir başka anlamı da insanın zayıflığı ve Tanrı'ya başkaldırarak uzaklaşmasıdır. Hristiyan ilahiyatçıları günahı, hem açık bir kötülük hem de Tanrı'dan yüz çevirme ve uzaklaşma olarak açıklamaktadırlar. İncillerde günah sayılan davranışlar; kötü düşünceler, fuhuş, hırsızlık, cinayet, aç gözlülük, hile, kıskançlık, kibir, iftira ve aklı iyi kullanmama gibi durumlardır.³⁹ Ayrıca Tanrı'nın sözüne itaat etmemek ve kefareti için çarmıha gerilen İsa'nın aşkını reddetmek de günah olarak görülür.⁴⁰ Haksız yere adam öldürmek, zina etmek, riya ve gösteriş yapmak, ana-babaya itaatsizlik yapmak, komşu hukukunu gözetmemek ve adaletten sapmak gibi davranışlar da Hristiyanlıkta günah sayılan fiillerdendir.⁴¹

Hristiyanlığın temel inanç esaslarından biri de asli günah (peccatum originale) inancıdır. Yeni Ahit'e göre günah, dünyaya Âdem vasıtasıyla girmiştir. Âdem asli günahı nedeniyle cennetten kovulmuş ve bütün insanlığın ölümlü varlık olmasına sebep olmuştur. Bu sebeple bütün insanlar günahkâr olarak dünyaya gelirler. Yani Âdem'in ilk günahı silsile olarak bütün insanlara sirayet etmiştir.

³³ Katar, "Dinlerde Keffaret Anlayışı", 51.

³⁴ Bkz. Sayılar 18:22; 27:3; Tesniye 21:22; 22:26; 24:16; II. Krallar 14:6; Hezekiel 18:4, 20; Amos 9:10; Çıkış 32:30, 35; Levililer 24:15, 17; 20:10.

³⁵ Levililer 20:2; 24:11, 16; Çıkış 22:19.

³⁶ Tekvin 18:20; Çıkış 22:21; Levililer 19:13.

³⁷ Harman, "Günah", 281.

³⁸ Matta 1:21-9; 10:13; Markos 2:15-17; Luka 1:77; 34-37.

³⁹ Markos 7:14-23; 9:42-50; 15:1-10; Matta 18:6-9; 7:24; Luka 17:1-2.

⁴⁰ Doğan, Bilal, *Hristiyanlıkta Asli Günah Doktrini* (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008, 20-21.

⁴¹ Cilacı, "İlahi Dinler Açısından Günah Kavramı", 49; Bkz. Matta 5:27; 10:22; 19:19; 6:3; 7:1; Luka 6:3.

Aslî günahın temeli, Pavlus’a (m.s. 67) dayanır. Pavlus’un bu asli günah düşüncesi, kilise babaları Augustine (430) ile Pelagius (418) arasında tartışmalara sebep olmuştur. Günah Tanrı’dan ise iradi değildir tartışmasında, Pelagius günahın iradî olduğunu savunmuş Augustine ise bu görüşe katılmayıp günahın Tanrı’dan geldiğini ileri sürmüştür. Bu yüzden ona göre her doğan çocuk vaftiz edilmelidir. Böylelikle ilk günah (trist sin), asli günah (original sin), doğuştan gelen günah (brith sin/innate sin), miras günah (inherited sin) ve kalıtsal günah (race sin) gibi isimlerle dile getirilen Âdem ve Havva’nın işlemiş oldukları ilk günah onların zürriyetlerine geçmiştir.⁴²

Hıristiyanlıkta inkarnasyon (hulul), İsa’nın insanlığın günahını affettirmek için kendisini feda etmesi (Redemption) yönünde ileri sürülen teorilerden biridir. Bâkire Meryem hem İsa’nın hem de Tanrı’nın annesi kabul edilir. Bütün insanlar asli suçtan dolayı bozulmuş şeklinde inanıldığı halde Meryem’e aşırı sadakatin olduğu XII-XIII. yüzyıllarda ana rahminde bu suçtan azade olduğu bilgileri mevcuttur.⁴³

Âdem’den miras kalan bozulmaya kilise babaları “doğuştan günahlı olma” demişlerdir. Âdem’in günahıyla bütün insan ırkı lanete uğramış ve ilk durum bozulmuştur. Bu günah, insana yapılan ilk bağışın yitirilmesine ve bütün insan ırkının mahvolmasına yol açmıştır. Âdem’in günahına sadece açgözlü bir taşkınlık olarak bakmak yaygın görüşe göre çocukça olmaktadır. Âdem’in itaatini sınamak ve isteyerek Tanrı’nın buyruğu altında olduğunu kanıtlamak için iyiliği ve kötülüğü bilme ağacı ondan esirgeniyordu. Âdem ise payına düşene hoşnut olmamıştı. Böylece düşüş, kadının yılanın kandırmasıyla sadakatsizlik göstererek Tanrı’nın sözünden sapmasıyla başlamaktadır. Daha sonra tutku ve gurur da baş göstermiştir. Âdem kendisine verilenle yetinmeyerek daha fazlasını istemiş, Tanrı’nın ona gösterdiği cömertliği geri çevirmiştir. Rab, insan doğasına vermek istediği armağanları Âdem’e bahşetmiştir. Fakat Âdem aldığı armağanları kaybetmekle bizlerin adına da kaybetmiştir. Yani Âdem’in günahı insan doğasına bulaşarak, kuşaktan kuşağa geçmiştir.⁴⁴ Günah yüzünden Tanrı ile ilişkinin kopması, yaratıklarla olan ilişkinin kopmasına da neden olmuştur.⁴⁵

⁴² Şentürk, “Kitâb-ı Mukaddes ve Kur’ân-ı Kerîm’e Göre İlk Günah ve Kadın”, 35.

⁴³ Houtin, Albert, “Hıristiyanlığın Kısa Tarihi”, çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 25, 447-8, ss. 447-455, Ankara 1982.

⁴⁴ Calvin, Jean, *Hristiyan Dininin Temelleri (2.Kitap)*, der. John T. McNeill, New York, 128-131.

⁴⁵ Morali, Ilaria, “Hristiyanlık ve İnsanın Dünyadaki Sorumluluğu”, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu, Tanrı ile İnsan Arasındaki İlişki Konulu Sempozyum* (İstanbul, 7-9 Ekim 2004), 139, ss. 138-145; Yaratılış 3:17-19.

Mesih ise günahı ortadan kaldırarak Tanrı-insan arasındaki ayrılığı gidermiştir. Bunu da Tanrı'ya karşı itaatli olarak ve kendini insanlık için feda ederek yapmıştır. Bunun kanıtı Pavlus'un şu ifadesi sayılabilir: "Bir adamın söz dinlemediği için nasıl birçoğu günahkâr kılındıysa, bir adamın söz dinlemesi ile birçoğu da doğru kılınacaktır".⁴⁶ Ancak buna karşı çıkan, böyle bir kefarete anlayışını benimsemeyen çağdaş Hristiyan Tanrı bilimcileri de vardır. Onlara göre başkalarının günahının bedelini ödemek için hiçbir günahı olmayan bir Mesih'in kanının acımasız bir şekilde işkence ve ölüm tarzıyla dökülmesi, Tanrı'nın merhamet ve adaletliyle bağdaşmamaktadır.⁴⁷ Örneğin asli günah öğretisine, III. yüzyılın sonlarında Suriyeli Rufinus'un etkisiyle oluşan Pelagianizm akımı bağlıları karşı çıkmıştır. Onlar, ilahi inayetin dışında, insanların kendi çabalarıyla da kurtulabileceğini savunmuşlardır.⁴⁸ Günümüzde liberal düşünceye sahip bazı Hristiyanlar ise insanoğlunun Âdem'den dolayı günahkâr olduğunu kabul etmekle beraber İsa'nın çarmıh hadisesini dar kapsamlı bir doktrin olarak görürler. Bunlar, kefarete doktrinin daha geniş anlamda "Tanrı ile doğru ilişki içine girmek" şeklinde anlaşılması gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre çarmıh olayının mecazi olarak anlaşılması gerekir. Yoksa bu kefaretin, Tanrı'nın oğul Tanrı şahsında kendi kendini cezalandıracağı anlamına gelir ki bu ise suçlunun yerine suçsuzu cezalandırmak suretiyle Tanrı'nın tatmin olduğu izlenimini veren saçma bir durum izlenimini verecektir.⁴⁹

Bu inanca sahip Hristiyan teologlar, asli günah inancını hem kutsal kitaptan hem de günlük yaşantıdan örnekler vererek temellendirme gayretinde olmuşlardır. Daha önce belirttiğimiz gibi, Yahudi bilginler ise Âdem'in günahını kabul edip etkileri üzerinde durmakla beraber, bu günahın cezası olarak bütün insanlıktan ilahi lütuf ve merhametin kaldırılmış olduğu şeklindeki Hristiyan inancını ve tüm insanlığa miras yoluyla intikal eden günah anlayışını reddetmektedirler.⁵⁰

İslam'ın asli günaha bakışı ise Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın işlemiş olduğu günahın şahsi olduğu ve Hz. Âdem tarafından da nesline intikal ettirilen bir günahın olmadığı şeklindedir.⁵¹ Kur'an'da asli günahın bütün insanlığa intikali mümkün

⁴⁶ Calvin, *Hristiyan Dininin Temelleri*, 284; Romalılar 5: 19.

⁴⁷ Michel, Thomas, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, Lutuf Yay., İstanbul 1992, 76.

⁴⁸ Gündüz, Şinasi, *Hristiyanlık*, İsam Yay, İstanbul 2006, 95.

⁴⁹ Aydın, Mahmut, "Hristiyanlık", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, DİB Yay, Ankara 2010, 98.

⁵⁰ Şengül-Tarakçı, "Yahudilikte Asli Günah Eleştirisi Hasday Crescas Örneği", 161-164.

⁵¹ Anawati, Georges, "İslâm'da Asli Günah Kavramı var mıdır?" çev. Sadık Kılıç, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 518, ss. 507-518, İstanbul 1986.

görünmemekle birlikte günaha öncülük yapanlar kötülüğe çıkır açtıkları için sorumlu tutulmaktadır.⁵²

Hıristiyan teolojisinde günah, aslî ve fiilî olmak üzere temelde ikiye ayrılır. İlkinde Tanrı insanlığı kurtarmak için günahı olmayan oğlunu göndermiş, o da bu günahın kefareti olarak çarmıhta kendini feda etmiştir. İnsanların bu günahtan sıyrılabilmesi için vaftiz gereklidir. Fiili günah ise doğuştan olmayıp kişinin sonradan kendi işlediği bundan sorumlu tutulduğu günahdır.⁵³

Hıristiyanlıkta asli günahın haricindeki tüm günahlar fiilîdir. Fiilî günahlar da ölüme götüren (peccatum mortale- tod sünde) ve ölüme götürmeyen günahlar (peccatum veniale) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Fiilî günah, insanın hür iradesi ile işlediğidir ve Tanrı insan ilişkisini bozmaktadır. Fiilî günah çoğunluğun görüşüne göre kilise tarafından bağışlanabilir. Bu düşünceye sahip olanlar endüljans ile görüşlerini uygulamaya koymuşlardır.

Tanrı'nın kanununu kasten çiğneme olarak tarif edilen ölüme götüren günah ise kilise tarafından affedilemez ve bu günah kişiyi mesihin krallığından da çıkarabilir. Bu günah, günah-ı kebîre olup af veya ceza olarak nihai kararı Tanrı verecektir. Ölüme götürmeyen günah ise küçük günah nispetinde olup tövbe, ibadet ve iyi davranışlarla affedilebilir.⁵⁴

Hıristiyan azizlere göre günaha kaynaklık eden etkenler insanda bulunan ve yedi ölümcül günah olarak isimlendirilen yedi zaafıdır. Bu zaafılar diğer günahlara yol açtığı için ölümcül olarak nitelenmiştir. Bunlar, açgözlü olmak, kibir, şehvet, öfke, haset, oburluk ve tembelliktir. Bu günahlar başka günahlara ortam sağlamaktadır. Örneğin açgözlülükten merhametsizlik doğmaktadır.⁵⁵

Günahların asli bağışlayıcısı Tanrı kabul edilmekle birlikte Tanrı'nın oğlu İsa da günahları bağışlayabilmektedir. Mesih İsa, Pavlus'a şöyle der: Bana iman ederek günahlarının affına kavuşsunlar ve kutsal kılınanların arasında yer alsınlar.⁵⁶ Aynı zamanda İsa, kurtarıcı (bedeli ödeyen) Tanrı olarak vasıf kazanmaktadır. İnsanlık ruhsal olarak iflas etmiş haldeyken ve kendisini kurtaramaz duruma düşmüşken, Baba Tanrı

⁵² Fâtır 35/18; A'raf 7/22-4; Taha 20/122; Nisa 4 /85.

⁵³ Harman, "Günah", 281-282.

⁵⁴ Güngör, Muhammed, "Hıristiyanlıkta Yedi Ölümcül Günah", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 17/45, 23, ss. 36-59, 2014.

⁵⁵ Güngör, "Hıristiyanlıkta Yedi Ölümcül Günah", 37-40.

⁵⁶ Elçilerin İşleri 26:18.

vermiş olduğu bir kararla oğlunu tüm insanlığın kurtuluşu için kurban etmiştir.⁵⁷ Yani İsa bedeli ödeyen kurtarıcıdır⁵⁸, kurtarış Tanrısıdır⁵⁹, yaşamları çarmıhta kurtarandır⁶⁰, insanlığı günah batağından kurtarandır.⁶¹

Ayrıca Hristiyanlar, günahlarından ötürü pişman olduklarında Tanrı'nın kendilerini bağışlayacağına inanırlar. Bu tövbe gizemi daha sonraları günah itirafı şekline dönüşmüştür. Bu görevi ise kilisenin verdiği yetkiyle rahip üstlenmiştir. Hristiyan kişi bu gizemin farkında olarak günahların sadece Allah Tarafından bağışlanacağını bilmektedir. Rahip ise sadece bu pişmanlığa günahkâr kişi ile iştirak etmektedir.⁶²

Hristiyanlıkta kefarete yani günahların affına yönelik faaliyetler, Âdem'den gelen asli günahın Hz. İsa aracılığı ile silinmesidir. Âdem'in günahı ve bunun cezası olan ölüm, Âdem'den gelen tüm insanlara sirayet etmiştir. Tanrı kendisine karşı işlenen böylesi ağır bir günahı bir beşer aracılığı ile değil, bizzat kendisi düzeltmek istemiştir. Bu sebeple biricik oğlu İsa'yı insan suretinde yeryüzüne göndermiş ve insanlığı asli günahın yükünden kurtarmıştır. İsa kendini kurban ederek Tanrı ile insanlık arasındaki barışı tesis etmiştir. Böylece günahların affı bu kurtuluş öğretisine inanmak ve vaftiz olmakla mümkün görülmüştür.⁶³

Kutsal kitapta İsa Mesih'in, Kutsal Ruhun ve Azizlerin şefaatinde söz edilir. "Ölen ve daha ziyade kıyam eden Mesih İsa'dır ki Allah'ın sağındadır ve bizim için şefaate eder."⁶⁴ Kutsal Ruh⁶⁵ ve İsa Mesih'inki gibi olmasa da Azizler de şefaate sahibidir.⁶⁶ İsa Mesih'in şefaati kalıcı, öz olan şefaate iken azizlerin şefaati şahsi bir eklentidir. İsa'nın şefaatine nail olmak ve şefaatin kabulü için önce günahlardan tövbe edilmesi ve sonra günahlardan uzak durulması gerekir.⁶⁷ Bütün Hristiyan kiliselerin de azizlerin şefaati kabul edilmiştir ama Protestanlar bazı yerlerde şefaate ses çıkarmasa da genel olarak azizlerin şefaatine karşı çıkmışlardır.⁶⁸

⁵⁷ McDowell, Josh-Larson, Bort, *Mesih İsa'nın Tanrılığı* (Jesus, A Biblical Defense of His Deity), çev. Fikret Böcek, Zirve Yay, İstanbul 2004, 32-34.

⁵⁸ Yeşaya 48. 17; 54:5; 63:9.

⁵⁹ Mezmur 130. 7-8.

⁶⁰ Mezmur 103: 4.

⁶¹ Efesliler 1:7; İbraniler 9:12.

⁶² Michel, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, 92-93.

⁶³ Albayrak, "Dinlerde Günah Kavramı ve Kurtuluş Yolları", 54.

⁶⁴ Romalılar 8:34; İbraniler 7:24-25.

⁶⁵ Romalılar 8:26.

⁶⁶ Tekvin 7:20; Eyup 42: 7-9.

⁶⁷ Luka 13:5; Yuhanna 17:8.

⁶⁸ Dolabani, Hanna (Metropolit Rahip Hanna Dolabani), *Azizlerin Şefaati*, çev. P. Gabriyal Akyüz, Resim Matbaacılık, İstanbul 1999, 28-30.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNAH VE GÜNAHKÂRIN İMAN BAKIMINDAN DURUMU

1.1. İslam Düşüncesinde Günah Kavramının Anlam Alanı

1.1.1. Günah Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları

Günah, Farsça kökenli bir sözcük olup sözlükte *suç* anlamına gelir. Dinî bir kavram olarak ise ilahî emir ve yasaklara aykırı fiil ve davranışlar olarak ifade edilir. Kur'an ve hadis metinlerinde günah yerine *ism*, *zenb*, *cunah* ve *hûb* gibi sözcükler yer almıştır.⁶⁹ Bu kavramın Arapça karşılığı *cünahtır* ama günah sözcüğünü ifade etmede yetersiz sayılır. “C-n-h” kökünden türeyen günah sözcüğü, “yönelme, meyletme, eğilme, sapma, çıkma” anlamlarına gelir.⁷⁰ İnsanı haktan uzaklaştıran her türlü günaha *cünah* جُنَاح denilmiştir.⁷¹ Râzî'ye (ö. 606/1209) göre cünah kavramının manası, ‘meyletmek’ olup; batıla ve günah olan şeye meyletme manasında kullanılmıştır.⁷²

Günah, ilahi emirlere aykırı davranış, ters amel, uygunsuz fiil, vicdanı rahatsız eden kabahat, suç,⁷³ ahirette cezalandırılacağı bildirilen iş, taksirat ve cürüm⁷⁴ gibi manalara gelmektedir.

Günah kavramı hakkında birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımlamalardan bazıları şunlardır:

“Günah, dinen kötü fiilleri, ahlak ve hukuk ihlalleri, neticede de hem bu dünyada hem de gelecek âlemde ağır ceza ile cezalandırılmayı hak eden eylemlerdir.”⁷⁵

“Allah ile kul arasında bezm-i eleste yapılan sözleşmenin (kâlû belâ) zedelenmesi, mümin ile Allah arasındaki muhabbetin zarar görmesidir.”⁷⁶

“İnsanları helak olmaya götüren, cennetten uzaklaştıran, zillet ve meskenete düşür eden sorumluluk ve vebal altında bırakan fiildir.”⁷⁷

⁶⁹ Karaman, Fikret v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay, Ankara 2006, 204.

⁷⁰ Yılmaz, Muhammet, “Kur'an'da Büyük Günah Kavramı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2, 256, ss. 255-276, Sivas 2011.

⁷¹ İsfahânî, Rağıb, *Müfredat*, çev. Mustafa Yıldız, Çıra Yay., İstanbul 2017, 232.

⁷² Râzî, Fahrüddîn, *Tefsîr-i Kebîr/Mefâtîhu'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., Akçağ Yay., Ankara 1989, IV, 101-102.

⁷³ Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yayınları, Ankara 1981, 372.

⁷⁴ Tuğlacı, Pars, “Günah”, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, II, s. 964, İstanbul 1972.

⁷⁵ İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay, İstanbul 1991, 317.

⁷⁶ Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, TDV İSAM Yay, Ankara 2017, 353-54.

⁷⁷ Heytemî, İbn Hacer, *İslamda Helaller ve Haramlar*, çev. Ahmet Serdaroğlu- Lütfi Şentürk, Kayıhan Yay, İstanbul 1986, 20.

“Allah’ın emirlerine aykırı düşen ve Allah tarafından ödüle layık görülmeyip cezaya çarptırılan suç ve işlerdir.”⁷⁸

Batıda da günah kavramına karşılık gelen kelimeler mevcuttur. Etimolojik olarak günah, Yunancada “Aunotio”, Fransızcada “Péche”, Almancada “Sünde”, İngilizcede “sin” ve Latince “Peccatum” kelimeleriyle ifade edilmiştir.⁷⁹ *Péche* kelimesinden çevrilmiş olan *peccatum*, ahlakî hatayı ve ilahî kanunlara karşı gelmeyi ifade eder. *Culpa*, *crimen*, *delictum*, *peccatio*, *peccatus* gibi kelimeler de aynı anlamı taşımaktadır.⁸⁰ *Sünde* kelimesi ise Almancada teklifi, güzelliği reddetme, yanılma ve yanlış yapma anlamlarında kullanılmıştır.⁸¹

1.1.2. Kur’an ve Hadislerde Günah Kabul Edilen Söz ve Davranışlar

Yukarıda günah kavramının sözcük ve terim anlamına kısa da olsa temas etmiştik. Şimdi ise Kur’an ve hadis metinlerinden örnekler vererek günah kavramıyla ilişkili olan ve günahı ifade eden kavramlara değinilecektir.

İsm (الإثم): Dinen meşru sayılmayan bir işin yapılmasıdır.⁸² Kişiyi hayırdan alıkoyan fiillere *ism* denilir. Fiil olarak اِثْمٌ “günahın içine düştü” anlamındadır. Mastarı اِثْمًا ve اِثْمًا, ismi fail olarak ise اِثْمٌ (êsimün) şeklinde gelir.⁸³ *İsm* sözlükte, ‘geri bırakmak ve gecikmek’ demektir. *İsm* denmesindeki sebep de günah yüzünden kişiyi hayır ve sevaptan alıkoymasındır. İstilah olarak ise, “şer’an ve tab’an kaçınılması gereken,⁸⁴ insanı sevaptan uzaklaştıran, işlendiğinde kötüleme, kınama ve cezalandırmayı gerektiren, vicdan ve kalbin rahatsız olduğu, dinen yasaklanmış⁸⁵, akıl ve şeriata ters olan her türlü fiillerdir”.⁸⁶

İsm, zenb kavramıyla anlamdaş görünse de zenb, kasıtlı ve kasıtsız günah eylemine işaret ederken, ism kasıtlı ve ihtiyârî günah fiilini gösterir ve zenb birinci derecede cemiyete karşı ikinci derecede Allah ve şahıslar tarafından konmuş kanunlara karşı işlenmiş günahları ifade eder.⁸⁷

⁷⁸ Türkgölü, Mustafa, “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkında Kelâmî Tartışmalar”, *Diyanet İlmi Dergi*, 36/4, 63, ss.63-88, 2000.

⁷⁹ Doğan, *Hristiyanlıkta Asli Günah Doktrini*, 18.

⁸⁰ Kılıç, Sadık, *Kur’an’da Günah Kavramı*, Hipaş Yay, Konya 1984, 26.

⁸¹ Doğan, *Hristiyanlıkta Asli Günah Doktrini*, 18.

⁸² İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mukerrem, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut 1955, XII, 5-6.

⁸³ İsfahânî, *Müfredat*, 62.

⁸⁴ Cürcânî, Ali İbn Muhammed se-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)*, çev. Arif Erkan, Bahar Yay., İstanbul 1997, 12.

⁸⁵ Karaman v.dğr., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 323.

⁸⁶ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Akçağ Birleşik Yay., III, Ankara ts. , 528.

⁸⁷ Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 122.

Zenb işlemiş olmak, birçok ayette Yüce Allah'ın cezalandırmasına bir sebep olarak zikredilir.⁹⁸ Kur'an'da otuz yedi yerde geçen zenb kavramı, Allah'ın ayetlerini yalanlamak, inkâr etmek,⁹⁹ itaatsizlik etmek,¹⁰⁰ büyüklenmek,¹⁰¹ şirk koşturmak,¹⁰² zina etmek, iftirada bulunmak,¹⁰³ adam öldürmek,¹⁰⁴ insanlara kötü muamelede bulunmak,¹⁰⁵ cihada yanaşmama¹⁰⁶ gibi davranışlar olarak sıralanmaktadır.¹⁰⁷

Zenb kavramının bir özelliği de günah kavramıyla ilişkili olan af ve mağfiret kelimeleriyle çok defa yan yana gelmesidir.¹⁰⁸ “... *Rabbimiz, biz iman ettik. Bizim günahlarımızı bağışla...*”¹⁰⁹

Hata/ Hatîe (خطي): Bu kelime “yoldan çıkıp sapmak, isabet etmemek, belli olan yönden dönüş yapmak, amaç dışına çıkmak” manalarını taşımaktadır.¹¹⁰ Hatîe fiilinin mastarı olan “hata” sözlükte; “hata yapmak, yanılmak, doğru yoldan uzaklaşmak ve günah işlemek; isim olarak hata, yanlışlık ve kusur; aynı kökten gelen ‘hatîe’ (çoğulu ‘hatayâ’) ve ‘hit’ü’ kasten günah işleyen kimse demektir.”¹¹¹

H-t-e, hoş olmayan şeyi isteyerek yapmadır. Bunu ifade eden fiil حَطَى olarak gelir. İnsanın işlemekte sorumlu tutulduğu asıl hata budur. Buna “*onları öldürmek ağır bir suçtur*”¹¹² ve “*biz kesinlikle hata ettik*”¹¹³ ayeti örnek gösterilebilir.

Kelimenin bir anlamı da yapılması uygun olan şeyi yapmak isterken, istenmeyen durumun meydana gelmesidir. Bu olayı ifade etmek için اِخْطَا fiili kullanılır. “*Kim yanlışlıkla bir mümini öldürürse mümin bir köle azat etmesi gerekir*”¹¹⁴ ayeti ve “*ümmetimden hatanın ve unutmamanın sorumluluğu kaldırılmıştır*”; “*kim içtihat eder ancak neticesinde hataya düşerse, bir sevap alır*”¹¹⁵ hadisleri zikredilebilir. Bir başka

⁹⁸ Bkz. Mâide 5/18, 49; En‘âm 6/6; A‘râf 7/ 100; Enfâl 8/52, 54, vs.

⁹⁹ Enfâl 8/52.

¹⁰⁰ Mâide 5/49.

¹⁰¹ Ankebût 29/39-40.

¹⁰² Mâide 5/18.

¹⁰³ Yusuf 12/23-9.

¹⁰⁴ Şû‘arâ 26/14.

¹⁰⁵ Yusuf 12/97.

¹⁰⁶ Tevbe 9/102.

¹⁰⁷ Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 712.

¹⁰⁸ Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 128; Bkz. 3/16, 31, 193; 9/102; 14/10; 33/71; 39/53; 46/31; 61/ 12; 71/4.

¹⁰⁹ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا أَمْنَا فَأَغْوِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَفَنَّا عَذَابَ النَّارِ A’li-İmran 3/16.

¹¹⁰ Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, I, s. 65-67, İstanbul 1305; İsfahânî, *Müfredat*, 325.

¹¹¹ Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 238.

¹¹² İsra 17/31;

¹¹³ Yusuf 12/91.

¹¹⁴ Nisa 4/92.

¹¹⁵ İsfahânî, *Müfredat*, 325; Bkz. İmam Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı*, Polen Yay., ter. Abdullah Durmuş v.dğr, İstanbul 2008, s. 1100.

anlam ise kişinin yapılması yanlış bir şeye yeltenirken istem dışı doğru olanı yapmasıdır.¹¹⁶

Kur'an'da 'hatîe' kavramı, 'zenb, ism ve seyyie' kavramlarıyla aynı anlamda kullanılmıştır.¹¹⁷ Şirk,¹¹⁸ inkâr,¹¹⁹ nifak, büyük günah, hırsızlık, iftira ve yalan gibi söz ve fiiller hatîe sayılmış; kâfirler, müşrikler, Allah'a inanmayan ve yoksulu doyurmaya öncülük etmeyenler,¹²⁰ hakkı yalanlayanlar,¹²¹ mütekebbir, zorba, bozguncu,¹²² azgın, zalim ve âsi olanlar da 'hatâkârlar' olarak vasıflandırılmıştır.¹²³

Râzî, âlimlerin hata/hatîe ve ism kavramı hakkındaki görüşlerine değinir. Hata başkasını ilgilendirmeyip işleyeni alakadar eden, ister kasten ister hata olarak yapılması uygun olmayan, küçük günah kapsamında değerlendirilebilen günahlardır. İsm ise Zulüm ve adam öldürme gibi başkasıyla ilişkili bilinçli işlenen büyük günahlardır.¹²⁴

Dalle (ضَلَّ): Dalle, bilerek veya bilmeyerek, az veya çok doğru yoldan ayrılmak; *dalâl*, doğrudan yüz çevirip eğri yola yönelmek, helak olmak, hidayete ermemek suretiyle Allah'ın nimetinin engellenmesine sebebiyet vermek anlamlarına gelir. Aynı kelimenin türevi *ıdlal* ise başkasını saptırmak, hakiki yolu kaybettirmek anlamına gelir.¹²⁵

Dalle, kökünden gelen dalâlet (ضَلَالَة) kavramı, hidayet sözcüğünün muhalifi olup "bir şeyin yerini bilmemek, isabet etmemek, yolunu yitirmek, azmak,¹²⁶ bilerek ve bilmeyerek doğru yoldan sapmak" demektir. Cürcânî'ye göre dalalet, matlûba ulaştıran şeyin bulunmaması, matluba ulaştırmayan bir yola girmedir.¹²⁷ Hem sapma hem saptırma anlamına gelebilen dalâlet kavramı Kur'an'da türevleriyle birlikte yüz doksan bir yerde geçmektedir.¹²⁸

Cürüm: (جَرَم) fiilden türemiştir. Fiil ağaçtan meyveyi toplamak/koparmak anlamında olup övgü ifade etmeyen kerih her türlü şey için kullanılır. *أَجْرَم* ise suç işledi demektir. Hata, günah, suç, kabahat, isyan, sınırı aşmak gibi manalara gelen cürüm kelimesi Kur'an'da doğrudan geçmez ise de bu kelimedenden türeyen ve suç, cinayet,

¹¹⁶ İsfahânî, *Müfredat*, 325.

¹¹⁷ Nisa 4/112; Bakara 2/81.

¹¹⁸ Bakara 2/54.

¹¹⁹ Nuh 71/21-25.

¹²⁰ Hâkka 69/16, 25, 33-34, 37.

¹²¹ Alak 96/13.

¹²² Kasas 28/4.

¹²³ Nâzi'at 79/12, 21; Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 238.

¹²⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VIII, 307.

¹²⁵ Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 131-32.

¹²⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l- Arab*, XI, 390-395.

¹²⁷ Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)*, 142.

¹²⁸ Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 112.

yalan, istikbar, nifak, iftira, her türlü çirkin ve günah davranışları sergileyen kimse anlamında “mücrim” kavramı Kur’an’da elli beş yerde geçmektedir.¹²⁹

Kur’an’da en fazla ecrâmû ve mucrimûn şeklinde geçen kelime, başkasını günaha sevk etmek, başkasına karşı günah işlemek, itaatsiz olmak, başkaldırmak gibi manalara gelirken, çoğunlukla ulûhiyet ve nübüvvet makamına yöneltilmiş günahları ve Allah’a karşı kendi gerçekliklerini savunan günahkârları içermektedir.¹³⁰

“Eğer seni yalanlarsa, de ki: Rabbiniz geniş rahmet sahibidir. (Bununla beraber) suçlu bir toplumdan O’nun azabı geri çevrilmez”¹³¹ ayetinde olduğu gibi cürüm kavramı, çoğu ayette yerine göre şirk, yalanlama, küfür,¹³² nifakta ısrar,¹³³ Allah’ın ayetleri karşısında büyüklenme,¹³⁴ sihir,¹³⁵ livata,¹³⁶ peygamberle istihza,¹³⁷ peygamberleri yalanlama,¹³⁸ Allah’a ibadetten kaçınıp şeytana uyma,¹³⁹ ceza gününü yalanlama,¹⁴⁰ yoksulu doyurmama,¹⁴¹ dünya hayatına kendini kaptırma¹⁴² manalarına gelmektedir.

Tefsîr-i Kebîr’de cürüm kelimesi, batıldan dolayı haddi aşma, düşmanlık ve hadsizlik konusunda yardımlaşp, iyilik ve takva da yardımlaşmama olarak ifade edilmiştir.¹⁴³

Hûb (حُوب): Kelime Kur’an’da sadece şu ayette geçer: “Yetimlere mallarını verin. Temizi pis olanla (helâli haramla) değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin. Çünkü bu, büyük bir günahtır.”¹⁴⁴ Müfessirlerin çoğuna göre bu ayetteki hûb kelimesi büyük günaha ve vebale işaret etmektedir.¹⁴⁵

¹²⁹ İsfahânî, *Müfredat*, 214; Bebek, Adil, *Matürîdî’ de Günah Problemi*, Rağbet Yay. , İstanbul 1998, s. 91; Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 108, 484; İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 324.

¹³⁰ Kılıç, *Kur’an’da Günah Kavramı*, 142.

¹³¹ En’am 6/147. En’am 6/147. En’am 6/147.

¹³² En’am 6/147; Yunus 10/13, 17; İbrahim 14/50; Taha 20/74; Şuara 26/200; Kasas 28/17; Rum 30/12, 47.

¹³³ Tevbe 9/66.

¹³⁴ Yunus 10/75; ; Furkan 25/22; Casiye 45/45.

¹³⁵ Yunus 10/ 82.

¹³⁶ A’raf 7/84.

¹³⁷ Nahl 16/12.

¹³⁸ En’am 6/147.

¹³⁹ Yasin 36/59.

¹⁴⁰ Müzzemmil 73/46.

¹⁴¹ Müzzemmil 73/44.

¹⁴² Hud 11/116.

¹⁴³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VIII, 453.

¹⁴⁴ Nisa 4/2. Nisa 4/2. Nisa 4/2.

¹⁴⁵ Yazır, *Hak Dîni Kur’an Dili*, II, 455; Kılıç, *Kur’an’da Günah Kavramı*, 157.

Hûb sözcüğü, deveyi alıkoymak, menetmek anlamına havidir. Günah işleyeni sevaptan alıkoyduğu için günaha hûb denmiştir ve bu sözcük keder, üzüntü, musibet gibi manaları da yüklenmektedir.¹⁴⁶

Sû (سوء): İnsanı üzen her türlü dünyevi ve uhrevi işler, ruhsal ve bedensel durumlar ya da mal ve makamı yahut bir dostu kaybetmek gibi harici şeyler anlamındadır. Üzülme, kötülük, çirkinlik ve günah manalarına gelen “sev” ile aynı kökten türemiştir. Yine aynı kökten türeyen seyyie kelimesi de hatîe yani çirkin iş manasına gelmektedir.¹⁴⁷ “Sonra, Allah’ın ayetlerini yalanladıkları ve onlarla alay etmekte oldukları için, kötülük işleyenin sonu daha da kötü oldu”¹⁴⁸ ayetindeki gibi sû, iyiliğinn zıddı yani kötülük anlamına gelmektedir.

Hayrın, nimetin, güzelliğin, rahmetin karşıtı olan sû; Kur’an’da küfür, şirk,¹⁴⁹ günah,¹⁵⁰ küçük günah,¹⁵¹ dövme, öldürme,¹⁵² hırsızlık, insanlara verilen her türlü zarar,¹⁵³ zina,¹⁵⁴ hıyanet, çirkin söz, sövme,¹⁵⁵ zillet, azap,¹⁵⁶ ceza, helak, musibet,¹⁵⁷ şer, zulüm¹⁵⁸ anlamlarına gelir. İnsanın insanlara kötülüklerini ve Allah’a karşı inkârını dile getiren bu kavram, insanın suçuna karşılık Allah’ın verdiği uhrevi ve dünyevi cezaları anlatır.¹⁵⁹

Tefsîr-i Kebîr’de أسوء (sû) kelimesi (kötülük) manasında kullanılır, ister uzuvlara ait, ister kalbe ait fiillerin masiyeti olsun, bütün günahları ifade eden bir kavram olarak yer alır.¹⁶⁰

Sâ’e (سَاء\سَوَاء); kötü, fena, mekruh, zararlı, muhalif olmak gibi manalara gelir. Esâ’e, başkasına zarar vermek, kötülüğe sebep olmak anlamında *ehsanenin* zıddıdır. Kelime Kur’an’da *sev’e/ sev’ât, esve’e, seyyi’e/ seyyiât* gibi kalıplarda gelmiştir. İstenmeyen kötü davranış, şirk, küfür,¹⁶¹ ceza, cehennem,¹⁶² şer, menfur, israf, cimrilik,

¹⁴⁶ İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, I, 214; Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 263.

¹⁴⁷ İsfahânî, *Müfredat*, 505; Bebek, *Matürîdî’de Günah Problemi*, 92.

¹⁴⁸ Rum 30/10. ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ اسْتَأْذُوا السُّوءَ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ

¹⁴⁹ Nahl 16/28.

¹⁵⁰ Bakara 2/169.

¹⁵¹ Neml 27/11.

¹⁵² Mümtehine 60/28.

¹⁵³ Nisâ 4/110.

¹⁵⁴ Yusuf 12/51.

¹⁵⁵ Nisâ 4/148.

¹⁵⁶ Nahl 16/27.

¹⁵⁷ Âl-i İmran 3/174.

¹⁵⁸ Nisâ 4/149.

¹⁵⁹ Karaman v.dğr. , *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 597-98.

¹⁶⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, IV, 201.

¹⁶¹ Fussilet 41/27.

¹⁶² Rum 30/10.

rızık endişesi, cana kıyma, kibirli yürüme,¹⁶³ çıplaklık,¹⁶⁴ eziyet,¹⁶⁵ ihanet, zina,¹⁶⁶ üvey ana ile nikâh,¹⁶⁷ peygambere suikast,¹⁶⁸ azamet,¹⁶⁹ kötü zan¹⁷⁰ Kur'an'da bu kavramla ifade edilen olumsuz davranışlardan bir kısmıdır.¹⁷¹

Tağâ, (طغى): Mastar olarak طَغِيَئًا şeklinde gelir. “Sınırı aşmak, azmak, ölçüyü kaçırmak, maksadı aşmak, haddi aşmak, azgınlık, yükselmek, günah ve küfürde uç noktaya varmak” gibi manalara gelmektedir.¹⁷²

Tuğyan, isyandaki haddi aşma şeklindeki izafî anlamını, suyun alışılmış ölçülerini aşması, aşırı şekilde kabarması biçimindeki örfî kullanımdan alır. Açıkça küfre işaret etmesi yanında insanın yaratılmış olduğunu unutup, küstahlaşarak haddi aştığını ifade etmek için de kullanılır. Bu manaya yakın istiğna kelimesi de kendini tamamen serbest görüp Allah’a ihtiyaç duymamadır.¹⁷³

“Firavun’a git, çünkü o azmıştır.”¹⁷⁴ ayetinde Firavunun durumu tağa kelimesi ile ifade edilmiştir. Kur'an'daki diğer kullanımlarına baktığımızda bu kelime, Allah'ın koyduğu sınırları aşmak, Allah'ı ve peygamberini dikkate almamak,¹⁷⁵ Allah'a inanmayıp saygısızlık yapmak,¹⁷⁶ yemine istisnaya gitmemek,¹⁷⁷ yalancılık, şerefli olmamak,¹⁷⁸ tartı ve ölçüde adaletsiz olmak,¹⁷⁹ yemekte sınırı aşmak¹⁸⁰ gibi anlamları kapsar.¹⁸¹

Fücur (فجور): “Kesmek, parçalamak, hakka aykırı davranmak, dindarlık perdesinin yırtılması, yalanlamak, yalan söylemek, hak ve doğruluktan, hayır ve amellerden sapmak, günah ve haramlara dalmak” manalarına gelir. Bu kökten gelen فَجَّرَ günah işledi demektir. Mastarı فُجِّرًا ve ismi faili فَاجِرٌ biçiminde gelir.¹⁸²

¹⁶³ Fatır 35/43; Tevbe 9/102; İsra 17 38.

¹⁶⁴ A'raf 7/19, 22, 26; Taha 20/119.

¹⁶⁵ Hud 11/64.

¹⁶⁶ İsra 17/32.

¹⁶⁷ Nisa 4/22.

¹⁶⁸ A'raf 7/165.

¹⁶⁹ İsra 17/38.

¹⁷⁰ Feth 48/12.

¹⁷¹ İsfahânî, *Müfredat*, 505-507; Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 137- 141.

¹⁷² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XV, 7-9; İsfahani, *Müfredat*, 603; Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 143.

¹⁷³ Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 144.

¹⁷⁴ أَذْهَبَ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى Taha 20/24.

¹⁷⁵ Bakar 2/15; Maide 5/68; Şems 91/11; Tur 52/32; Zâriyat 51/53.

¹⁷⁶ Maide 5/68; En'am 6/110; Mu'minin 23/75; Tur 52/32.

¹⁷⁷ Kalem 68/31.

¹⁷⁸ Naziat 79/17, 21, 22, 24.

¹⁷⁹ Rahman 55/8.

¹⁸⁰ Taha 20/81.

¹⁸¹ Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 144.

¹⁸² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, V, 46-48; İsfahani, *Müfredat*, 734-35; Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 160.

Bu kavram birçok ayette farklı kullanımıyla yer alır.¹⁸³ “İşte onlar, kâfirlerdir, günaha dalanlardır.”¹⁸⁴

Fısk (فَسَقَ): فَسَقَ fiilinden gelir. Sözcük olarak hurma kabuğunun dışarı çıkması anlamını taşıyan kelime “isyan etmek, hak yoldan çıkmak, emre uymamak, inanç aldatmacasında bulunmak-dinsel riya, Allah’ın iradesine ters davranışta bulunmak, itaatten uzaklaşmak” gibi manaları kapsar. Fısk kelimesi, küfür kelimesinden daha geniş anlama sahiptir. Az veya çok her türlü günaha fısk denilse de zamanla çok fazla işlenen günahlara fısk denilmiştir. Fısk daha çok bağlanıp kabul ettikten sonra dini hükümlerin tümünü veya bir kısmını ihlal edenler için kullanılmıştır.¹⁸⁵

Kur’an’da, Allah’ın ayetlerini yalanlamak, imandan yüz çevirip kâfir olmak, Allah’ı, Rasûlünü ve Allah yolunda cihadı ikinci plana koymak, Allah’ı unutmak, Kur’an’dan ve davetten yüz çevirmek, ikiyüzlülük, yalan haber yaymak, kendi görüşünü Allah’ınkinden üstün görmek gibi davranışlar fısk olarak nitelendirilir.¹⁸⁶

“...Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onlar fasıkların ta kendileridir”¹⁸⁷ ayetinde inandıktan sonra inkâr edenler fâsık olarak tanımlanmıştır. Az veya çok günah işleyen fâsığın yani günahkârın iman bakımından ahiretteki durumu kelim tarihinde tartışma konusu olmuştur. İlgili bölümde bu konu üzerinde duracağız.

Zulüm (ظَلَمَ): “Bir şeyi kendisine ait olan şeyin dışına koymak, sapmak, az olsun çok olsun haddi aşmak” anlamına gelir. Hem büyük hem de küçük günahlar için kullanılır. Aralarında apaçık fark olsa da Hz. Âdem’in yasağı ihlal etmesi, İblisin de Allah’a asi gelmesi zulüm olarak görülmüş, Âdem de İblis de zalim olarak nitelenmiştir.¹⁸⁸

İsfahânî, zulmün üç kısımda ele alındığını belirtir.¹⁸⁹

Birincisi, kişinin yüce Allah’a kaşı yaptığı küfür, şirk ve nifak gibi zulümlerdir. “Hani Lokmân, oğluna öğüt vererek şöyle demişti: “Yavrum! Allah’a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.”¹⁹⁰ ayetinde geçen zulüm bu anlamda kullanılmıştır.

¹⁸³ Bkz. Nuh 71/27; Sad 38/28; İnfitar 82/14; Mutaaffifin 83/7; Şems 91/8.

¹⁸⁴ أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجَرَةُ Abese 80/42.

¹⁸⁵ İsfahânî, *Müfredat*, 748; İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 212-215; Bebek, *Matürîdî’de Günah Problemi*, 93.

¹⁸⁶ Bkz. Hucurat 49/6; Bakar 2/26, 59, 99; Tevbe 9/8, 24, 34, 67, 80, 84, 96; Yunus 10/33; Nur 24/55; Hadid 57/16, 26; Haşr 59/19; Maide 5/49.

¹⁸⁷ وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ Nur 24/55.

¹⁸⁸ İsfahânî, *Müfredat*, 624.

¹⁸⁹ İsfahânî, *Müfredat*, 623-25.

¹⁹⁰ وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ Lokman 31/13.

İkincisi, kişinin insanlara yaptığı zulümlerdir. “*Ceza yolu ancak insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenler içindir. İşte onlar için elem dolu bir azap vardır*”¹⁹¹ ayetinde bahsedilen zulüm, ikinci tür zulme, örnek olarak verilebilir.

Üçüncüsü, kişinin kendi nefesine yaptığı zulümlerdir. “*Dedik ki: Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz*”¹⁹² ayetinde geçen zulüm de kişinin kendi nefesine yaptığı zulme örnektir.

Kur’an’da bu kavram insanlar arasındaki olumsuz ilişkiyi ifade etmekle birlikte çoğunlukla Allah’a karşı görevlerde inkâr ve isyan olan söz, fiil ve davranışları ifade etmektedir. Zulüm kavramı ayetlerde iki yüz seksen dokuz defa geçmiş, bu ayetlerde şirk,¹⁹³ küfür,¹⁹⁴ nifak,¹⁹⁵ günah,¹⁹⁶ insanlara yapılan haksız muameleler,¹⁹⁷ azap, işkence,¹⁹⁸ insan öldürmek,¹⁹⁹ hırsızlık,²⁰⁰ haksızlık, zarar, eziyet,²⁰¹ ilahi iradeye ters düşen her türlü inanç, söz, fiil ve davranışlar zulüm olarak nitelendirilmiştir.²⁰²

Zulüm kavramının karşıtı adalettir (adl). Kelam kaynaklarında zulüm yerine cevr, adalet yerine hikmet kavramları da kullanılmaktadır.²⁰³

Fahreddin Râzî’ye göre zulüm, “bir şeyi ait olduğu yere koymama” anlamına gelmektedir.²⁰⁴

Ġavâ (غَوَى): “Bozuk inançtan kaynaklanan cahilce davranış, yanılmak, gerçek yoldan çıkmak” manalarına gelir. غَوَى “yoldan çıktı, şaşırdı, hayatı bozuldu” anlamında bir fiildir. Eğvâ da “yanılttı doğru yoldan alıkoydu” demektir. Mastarı ġay غَيًّا’dir. Dalle ve edallenin eş anlamlısı ruşd ve reşâd kavramlarının muhalifidir. İğvâ da if’al kalıbından türemiş olup “şaşırtmak” anlamındadır. Ġay, Kur’an’da yirmi iki yerde, iğvâ ise altı yerde geçmektedir.²⁰⁵

¹⁹¹ إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ Şura 42/42.

¹⁹² وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ Bakara 2/35.

¹⁹³ En’am 6/82.

¹⁹⁴ Bakara 2/254.

¹⁹⁵ Nisa 4/64.

¹⁹⁶ Bakara 2/231.

¹⁹⁷ Nisa 4/10.

¹⁹⁸ Nuh 16/41.

¹⁹⁹ Bakara 2/35.

²⁰⁰ Maide 5/39.

²⁰¹ Âli İmran 3/182; Nuh 16/41; Şura 42/41.

²⁰² Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 719.

²⁰³ Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 356.

²⁰⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, X, 530.

²⁰⁵ İsfahânî, *Müfredat*, 727-8; Kılıç, *Kur’an’da Günah Kavramı*, 145; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 144.

Bu kelime birinci derecede sapmak, ikinci derecede de Allah'ın varlık ve zatına karşı olumsuz tavır almakla ilgilidir. Şirk koşturmak, batıla inanmak, şeytana uymak, hidayete erdikten sonra tekrar sapıtmak, ibadet etmeme ve nefse uyma sonucu ceza, şeytanın insanı saptırması gibi anlamlara gelir.²⁰⁶

Habuse (حُبْثٌ): حُبْثٌ ve حَبِثٌ mefhumundan “iğrenç kötü şeyler, her türlü batıl inanç, yalan söz ve kötü fiiller, pis davranışlar, zina, küfür” gibi anlamlar çıkarılmaktadır.²⁰⁷

Kavram Kur'an'da habîs, habîse, habîsât ve habîsûn şeklinde on beş yerde geçer ve pis, kötü, çirkin, zararlı, şerli, bozuk, haram, âdî, değersiz mallar, insanlar, söz, fiil ve davranışları ifade etmek için kullanılır.²⁰⁸ Yardımların kötüsü,²⁰⁹ yalan sözler,²¹⁰ erkek erkeğe cinsel ilişki,²¹¹ münafık, ahlaksız, pis, küfürbazlık,²¹² ölü eti, kan, domuz eti, içki uyuşturucu, kumar, faiz, rüşvet, hırsızlık²¹³ gibi yerilen tüm davranışlar habîs kavramının kapsamındadır.²¹⁴ Örneğin “temiz olanı pis olanla değiştirmeyin”²¹⁵ ayetinde bu anlamlardan birini görmekteyiz.

Fâhişe /fuhuş/fahşa, (فَاحِشَةٌ/فَحْشَاءُ/فَحْشٌ) kelimeleri “çok çirkin ve çok kötü olan fiil ve sözler” anlamında kullanılır. Kur'an'da çoğunlukla cinsel hayatla ilgili günahlar bu kavramlarla ifade edilmiştir.²¹⁶ Burada, özellikle zina,²¹⁷ üvey anne ile evlenme,²¹⁸ livata²¹⁹ gibi günahları sayabiliriz. Ayette “şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor”²²⁰ buyrulmuştur. Bu anlamların haricinde cimrilik ve sadaka vermeme,²²¹ Allah'ı zikir ve O'na ibadetten alıkoyan²²² eylemleri de zikredebiliriz.²²³

²⁰⁶ Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 146-47; bkz. A'raf 7/16, 146, 175; Bakara 2/256, 257; Necm 53/2; Taha 20/121; Nahl 16/39; Kasas 28/63; Saffat 37/32.

²⁰⁷ İsfahânî, *Müfredat*, 307.

²⁰⁸ Maide 5/100.

²⁰⁹ Bakara /267.

²¹⁰ İbrahim 14/26.

²¹¹ Enbiya 21/74.

²¹² Enfal 8/37; Nur 24/26.

²¹³ A'raf 7/157.

²¹⁴ Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 208-9.

²¹⁵ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَمْوَالُهُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا Nisa 4/2.

²¹⁶ İsfahânî, *Müfredat*, 735.

²¹⁷ Nisa 4/19.

²¹⁸ Nisa 4/22.

²¹⁹ A'raf 7/80; Neml 27/54; Ankebut 29/28.

²²⁰ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ Bakara 2/267.

²²¹ Ankebut 29/25.

²²² Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 154-55.

Tefsî-i Kebîr’de الْفَحْشَاءُ kelimesi, kötülüklerin en çirkini, büyük günahlardan olup yüz kızartıcı şeyler şeklinde tefsir edilir.²²⁴

Hıns (حَنْت): Günah, günaha yol açan yemin, ergenlik, sorumluluk manalarına gelir.²²⁵ Ayette, “büyük günah üzerinde ısrar ediyorlardı”²²⁶ buyrulur. Müfessirler burada geçen hıns-azim’i büyük günah olarak anlamışlardır.²²⁷

İsraf (سَرْفِ السَّرَاف): Asıl anlamı haddi aşmak, olağan hududu aşmaktır. “Aşırıya kaçmak, gafil ve cahil olmak, yanılmak” gibi anlamlara şamil olan israf kavramı Kur’an’da esrefe-israf-müsrifûn kalıplarında şu altı anlamı taşımaktadır: Haddi aşmak,²²⁸ haram,²²⁹ vacip olana muhalefet, uygunsuz harcama,²³⁰ şirk,²³¹ günahta ifrat.²³²

Şu ayette, yetim malı yemenin haddi aşmak olduğu belirtilmiştir: “*Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onlarda akılca bir olgunlaşma görürseniz hemen mallarını kendilerine verin, büyüyecekler de mallarını alacaklar diye o malları israf ile ve tez elden yiyip tüketmeyin. Zengin olan (veli) yetim malına tenezzül etmesin, yoksul olan da kararınca yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun; hesap sorucu olarak da Allah yeter.*”²³³

1.2. Eş’ârî Kelamında Günah ve Sorumluluk

İnsan, günah işleme potansiyeline sahip bir varlık olduğu için, zaman zaman Allah’ın ondan uzak durmasını istediği eylemleri yapabilmektedir. Kur’an perspektifinden baktığımızda kişiden ortaya çıkan her eylemin bir karşılığının yani ceza veya mükâfatının olduğu görülür. Günah, istenilmeyen bir eylem olduğundan işlendiğinde karşılığında ceza öngörülür. Bu açıdan baktığımızda insan, eylemlerinden sorumludur. Çünkü Kur’an’da, insanın sorumlu bir varlık olduğu²³⁴ hatırlatılmıştır. Lakin sorumluluktan söz edilebilmesi için de insanın fiillerinde hür olması gerekir.

²²⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, IV, 201.

²²⁵ İsfahânî, *Müfredat*, 294.

²²⁶ وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْجَنبِ الْعَظِيمِ Vakıa 56/46.

²²⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, VII, 127; Mevdûdî, *Tefhimu’l- Kur’an*, VI, 99; bkz. Vakıa 56/45, 47,48; Nahl 16/38; Sad 38/44.

²²⁸ A’raf 7/31.

²²⁹ Nisa 4/6.

²³⁰ Furkan 25/67.

²³¹ Mü’min 40/43.

²³² Zümer 39/53; İsfahânî, *Müfredat*, 466; İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 232-6; Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 327-328; Kılıç, *Kur’an’da Günah Kavramı*, 165.

²³³ وَابْتَئُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا وَابْتَئُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَاشْهَدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا Nisa 4/6.

²³⁴ Ahzab 33/72; Kiyamet 75/36.

Kelam ilminde insanın hürriyeti, sorumluluğu, kader ve insan fiilleri problemi etrafında; kaderin ne olduğu ezelde her şeyin takdir edilip edilmediği, insan fiillerinin yaratıcısının kim olduğu yani gerçek failin Allah mı insan mı olduğu ve insanda iradenin mevcudiyeti tartışılmıştır. Ayrıca insanların fiil işlemeye güçlerinin yetip yetmeyeceği ve bunların ne kadarından sorumlu oldukları tartışma konusu olmuştur. Yaratma fiili; Allah'ın ilim, irade, kudret ve tekvin sıfatlarıyla ilişkilidir. Bundan dolayı yaratılmış bir varlık olan insanın davranışlarının belirlenip belirlenmediği sorusu, kader probleminin can alıcı noktasıdır. Buradan hareketle sorulan, insanın davranışlarını hür bir irade ile gerçekleştirip gerçekleştirmediği, zamanla kayıtlı insanın, zamandan bağımsız Allah'ın fiilleriyle nasıl bir bağlantı içinde olduğu sorusu, sorunu ortaya koymaktadır.²³⁵ İnsan fiilleri mutlak bilgi bağlamında, bilinmesi imkân dâhilinde olan ve Allah tarafından ezeli olarak bilinen şeylerdendir. Allah'ın bilgisinin mutlak ve ezeli oluşu, onun geçmişte, şu anda ve gelecekteki her şeyi bildiği sonucunu doğurur. Bu durumda temel problem, Allah'ın her şeyi önceden bilmesinin yani ilahi bilginin, insanın eylemlerini özgürce gerçekleştirmesine engel olup olmadığıdır.²³⁶ Bu noktada, insanın günah olarak kabul edilen fiillerinin önceden Allah tarafından biliniyor olması günahların affı meselesini doğrudan ilgilendirmektedir. Esasında problem, günah sayılan fiillerin önceden Allah tarafından takdir edip belirlenmesi noktasında düğümlenmektedir.

Kelam ilminde insan eylemlerinin irade edicisi, yaratıcısı ve fiillerin sorumluluğu konusunda farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Cebriyye'ye göre kulların bütün fiillerini dileyen Allah'tır. İnsanların kader çizgisinden çıkması mümkün olmadığından onların bütün fiilleri, Allah'ın ilim ve irade sıfatlarına bağlı olarak kaderin bir sonucudur. Bundan dolayı insana ait fiillerin Allah tarafından yaratılmış olması gerekir. Onlara göre, insanlar fiil işleme yani fiillerini seçme ve yapma hususunda hür olmadıkları için sorumlu sayılmamaktadırlar.²³⁷ Çünkü Cebriye'ye göre, Allah'ın iradesi karşısında kulun iradesi rüzgârın önündeki yaprak gibidir. Bu anlamda insan, eylemlerini gerçekleştirebilme istitaatı olmadığı için isyan ve küfre mecburdur.²³⁸

²³⁵ Karagöz, Nail, "İnsanın Fiilleri (Ef'âl-i İbâd)", *Kelam III Sistematik Kelam/İman ve İlahiyat*, ed., İsmail Şık-Nail Karagöz, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 218.

²³⁶ Ay, Mahmut, "Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 17/2, 93, ss. 90-107, 2004.

²³⁷ İrfan, Abdülhamit, "Cebriyye", *DİA*, VII, s. 207, ss. 205-208, İstanbul 1993.

²³⁸ Nesefî, Ebu'l-Muin, *Bahrü'l-Kelam (Matürîdî Akaidi)*, çev. Ramazan Biçer, Gelenek Yay, İstanbul 2010, s. 60.

Kısacası Cebriye'ye göre, günah da dâhil insanın bütün fiilleri Allah tarafından belirlenmiştir.

Mutezilî kelimciler ise sorumluluk doğuran insan fiillerinin önceden belirlenmediğini söyleyerek bu fiilleri kader ve kazânın dışında tutmuşlardır. Onlar, kader ve kazânın insanlara ait fiillerin hükmünü açıklayıp haber vermekten ibaret olduğu kanaatindedirler. Kadı Abdulcebbar'a (ö. 415/1025) göre, kazâ; "bir şeyi bitirmek ve tamamlamak, icap (gerektirme), i'lâm ve ihbar (bildirme); kader ise; "beyan" anlamına gelmektedir. Kaderin "beyan" anlamına geldiğini iddia etmek, ezelde bir belirlemenin olmadığını vurgulamak için olmalıdır. Yine Mutezile'nin kazânın yaratma anlamında kullanılmayacağı şeklindeki vurgusu, günah da dâhil bütün insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığına dair iddialarından kaynaklanmaktadır. Mutezile'ye göre kulların fiili kaza ve kader ile değildir. Eğer öyle olacak olsa onların tümüne rıza göstermek gerekir ki söz konusu fiillerin arasında küfür de mevcuttur. Küfre rıza ise küfürdür.²³⁹

Mutezileye göre kullar, kendi fiillerinin meydana getiricisi (icad) ve kendi kudretleriyle fiillerinin ilk yaratıcısıdır. Onlara göre, kullar Allah'ın takdirine ait hususlarla nitelendirilemeyeceği gibi Allah da kulların takdirine ait olan şeylere güç yetirmiş olmasıyla nitelenemez.²⁴⁰ İnsan, eylemleri konusunda tam bir hürriyete sahip olup fiillerinin yaratıcısıdır.²⁴¹ Allah inanmayı emrettiği halde küfrü yaratması ve bunun sonucunda insanı cezalandıracak olması, insanın inanmamaktan başka çare bırakmayacağı için onun adaletine sığmayacaktır. Mutezile bu açıklamalarıyla hem insanın sorumlu tutulduğunu ifade etmiş hem de Allah'ın adaletine gölge düşürmemiştir. Eş'ariler ise, Mutezile'nin bu tutumuyla Allah'ın kadir-i mutlak olduğu ilkesinden sapmış olduklarını iddia etmişlerdir.²⁴²

Mutezile'nin, "küfür Allah'ın kazasıyla olduğu kabul edilirse küfre rıza gösterilmesi gerekir. Küfre rıza göstermek küfür anlamına geleceğinden küfrün Allah'ın rızası ile meydana geldiği söylenemez. O halde küfür, Allah'ın kazasıyla değildir."

²³⁹ Kâdî, Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 718-721.

²⁴⁰ Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdü'l-Melik b. Abdullah, *Kitâbü'l-İrşâd İle Kavâidü'l-Edillete fî Usûli'l-İ'tikâd*, Haz. Şeyh Zekerîya Umeyrat, Dâru'l-Kütübü'l- İlmiyye, Beyrut 1971, s.79; Cüveynî, İmâmül-Harameyn, *Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu v.dğr, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 2016, s. 161-62.

²⁴¹ Bağdâdî, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, TDV Yay. , Ankara 2011, s. 83.

²⁴² Abrahamov, Binyamin, "Kitabu'l-Luma'da Eş'arî'nin Kesb Teorisiyle İlgili Görüşlerinin Yeniden Tahlili", çev. İbrahim Hakkı İnal, *İslâm Bilimleri Araştırma Dergisi*, , S. 2, s. 149, ss. 148-163, Samsun 2016.

şeklindeki itirazlarına karşı Eş'ârî kelamcıları, “küfür bizzat kazanın kendisi değildir” diyerek cevap vermeye çalışır. Onlara göre, Allah'ın kazası sonucu ortaya çıkan şey makzîdir. Kul, Allah'ın kazasına rıza göstermelidir, makzîye rıza göstermek gerekmez.

Mutezile'nin, bir şeyin Allah'ın yaratmasıyla olmasını Allah'ın irade ve kudretiyle ilişkilendirerek “her şey Allah'ın iradesiyle olursa kâfir küfre, fasık fıska mecbur olur. Bu takdirde kâfirin imanla, fasığın itaatla mükellef kılınması doğru değildir.” şeklinde özetlenebilecek yaklaşımını hatalı bulan Eş'ârilere göre, Allah'ın onlar hakkında küfrü ve fıskı dilemiş olması bizzat kendi iradeleriyle olmasıdır; bu Allah'ın onların kendi iradeleriyle küfre ve fıska düşeceklerini bilmesi gibidir. Dolayısıyla onlara göre ortada zorlama yoktur. Mutezile ise Allah'ın şer ve çirkin işleri irade etmeyeceğini belirtir. Onlar çirkin işi irade etmenin tıpkı çirkin işi yaratmak gibi çirkin olduğunu savunurlar. Taftazani (ö. 792/1390), bunun kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Bilakis o'na göre çirkin olan çirkin işi kesbetmek ve çirkin işle vasıflanmaktır.²⁴³

“Planlamak, gücü yetmek, ölçülü yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek, rızkı daraltmak” manalarını taşıyan kader, “Allah'ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi” olarak tarif edilmiştir. Selefiyye âlimleri, Mâtürîdî ve Şîî kelamcıları bu tanımları benimserken Eş'ârî kelamcıları ile İslâm filozofları kaderi, ‘Allah'ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirmesi’ biçiminde tarif etmişlerdir. Bu ise diğer âlimlere göre kazânın tanımıdır.²⁴⁴ Eş'ârî (ö. 324/935), kazâyı ezeli yazgı anlamında kullanmış ve emir, bildirme ve yazma anlamına gelen kazânın hak olduğunu beyan etmiştir.²⁴⁵ Bakillânî (ö.403/1013) ise kaderi takdir ve yaratma olarak tarif etmiştir.²⁴⁶ Cürcânî'nin (ö.816/1413) tanımlamasına göre kader, varlığı ve yokluğu imkân dâhilinde olan şeylerin, yokluktan varlığa birer birer, kazaya uygun olarak çıkmasıdır.²⁴⁷ Kâza lügatte hüküm anlamında olup, ıstılahta ise üzerinde bulundukları, ezelden ebede kadar varlıkların kendi yapılarındaki bütün hallerini bildiren külli ilahi hükümlerden ibarettir.²⁴⁸

²⁴³ Taftâzânî, Sa'düddîn, *Şerhu'l Akâid*, çev. Talha Hakan Alp, MÜİFV Yay. , İstanbul 2017, s. 209-210.

²⁴⁴ Topaloğlu -Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 174.

²⁴⁵ Eş'ârî, *el- lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, Haz. Muhammed Emin Al-Dannavî, Dâru'l-Kütübü'l-İmiyye, Beyrut 1971, s. 50.

²⁴⁶ Karagöz, “İnsanın Fiilleri”, 218; Bâkîllânî, Muhammed b. Tayyib, *Kitâbü Temhidi'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 987, 326.

²⁴⁷ Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)*, 179.

²⁴⁸ Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)*, 181; Karagöz, “İnsanın Fiilleri”, 218; Cürcânî, Seyyid Şerif, *Mu'cemu't-Ta'rifat*, haz. Muhammed Sıddık el- Minşâvi, Kahire 2004, s. 149.

Eş'ari kelimcilerin kelimî görüşleri çoğunlukla Tanrı merkezlidir ve genelde Allah'ın kudretini öne çıkaran bir anlayışı yansıtır. Bu durum günah ve sorumluluk konusunda da kendini göstermektedir. Eş'arilerin Allah tasavvuru kişinin sorumluluğu üzerinde etkili olmuştur. Onların Tanrı-insan düşüncesi, insan sorumluluğuna yönelik yaklaşımlarını belirlemiştir. Eş'arilerin Tanrı ve insan telakkileri ilahî ve insanî bilgi, irade, kudret ve kuvvet kavramları etrafında meydana gelmiştir. Tanrı, sınırsız güç ve kuvvet sahibi bir varlık, insan ise sorumluluk yüklenmiş olduğu halde güçsüz ve yetersiz bir varlık olarak düşünülmüştür. İnsana sorumluluk yüklenmiş ama özgürlük alanı bırakılmamıştır. Sebebi ise irade ve kudretin sadece Allah'a özgü kılınması ve insan eylemlerinin Allah tarafından yaratılmış olmasıdır. Eş'arîlerin bu şekilde Tanrı'nın kudretini öne çıkararak adeta insana özgürlük alanı bırakmayan yaklaşımları, onların "cebr-i mutasavvıt" olarak isimlendirilmelerine sebep olmuştur. Eş'arî ve Eş'arîler, cebr ithamından kurtulabilmek için kesb teorisini öne sürseler de eleştirilerin odağı olmaktan kurtulamamışlardır.²⁴⁹

Kesb, kazanmak ve elde etmek anlamına gelir ki bu kökten master olarak meydana gelen kesb, 'kazanılan ve elde edilen maddi veya manevi şey' manasında isim olarak da kullanılır. Bu kavram kelam ilminde genellikle 'kuldaki hâdis kudretin tesiri ile meydana gelen şey' diye tarif edilmiştir.²⁵⁰

Eş'arî'ye göre fiilin gerçek yaratıcısı Allah'tır. Kul sadece kesb eder. O'na göre iktisap hareketi insanda meydana gelen mecburi hareket gibidir. Allah, zorunlu hareketi yarattığı gibi iktisabı da yaratır. İnsana düşen vazife sadece iktisap etmektir.²⁵¹ Eş'ari kesb kavramını, "yaratılmış bir kudretle müktesibden (insandan) meydana gelen şey" olarak tanımlamıştır. O'na göre insan, "küfrü veya imanı kesb eder" dendiğinde sonradan olma bir kudretle imanı veya küfrü kazanma olarak anlaşılmalıdır.²⁵² Kulların kesb ettiği fiiller, Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir. Çünkü Allah, "oysa Allah sizi de, yaptığımız şeyleri de yaratmıştır"²⁵³ ve "Yapmakta olduklarına karşılık"²⁵⁴ buyurmuştur.

Allah'ın yaratıcılığını dile getiren buna benzer ayetlerle görüşünü destekleyen Eş'arî, kendi telakkisine karşı mevcut sorulara da cevap vermektedir. "Yonttuğunuz

²⁴⁹ Ay, "Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu", 91-92.

²⁵⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, "Kesb", *DİA*, XXV, s. 304, ss. 304-306, Ankara 2002.

²⁵¹ Gölcük, Şerafeddin, *Bâkallâni ve İnsanın Fiilleri*, TDV Yay, Ankara 1997, s. 192.

²⁵² Ay, "Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu", 99; Eş'ari, *el-lüma*, 44-45.

²⁵³ وَأَلَلَّاهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ Saffat 37/96.

²⁵⁴ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا جَزَاءَ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ Ahkaf 46/14.

*şeylere mi yapıyorsunuz?*²⁵⁵ Ayetinde Allah, onların elleriyle yonttukları putları kastetmemiş midir? O halde “sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır” ayetinde de insanların yaptıkları putların kastedilmiş olması gerekmez mi sorusuna karşılık Eş’arî, bu yaklaşımın yanlış olduğunu belirtir. O’na göre burada putlar kastedilmektedir ancak, putların hammadresi olan odun gerçekte insanlar tarafından üretilmiş olmadığından, “sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır” ayetinde (insan fiilleri yerine) putların kastedildiği söylenemez.²⁵⁶

Eş’arî’ye göre insan fiilinin yaratıcısı Allah’tır. Bunun kıyasa dayanan delili ise şöyledir: O’na göre küfür; çirkin, fâsit ve bâtıl, hakikate zıt ve muhalif olarak görünürken; iman ise güzel, fakat zahmetli ve elem verici bir şey olarak görünmektedir. Diğer taraftan inkârcı kimsenin, küfrü kendisine güzel ve doğru göstermeye gayret sarf ettiği, ancak onun maksadının hilafına bir neticenin çıktığı bilinmektedir. Her ne kadar mümin, zahmetli, elem ve üzüntü verici bir şey olmamasını dilese de iman sürecinin, onun arzu ve iradesi doğrultusunda cereyan etmediği de fark edilmektedir. Küfrün kâfir, imanın da mümin tarafından yaratılması mümkün olmadığına göre her iki fiil de hakikat üzere (oldukları gibi) var olmasını dileyen Allah tarafından yaratılmaktadır.²⁵⁷

Eş’arî’nin, “kesbi de yaratan Allah’tır” görüşüne karşı, “o halde kulların zulmünü yaratan Allah değil midir ?” şeklinde yöneltilen soruya Eş’arî, Allah, onu kendisinin değil, kulların zulmü olarak yaratmıştır şeklinde cevaplandırır. O, Allah’ın kulların zulmünü yaratmış olmasıyla, zalim olarak nitelendirileceği görüşüne katılmamaktadır. Çünkü Allah zulmü kendisi adına değil başkası adına yaratmaktadır.²⁵⁸

Eş’arî’ye göre, Allah’ın kazâ ve kaderi kulların günahları üzerinde de geçerlidir. O’na göre Allah, günah sayılan fiilleri yaratmak, yazmak ve bunları bildirmek suretiyle kaza ve kaderi altına almıştır. “Biz, Kitap’ta (Tevrat’ta) İsrailoğullarına, “Yeryüzünde muhakkak iki defa bozgunculuk yapacaksınız ve büyük bir kibre kapılarak böbürleneceksiniz” diye hükmettik”²⁵⁹ mealindeki ayette hükmettik (kazâ) ifadesi, “haber verdik” ve “bildirdik” anlamında; “ancak onun (Lût) karısının geride kalıp helak olmasını takdir ettik”²⁶⁰ mealindeki ayette “bildirdik” manasında kullanılmıştır.²⁶¹

²⁵⁵ قَالَ أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ Saffat 37/95.

²⁵⁶ Eş’arî, Ebü’l-Hasan, *Eş’arî Kelâmı (el- lüma’ fi’r-red alâ ehli’z-zeyğ ve’l-bida’)*, çev. Kılıç Aslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil, İz Yay. , İstanbul 2017, s. 85-86.

²⁵⁷ Eş’arî, *Eş’arî Kelâmı*, 85-89.

²⁵⁸ Eş’arî, *Eş’arî Kelâmı*, 93-94.

²⁵⁹ İsra 17/4.

²⁶⁰ Neml 27/57.

²⁶¹ Eş’arî, *Eş’arî Kelâmı*, 95.

Eş'ari, Allah'ın küfrü takdir edip yaramasına razı olunacağını ama kâfirin Allah'ın kaza ve kaderi sonucunda küfre düştüğü şeklinde bir yoruma razı olunamayacağını belirtirmiştir.²⁶²

Eş'arî kelamında ilahi bilgi gibi ilahi irade de mutlak ve ezeldir. Eş'ari, Allah'ın iradesinin mutlak ve ezeli olduğunu ifade etmiş ve Allah'ın ilim ve irade sıfatını birbiriyle ilişkili olarak ele almıştır. O'na göre yaratılan ve yaratılmayan şeyleri Allah'ın dilemesi veya dilememesi Allah'ın irade sıfatının bir gereğidir. Allah'ın iradesi insan fiilleriyle ilişkili olduğu için; iyilik-kötülük, yarar-zarar gibi şeylerin tümü Allah'ın iradesine bağlıdır. Eş'arî, iradeyi mutlak anlamda Allah'a has kıldığı için insan iradesine yer vermemektedir. O'na göre Allah, irade edilmesi imkân dâhilinde olan ve var olacağını bildiği her şeyi irade edendir. İnsan fiilleri de bu “her şey” kapsamında olduğu için Allah'ın iradesi insanın tüm eylemlerini içine almaktadır.²⁶³

Eş'arî'nin insan iradesine ait bu tutumu eleştirilmiştir. Allah'ın her şeyi kuşatan mutlak ve ezeli iradesini kurtarmak adına Eş'arî tarafından ortaya konan bu yaklaşım, asırlardan bu yana Müslümanların zihninde egemen olan, cebrî anlamda kaderciliğin omurgasını teşkil etmiştir. Böyle bir Eş'ari anlayış, Mahmut Ay'ın da belirttiği gibi İslam toplumlarında teslimiyet ve pasifizme katkı sunan bir öğreti haline gelmiştir.²⁶⁴

İstitaat, iradeyi eyleme dönüştüren bir güç olup; sözlükte, kuvvet, kudret takat gibi anlamlara gelir. İradesiyle bir fiili işlemeyi tercih eden insanın o fiili işlemeye gücünün olup olmadığını ifade eden bir kavramdır.²⁶⁵ Eş'arî insanın istitaati olduğunu, bu istitaatın Allah tarafından insana verildiğini kabul eder.²⁶⁶ O'na göre bu istitaat, fiilden önce yoktur. Bu kudret Allah tarafından insanda fiil anında yaratılır.²⁶⁷ O'na göre hadis varlıkların tamamı Allah'ın fiilidir ve O'nun iradesi ve yaratmasıyla meydana gelmiştir. Böyle bir anlayışın zaruri sonucu olarak, fiillerin oluşmasında, insanın kudretinin tesirinin olmadığını kabul etmek gerekir. Ancak Eş'arî'nin yaratma anlayışında dikkatten kaçmaması gereken bir nokta vardır. O, “sizi de yaptığımız şeyleri de yaratmıştır”²⁶⁸ ayetiyle kula ait fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu ifade ettikten sonra karşı itirazlara cevap verir. O'na göre Allah'ın yaratmasının eşyanın asıl

²⁶² Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı*, 97.

²⁶³ Eş'ari, *el- lûma*, 31-32; Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı* 65-66; Bağdadi, *Abdulkâhir, Ehl-i Sünnet Akâidi (Kitâbu Usûli'd-Dîn)*, çev. Ömer Aydın, İşaret Yay. , İstanbul 2016, s. 178; Ay, “Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu”, 94-96.

²⁶⁴ Ay, “Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu”, 96.

²⁶⁵ Karagöz, “İnsanın Fiilleri”, 228-29.

²⁶⁶ Eş'ari, *el- lûma*, 57-61; Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı*, 107-112.

²⁶⁷ Eş'ari, *el- lûma*, 57.

²⁶⁸ Saffât 37/96.

maddesine dönük olduğu hususudur, yani burada yokluktan varlığa çıkarma anlamında yaratma söz konusudur. Yaratılmış bir varlığın üzerinde kısmi bir tasarrufta bulunmak anlamına gelen fiiller kula ait fiillerdir.²⁶⁹

Eş'arî kelimasında, asıl kudret, insanın kudreti değil Allah'ın kudretidir. Eş'arîler, kudreti kadîm ve hâdis şeklinde ikiye ayırmıştır. Onlara göre esas olan kadîm kudrettir. Hadis kudret bir şey yaratamaz. İnsanın fiil gerçekleştirebilmek için sahip olduğu güç öz benliğinde var olmayıp, Allah tarafından yaratılan bir ârazdır.²⁷⁰

Eş'arî'den sonraki Eş'arîler arasında fiillerin yaratılması konusunda anlaşma sağlanmış değildir. Ebû İshak İsfereyânî (ö. 418/1027), insanın fiillerinin iki kudretin eseri olduğunu beyan etmiştir. Buradaki iki kudret, Allah'ın ve insanın kudretidir. Bu iki kudret, fiilin özüne ve sıfat oluşuna, tesir etmektedirler. İmam el-Haremeyn el-Cüveynî'de (ö. 478/1085) Allah'ın kul için irade ve kudret yarattığını, insanın da bu irade ve kudretle meydana geldiğini belirtir. F. Razi, Seyyid Şerif ve İmam el-Haremeyn'e isnat edilen bu son görüşün felsefecilerin de görüşü olduğu zikredilmiştir.²⁷¹

Bâkılânî'ye göre de insan fiillerinin yaratıcısı Allah'tır.²⁷² O'na göre Allah kulların bütün iktibas ettiklerine kadirdir. Allah'ın gücü insanların yaptıklarının hem aslına hem de benzerine yeter. Benzerine kudretiyle kâdir olmadığı takdirde aczi gerekir, kudretinin fiilinin benzeri için imkânsız olması icab eder ki bunlar Allah için düşünülemeyecek hususlardır. Ayrıca insan, fiillerinin özünü bilmemektedir, yani O, fiillerin esrarına hâkim değildir. Kur'an'da da Allah “sizi ve yaptıklarınızı Allah yaratmıştır” buyurmuştur. Tüm bu deliller, insana ait fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu göstermektedir.²⁷³ Bâkılânî, yoktan var etme anlamında yaratıcının Allah olduğunu söyler. O'na göre bu, insanın fiilleri için de geçerlidir. İnsan fiillerinin aslını yaratan Allah'tır. Fakat onları kesb eden insandır.²⁷⁴

Eş'arîlere göre kesb, hâdis bir kudret ile kulların fiilini meydana getirir. Kullara ait fiillerin meydana gelişinde hâdis kudretin tesiri vardır. İhtiyari fiiller, iki kudretle meydana gelse de asıl kudret Allah'ın kadim kudretidir. Fiillerin meydana gelmesi asıl etken olarak kadim kudrete bağlıdır. Kulların fiilleri ilahi kudretin eseridir. Fail yaratıcı

²⁶⁹ Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı*, 85-87; Karagöz, “İnsanın Fiilleri”, 230.

²⁷⁰ Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı*, 107-110; Eş'arî, *el-lüma*, 58-61; Ay, “Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu”, 95.

²⁷¹ Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, 172.

²⁷² Bâkılânî, Ebu Bekr Muhammed İbn Tayyib İbn Muhammed, *Temhîdül-Evâil ve Telhîsü'l-Delâil*, nşr. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dârul-Kütübil İlmiyye, Beyrut 2005, s. 292.

²⁷³ Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, 174-176.

²⁷⁴ Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, 195.

anlamına geldiği için kulun bir fiili gerçekleştirmesi ve fail adını alması mümkün değildir. Tek yaratıcı Allah olduğu için kullar mecazi anlamda fail, gerçek anlamda kâsibtirler.²⁷⁵

Kaderiyye ise kesb teorisinin mantıklı olmadığını iddia etmiştir. Onlar, bir fiili müktesibine nispet etmenin, onu ihdâs etmeden başka yolu olmadığını iddia etmişlerdir. Bu iddiaya Ehli Sünnetin/Eş'arilerin cevabı şöyledir: “Siz, bizim fiillerimizin ihdas edilmeden önceki yokluk hallerinde eşya ve arazlar olduklarını zannettiniz. Hâlbuki onları kesbeden insan onları eşya ve araz yapmamıştır. Allah'ın bizim fiillerimizi eşya ve arazlar yaptığını söylüyoruz. “Allah kulların amellerini yaratır sözünün manası” “onları eşya ve arazlar yapar” şeklindedir. Siz, insanların bunları bu şekilde yapmadığını kabul etmiştiniz. Biz ise, sizin insandan nefyettiğiniz şeyi, Allah'a nispet ediyoruz. Meselâ bazen bir adam büyük bir taşı taşımaktan aciz kalırken, başka birisi tek başına onu taşıyabilmektedir. Bunların ikisi, onu taşımak üzere bir araya gelince taşıma onların ikisinin kuvvetiyle meydana gelmiş olur. Böylece zayıf onu taşımakta zorlanmaz. Aynı şekilde kul da tek başına fiiline güç yetiremez. Eğer Allah, kulun kesb ettiği şeyi tek başına ihdas etmeyi dileyseydi, buna gücü yeter ve makdûru meydana gelirdi. Onun hakiki varlığı Allah Teâlâ'nın kudretiyledir. Bununla beraber fiil, Allah'ın kudretiyle meydana gelse de onun müktesibi fail olmaktan çıkmaz”.²⁷⁶

Gazali'ye (ö. 505/1111) göre de kâinatta hâdis olan her şey, Allah'ın fiili, yaratması ve icadıyladır. Kulların bütün fiilleri Allah'ın yaratması ve kudretiyledir. Allah Teâlâ “Her şeyin yaratıcısı Allah'tır”²⁷⁷; “Allah sizi de, yaptığınız şeyleri de yaratmıştır”²⁷⁸ buyurmuştur. O'na göre Allah kulların fiillerinin çıkış noktasını bilir. Bu da Allah'ın yaratıcı olduğunun delilidir. Kulların eylemlerinin yaratıcı, gücü tam olan Allah'tır. Allah'ın kuvveti, kulların hareketlerini yaratır. Allah'ın kulların hareketlerini yaratmış olması kulun kesbini ortadan kaldırmaz. Cenâb-ı Mevlâ, kudreti ve kudret sahibi olanı yaratmış olduğu gibi ihtiyarı ve ihtiyar sahibini de yaratmıştır. Kudret, Allah'ın yaratmasıyla kulun vasfı ve sıfatı olur. Fakat kulun kesbi (çalışıp kazanması) değildir. Hareket ise Allah'ın yaratmasıyla kulun hem kesbi hem de sıfatıdır.²⁷⁹

²⁷⁵ Yavuz, “Kesb”, 304-305; Bağdâdi, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 166-167.

²⁷⁶ Bağdâdi, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 166-167;

²⁷⁷ Ra'd 13/16.

²⁷⁸ Saffat 37/96.

²⁷⁹ Gazâli, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâü Ulûmi'ddin*, çev. Mehmed A. Müftüoğlu, Tuğra Yay. , I, İstanbul ts. , s. 270-271; Gazzali, Ebu Hamid b. Muhammed, “Kâvâidü'l-Akâid/İslam İnanç Esasları”, çev. Murat Akın, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2, 400-402, ss. 397-404, 2016.

Gazali, fiillerin yaratılması hususunda hem cebrî hem de Mutezilî düşüncüyü eleştirmektedir. O, her iki düşüncüyü de reddederek inançta orta yolu takip etmekten başka çare olmadığını savunmuştur. O'na göre fiiller, yaratılış yönünden Allah'ın kudretiyle; iktisab ile de kulun kudretiyle takdir olunmuştur. Kul fiillerini kesb ile gerçekleştirmiş olsa da bu Allah'ın dilemesine bağlıdır. Hayır, şer, iman, küfür, hidayet, isyan gibi her şey Allah'ın kaza, kader ve meşietî etrafında gerçekleşir. Allah'ın kaza ve kaderinin üstünde ona karşı gelecek bir güç yoktur, her şey onun isteğiyledir.²⁸⁰

Eş'ariler, tek yaratıcıyı Allah kabul ettikleri için bunun doğal sonucu olarak insana ait günah olan davranışlar dâhil bütün eylemlerin Allah tarafından yaratıldığını belirtirler. Bu kapsamda kesb teorisi merkezinde insanın sorumluluğunu izah etmeye çalışmışlardır. Böylece hem Allah'ın kadir-i mutlak özelliğine gölge düşürülmemiş hem de insanın fiillerinden sorumlu olduğu kabul edilmiştir. Fakat Allah'ın mutlak kudret sahibi olduğu kabul edilmiş olsa da Eş'arîlerin, kişinin özgür eylemi olduğunu iddia ettikleri kesb teorisi netlik kazanmamıştır. Eş'arî'ye göre kul bir şey yapmayı istediği zaman aynı anda Allah o fiili işleme kapasitesini/gücünü insanda yaratır. Eş'arîlerin eleştirisi almasının sebebi de burada yatmaktadır. Yani hem fiili hem de fiili işleme kudretini yaratan Allah ise kesbin insan eylemi olduğunu iddia etmenin güçlüğüdür.²⁸¹

Sorumlulukla ilgili bahsi geçen bir konu da, insanın gücünü aşan şeyle sorumlu tutulup tutulamayacağıdır. Bu mevzu, "teklîf-i mâlâ yutâk" kavramıyla dile getirilir. Eş'arîlere göre, güç yetirilemeyecek şeyle sorumlu tutulmak mümkündür. Örneğin Allah, Ebu Leheb'in iman etmeyeceğini bilmesine rağmen onu iman etmekle sorumlu kılmıştır.²⁸² Cüveynî, güç yetirilemeyecek şeyle sorumlu tutulmanın hem aklen hem naklen mümkün olabileceğinden söz eder. O'na göre birçok ayet, güç yetirilemeyecek şeyle yükümlü olmaktan sığınmayı vurgulamaktadır.²⁸³ Gazali de "halka, güç yetiremedikleri teklifi yapmak Allah için caizdir, eğer böyle olmasaydı, "böyle bir teklifi bizlere yükleme diyerek insanların yalvarmalarının bir anlamı olmazdı" demiştir.²⁸⁴ O'na göre Allah, insanı gücünün üstünde bir şeyle sorumlu tutabilir. Allah'a zorunluluk atfedilemez. Allah isterse suçu olmayan bir insanı cezalandırabilir, ona mükâfat verme gibi mecburiyeti de yoktur. Hatta Allah'ın çocuklara, hayvanlara ve

²⁸⁰ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'ddin*, I, 270-271.

²⁸¹ Abrahamov, Binyamin, "Kitabu'l-Luma'da Eş'arî'nin Kesb Teorisiyle İlgili Görüşlerinin Yeniden Tahlili", 148-150.

²⁸² Eş'arî, *El-İbâne ve Usûlü ehli's-Sünnet (Eş'arî Akaidi)*, çev. Ramazan Biçer, Gelenek Yay. , İstanbul 2010, s. 87.

²⁸³ Bakara 2/286; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 191-192.

²⁸⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'ddin*, I, 273-274.

delilere eziyet vermesinde bir sakınca görülmez, bu zulüm olarak da nitelendirilemez. Allah dilediğini yapar, dilediği gibi hüküm verebilir. Allah kulları sorumlu tuttuğunda, onlar da bu sorumluluğu ifa ettiğinde Allah mükâfat verme zorunda değildir, ister ödül verir isterse de ceza verir. O'nun için kâfirlerin tamamını bağışlamanın veya inananların hepsini cezalandırmasının ehemmiyeti yoktur. Allah istediği gibi tasarrufta bulunabilir.²⁸⁵

Eş'arilerin "teklif-i mâlâ yutak"ın mümkün olmasına dair görüşlerinden "Allah'ı sınırlama" endişesi taşıdıkları görülmektedir. Mâtürîdîler, insanı güç yetiremeyeceği şeyle sorumlu tutmamaktadırlar. Onlar, Eş'arilerin öne sürdüğü delilleri tevîl etmişlerdir.²⁸⁶

Eş'arî kelimasına göre, insandan sadır olan her günah sayılacak eylem Allah'ın iradesi ve yaratmasıyla meydana gelmektedir. İnsanın sorumlu kılınmasının sebebi ise insanın günah fiilini kesb etmiş olmasıdır. Eleştirildikleri nokta ise kesbin Allah tarafından yaratılmış olması ve kesb kavramının yeterince açıklık kazanmamasıdır. Sonuç olarak Eş'arîlere göre günah olan fiillerin yaratıcısı Allah'tır ve mümin işlediği günahı sorumludur.

1.3. Eş'arîlere Göre Kişiyi Günaha Sevkeden Sebepler

1.3.1. İnsan Fıtratı

İnsan, fıtrat gereği hem sevap hem de günah işleme özelliği ile yaratılmıştır.²⁸⁷ Ona irade verilmiş ve o, bu iradeyi, hayra da şerre de iyiye de kötüye de günaha da sevaba da yönlendirebilecek yetenekte özgür kılınmıştır. Bu iradenin doğru kullanılmasını sağlamak için de kendisine akıl, peygamber ve kitap gibi rehberler sunulmuştur. Bu da verilen iradenin yanlış yöne kullanılmasının Allah'ın razı olmayacağını göstermektedir. İradenin yanlış yönde kullanılmasının Allah'ın rızasına aykırı düşeceği şu ayetlerde açıkça belirtilmiştir: "*Biz ona iki apaçık yolu (hayır ve şer yollarını) göstermedik mi?*"²⁸⁸; "*Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kat eder.*"²⁸⁹; "*Eğer inkâr ederseniz,*

²⁸⁵ Gazzâlî, *El-İktisat fî'l-İtikat/İtikatta Orta Yol*, ter. Osman Demir, Klasik Yay., İstanbul 2012, s. 149-154.

²⁸⁶ Nesefî, Ebu'l-Muin, *Bahrü'l-Kelam (Matürîdî Akaidi)*, 77-78.

²⁸⁷ Kaplan, İbrahim, "Din, Fıtrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, s. 73-74, ss. 61-84, Adana 2017.

²⁸⁸ Beled 90/10.

²⁸⁹ *İnَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا* İnsan 76/3.

şüphesiz ki Allah sizin iman etmenize muhtaç değildir. Ama kullarının inkâr etmesine razı olmaz.”; “Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları, yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah’ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler -ki Allah’tan başka günahları kim bağışlar- ve bile bile işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir.”²⁹⁰ Peygamberimiz de insanın günah işleme potansiyeline sahip olduğunu belirtmiştir. “Adem oğlunun hepsi günahkârdır. Günah işleyenlerin en hayırlıları ise tövbe edenlerdir.”²⁹¹

İnsanın zayıf tabiatlı yaratılması,²⁹² insanın isteklerinde ve davranışlarında çok aceleci olması,²⁹³ hırslı, bencil, sabırsız ve cimri olması,²⁹⁴ dünya malına düşkün olması, nankör, şımarık ve ümitsiz olması,²⁹⁵ kendini yeterli görmesi, hasmane ve tartışmacı tavrı,²⁹⁶ nefsanî arzulara yenik düşmesi,²⁹⁷ zalim ve cahil olması²⁹⁸ gibi sebepler, kişiyi günaha sürükleyebilmektedir.

Gazali, insanın hata yapma potansiyeline sahip bir varlık olduğuna dikkat çekmektedir. O’na göre doğumdan ölüme kadar günahsız, temiz ve duru kalabilmek meleklerle has bir özellik olduğu gibi, tüm ömrü günahla geçirmek ise şeytana münhasırdır. İnsana şehvet ve arzular musallat edildiği için insanlar ömür boyunca taat üzere yaşamaları mümkün değildir. Haset, kibir, riya, yemek ve konuşma hırsı gibi faktörler günaha kaynaklık etmektedir.²⁹⁹

Şu ayet, zor durumda kaldığında Allah’a yönelen ama sıkıntısı giderildiğinde hemen eski durumuna dönen kişiyi haber vermektedir: “İnsanın başına zararlı bir şey geldiğinde yan üstü yatarken veya otururken ya da ayakta iken hemen bize dua etmeye koyulur; onu zararlı durumundan kurtardığımızda ise sanki başına gelen zararı gidermeye bizi çağırıp yalvarmamış gibi- inkârcılığa dönüp yoluna devam eder; haddi aşanlara işte bu şekilde yaptıkları güzel görünmektedir.”³⁰⁰ Râzî’ye göre, bu ayet insanın son derece sabırsız ve çoğu zaman şükürsüz olduğunu vurgular. Râzî, bunun

²⁹⁰ وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاجِسَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرِ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ Al-i İmran 3/135.

²⁹¹ İbn Mâce, Zühd, 30, No: 425; II, 1420.

²⁹² نِيسَا 4/28. يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا.

²⁹³ Enbiya 81/37; İsrâ 17/11; Yunus 10/11-12.

²⁹⁴ إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا Meâric 70/19-21.

²⁹⁵ Şura 42/48; Hûd 11/9-10; Fussilet 41/49.

²⁹⁶ Alak 96/6-7; Nahl 16/4; Hac 22/3;

²⁹⁷ وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلْنَاهُ مَا تُوسُّوسُ Yusuf 12/53; وَمَا أَبْرَأَ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَجِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ Kaf 50/16. بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ

²⁹⁸ Ahzap 33/12

²⁹⁹ Gâzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan, Ataç Yay. , İstanbul 2017, s. 546-548.

³⁰⁰ وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنَّةٍ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ صُورَهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ ضُرِّهِ مَسَّهُ كَذَلِكَ زَيْنٌ لِّلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ Yunus 10/12.

sebebini insanın yapısının zayıflığına, gaflet ve şehvetin insanı etkisi altına almasına bağlar. O'na göre akıllı insana yakışan, bela ve musibet geldiğinde sabırlı olmak, nimet ve bolluğa kavuştuğunda dua ve şükretmektir.³⁰¹ İnsanın zayıf yaratıldığını ifade eden ayetteki³⁰² zayıflık, Râzî'ye göre, şehvet ve lezzetlere meyletmeye çağıran sebeplerin çokluğudur. Râzî'nin bir önceki ayet³⁰³ üzerinde yaptığı yorumdan günaha sebep olan etkenin, şehvet ve hırslarına uyanların saptırması³⁰⁴ olduğu anlaşılabılır.

1.3.2. Şeytanın Tahrikleri

Şeytan, insanın günah işlemede önemli bir role sahiptir. Şeytan insanın düşmanıdır;³⁰⁵ ona küfrü, şirki ve peygambere uymamayı, kötülüğü, günahı ve isyanı, fuhşu zinayı ve cimriliği,³⁰⁶ çirkin şeyleri,³⁰⁷ telkin etmektedir. İnsana Allah'a anmayı unutturur,³⁰⁸ yaptıklarını süslü ve cazip gösterir,³⁰⁹ doğru yoldan saptırır,³¹⁰ azdırır ve günaha sürükler.³¹¹ Şeytan bu tür yönlendirmeleri yapmak için Allah'tan müsaade ister ve bu imkan kendisine verilmiştir.³¹² Allah, insanların şeytana uymamalarını,³¹³ onu düşman bilmelerini³¹⁴ ve şerrinden kendisine sığınmalarını³¹⁵ istemiştir.

Allah'tan gerekli mühleti alan şeytan gayesini şu şekilde sıralamıştır: İnsanları istila etmek,³¹⁶ insanı doğru yoldan alıkoyup kötü yola katmak,³¹⁷ insanları peşine sürükleyip azdırmak, insanı yaratılış amacının dışına itmek,³¹⁸ insanları hidayetden alıkoyup dalalete sürüklemek için onlara her yönden yaklaşmak.³¹⁹ Ancak şeytanın ihlaslı kulları tahrik edemeyeceği ve şaşırtamayacağı da bildirilmiştir.³²⁰ Çünkü inanan

³⁰¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XII, 317-318.

³⁰² يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا Nisa 4/28.

³⁰³ Nisa 4/27.

³⁰⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 529.

³⁰⁵ أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ Yasin 36/60.

³⁰⁶ Bakara 2/169, 268.

³⁰⁷ Nur 24/21.

³⁰⁸ Mücadele 58/19.

³⁰⁹ En'am 6/43.

³¹⁰ Neml 27/24.

³¹¹ Meryem 19/83; Karagöz, İsmail, *Günahlar Tövbe ve İstiğfar*, DİB Yay. , Ankara 2012, s. 36.

³¹² A'raf 7/11-18.

³¹³ Bakara 2/168, 208; Yasin 36/60.

³¹⁴ Fâtır 35/6.

³¹⁵ Nahl 16/98.

³¹⁶ İsrâ 17/ 62.

³¹⁷ Rahman, Fazlur, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay, Ankara 2016, s. 53.

³¹⁸ Nisâ 4/ 118,119.

³¹⁹ A'râf 7/ 16,17.

³²⁰ Hicr 15/ 40; Sad 38/ 83; Kahraman, Ferruh, "İslâm İnancında Günah, Günah Çeşitleri ve Kişiyi Günah İşlemeye Sevkeden Faktörler", *Usûl İslam Araştırmaları*, S. 8, s. 164, ss. 139-168, 2007.

ve iradesine hakim olanlar şeytanın bu entrika ve hilelerine karşı uyanık olduğu için şeytan onlara karşı başarısızdır.³²¹

Hız. Adem ve eşi, şeytanın telkinlerine maruz kalmış ve ilahi uyarıyı unutarak yasaklanan ağacın meyvesinden yemiş, bu yüzden cennetten çıkarılmışlardır.³²² Daha sonra yaptıkları hatanın farkına varınca pişman olup Allah'tan af dilemişlerdir.³²³ Allah Teâlâ da tövbelerini kabul etmiştir.³²⁴

Râzî'ye göre şeytanın insana nüfuz edebileceği yollar; şehvet, gazap ve hevâdır. Ona göre, şehvet hayvanî, gazap parçalayıcı ve hevâ şeytanîdir ve hepsi de büyük afettir. “Çünkü namaz edepsizlikten nehyeder”³²⁵ ayetini yorumlayan Râzî, hem günahın kaynağını hem de muhataba göre günahı dile getirmiştir. Ayetteki fahşâ; şehvet, münker gazap, buğy ve heva unsurlarını içerir. İnsan şehvetine uyarak nefesine, gazap duyarak başkasına zulmetmiş olur. İnsanın zulmü hevası ile Allah'ın celaline taşmış olur. Hırslı ve cimri olmak şehvetin, kendini beğenmek ve kibirli olmak gazabın, küfür ve bidat içinde olma da hevânın sonucudur. Bu hasletlerin insanda mevcudiyeti kötü ahlakın zirvesi olan hasedi oluşturur. Kısaca kötü ahlakın temeli, şehvet, gazap ve hevâdır. Bu üçünden hırs, cimrilik, ucub, kibir, küfür, bidat ve haset doğar.³²⁶

Râzî, konuyle ilgili ayetleri yorumlarken açıkça günaha kaynaklık eden davranışlar diye belirtmese de biz, yorumlamış olduğu şeytanın işlevi ile ilgili ayetlerden, kişiyi günaha sevk eden davranışları şöyle çıkarabiliriz: Şeytanın daveti,³²⁷ şeytanın süslü göstermesi, gaflet,³²⁸ yakın çevre etkisi, ilimden vazgeçip cehalete dönüş,³²⁹ şeytanın saptırması ve vesvesesi,³³⁰ zanna kapılma, şeytana itaat,³³¹ mükellefin zihninin zayıf, aklının az ve görüşünün tutarsız olması sonucu çevrenin de etkisiyle çabuk aldanması,³³² insanın nankör olması yani nefisine uyup nefisini savunmasıdır.³³³ Kısacası ona göre insanı günaha sevk eden sebeplerden birisi şeytanın tahrikleridir.

³²¹ Rahman, *Ana Konuları Kur'an*, 53.

³²² Bakara 2/36.

³²³ A'raf 7/23. قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ

³²⁴ Bakara 2/37. فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

³²⁵ Ankebut 29/45.

³²⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 372-373.

³²⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, IV, 200; bkz. Bakara 2/169.

³²⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, IX, 432; bkz. En'am 6/43.

³²⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, IX, 495-497.

³³⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIV, 100.

³³¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XVIII, 144, 532-533.

³³² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XVIII, 377.

³³³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIV, 163.

1.3.3. Menfaat, Dünya Hayatının Cazibesi, Nefs ve Hevâ

Dünya hayatının cazip kılınmış olması ve insanın bir çok nimete sahip olması bazen onu Allah'ı anmaktan alıkoymakta ve günah işlemesine sebep olabilmektedir. Şu ayetler bu durumu ortaya koymaktadır: “*Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır.*”³³⁴ “*Ey insanlar! Şüphesiz Allah'ın vaadi gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın. Sakın çok aldatıcı (şeytan), Allah hakkında sizi aldatmasın.*”³³⁵ Görüldüğü gibi ayeti kerime de insana dünya hayatının cazibesinin, insanın nefs ve hevasının onu günaha sürükleyebileceği uyarısı yapılmaktadır.

Gazali'ye göre müminler ahirete ve oradaki hesap ve azaba inanırlar; ama gafil ve cahil olanları, amelleri terkedip; “Allah gafur ve rahimdir, bizi affeder yanlış düşüncesi ve yersiz ümitleri yüzünden günah işlerler. Ona göre bu aldanmadır; çünkü Allah'ın bağışlaması ve merhameti olduğu kadar intikamı da büyüktür.”³³⁶ Allah'ın af ve mağfireti gibi bazı sıfatlarına inanıp ümide kapılmak, fakat onun azap ve intikamını görmezden gelmek doğru olan iman ve ümit türü değildir.³³⁷ Bu sebeple O'nun af ve rahmeti yanında azap ve gazabına da iman etmek ve korkmak lazımdır.³³⁸ Ayrıca Gazali, bazı kimselerin soyunun salih kimseler olmasına güvenip onların sayesinde Allah bizi affeder diyerek günah işlemesinin doğru olmadığını ifade eder. Nitekim Ona göre Nuh (as)'un oğlu buna örnektir. Ayette de “*Herkes ancak kendi çalıştığına karşılığı vardır.*”³³⁹ buyrulmuştur. İnsanın günah işlemesinin bir sebebi de, iyilik yapan bir insanın o iyiliğine güvenip birçok günah işlemesidir. Bunlar iyiliklerini abartırken kötülüklerini önemsemezler. Bazı günahkar insanların hayır işlerinde istekli ve hevesli görünmelerinin arkasında şeytanın bu planı vardır. İnsanın günah işlemesinin başka bir sebebidir, bazı kimselerin amellerinin günahlarından fazla geleceğine güvenmesidir. Lakin öyle günahlar vardır ki bir ateşin bir harmanı yakıp kül etmesi gibi pek çok ameli

³³⁴ رُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِصَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَرْبِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّمَنِ اتَّقَى وَلََّا يُغْنِي عَنْهُمْ كَيْسُهُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّهُمْ ۗ أَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَاتُ أَنْبِيَآئِهِمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَكْثَرًا فَاسِقِينَ Al-i İmran 3/14.

³³⁵ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ Fâtır 35/5.

³³⁶ Fussilet 41/43; Secde 32/22.

³³⁷ Gazali'ye göre amel varsa ümit doğru ve geçerlidir. Böyle bir ümit amelin bu dünyadaki bir mükâfatı olup, Allah'ın kalbe verdiği bir güven ve rahatlaktır. Amel yoksa ümit, şeytanın bir aldatmasıdır. Ümit amelin yerine geçmek için değil, ameli teşvik etmek, sevdirmek ve müminlerin kalbinde zaman zaman tansiyon gibi yükselen ve yıkıcı dereceye varan korkuyu frenlemek ve doğru olan çizgiye çekmek içindir. (Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *Tevhit Akidesinin Esasları*, çev. Abdulhalık Duran, Hikmet Yay, İstanbul 2004, s. 109.)

³³⁸ Fussilet 41/43.

³³⁹ Necm 53/39.

yakıp kül haline getirebilir. O'na göre şöyle denilmiştir: “Hüner amel etmek değil amelin sevabını korumaktır.” Çokça ibadet edip gıybet etmek, hak ve hukuka dikkat etmemek gibi davranışlara sahip insanlar ya hesap bilmemektedirler ya da onu ciddiye almamaktadırlar.³⁴⁰

Gazali, günahı ısrar etme problemine çözüm sunarken günaha kaynaklık eden durumu izah etmiştir. O'na göre önce günaha sebep olan problem belirlenmelidir. Bu sebeplerin neler olduğu bilinmelidir ve sebepleri etkisiz kılacak yollar aranmalıdır. Gaflet ve şehvet günah işlemede ısrarcı olmanın nedenidir. Gaflete düşmemenin yolu ilimdir, gafletin günaha sürükleyeceğini bilmektir. Şehvete de şehvi duyguları tetikleyen sebeplerin kesilmesine sabır gösterebilmek gerekir. Cenabı Hak buyurmuştur: “İşte onlar, Allah'ın; kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir. İşte onlar gafillerin ta kendileridir.”³⁴¹ “Hiç şüphesiz onlar, ahirette ziyana uğrayanların da ta kendileridir.”³⁴² Günahı ısrar etmekten vazgeçmenin çözümü ilim ve sabırdır. Bunların yanında takvaya aykırı düşen günahları irtikap etmeyi ve hevâya tabi olmayı sakındıran ayet ve hadislere kulak verilmelidir. Buradan günaha cevap veren bilgi alınmalı ve sabır gösterilmelidir.³⁴³

Gazali günahlardan ötürü tövbe etmemenin sebeplerini zikreder ki buradan günah işlemeye sebep olan faktörleri de çıkarabiliriz. Bunlar yani tövbeye mani olan sebepler şunlardır:

- 1- Ahirete inanmamak veya şüphe etmek.
- 2- Günah arzusunun galip gelmesi ve şehvet düşkünlüğünün ahireti unutturması.
- 3- Dünyanın peşin, ahiretin vâdeli/veresiye olması.
- 4- Tövbe isteği olsa da geciktirmek.
- 5- Allah'ın affına güvenmek.³⁴⁴

Aynı şekilde Razi de insanın günaha meyilli olduğuna dikkat çeker. O'na göre insanın ne kadar çalışıp çabalasa da, kendine söz geçirmek istese de Allah'ın istediği, mükellef tutulduğu her şeyi kusursuz ve tam yapması mümkün değildir.³⁴⁵

Menfaat gütmeye ve dünya hayatının cazibesine kapılma, insanın nefesine³⁴⁶ ve

³⁴⁰ Gazali, Tevhit Akidesinin Esasları, 103-112.

³⁴¹ Nahl 16/108.

³⁴² Nahl 16/109.

³⁴³ Gazali, İhyâü Ulûmi'ddin, IV, 87-99.

³⁴⁴ Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet, 560.

³⁴⁵ Râzî, Tefsîr-i Kebîr, XVII, 54.

³⁴⁶ Nefs: Sözlükte, ruh, can, zat; bedenden kaynaklanan süfli arzular gibi manalara gelir. Terim olarak insanın ruhsal yönü, ruhu, ona hayatîyet kazandıran manevî varlığı diye anılır. Ayrıca insanda iyiliği öngören akla karşılık onda kötülüğü emreden şehvi duyguların merkezi olarak ifade edilir. Kur'an'da

hevasına³⁴⁷ uymasından kaynaklanır. Râzî'ye göre hevâ, gönlün meylettiği şey demektir.³⁴⁸ O'na göre hevâyâ tabi olma Allah yolundan sapmaya yol açar. Hevâ, kişiyi maddi olan lezzetlere çekerek batmasına yol açar. Râzî, yoldan çıkmanın ve yoldan sapmanın sebeplerinden birini de hesap gününün unutulmasına bağlar.³⁴⁹

Râzî'nin şu ayete yaklaşımından günaha meyletme sebeplerinden bazısını çıkarabiliriz: “*Bunlar sizin ve atalarınızın putlara taktığı boş isimlerden ibarettir. Allah onlara öyle bir yetki ve güç vermemiştir. Onlar (putperestler) sadece kuruntularına ve kişisel arzularına uyuyorlar. Oysa şimdi onlara rablerinden bir yol gösterici gelmiş bulunmaktadır.*”³⁵⁰ Ayete göre bunlar, geçmiş ataların kuruntularına uyma, zan ve hevâyâ uyma, nefislerin arzu ettikleri şeye tabi olmadır.³⁵¹

Şu ayette ise kötülüğün sebebinin nefis olduğu dile getirilmektedir: “*Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis, rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder; şüphesiz rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.*”³⁵² Râzî, Haşviyye'nin nefis hakkındaki görüşünü dile getirir. Nefis, Allah'ın koruması ve rahmeti altına aldıkları hariç, şiddetle kötülüğü ve zinayı isteyen kavram olarak geçer. Râzî, ayette geçen nefis-i emmârenin mahiyeti hakkında şunların söylendiğini belirtir: İnsandaki nefis tek şey olup, pekçok hali ve sıfatı vardır. O nefis ilahi olana meyledip kötülük içermiyorsa “nefsi mutmainne”; şehvet, öfke, gazap gibi duygulara yönelerek kötülüğü emrederse “nefsi emmare” olmaktadır. Bu nefse, ‘nefsi emmare’ diye adlandırılması abartı içindir. Mübalağa olmasının sebebi nefsin ilk başta maddi şeyleri sevmesi, hoşlanması ve alışmasıdır. Nefsin maneviyata yönelmesi az ve nadir olduğu için genelde maddiyata meyleder ki manevi aleme temayül az olunca, bu nefse kötülükleri ısrarla emreden nefis anlamında nefsi emmare denilmiştir.³⁵³

Râzî'ye göre, insanın hırsı ve tûl'-i emeli onu günaha sürüklemektedir. Ona göre hırs ve emel, birçok kötü ahlaka yol açan, insanın özünden ayrılmayan iki şeydir. Hırs, Allah'a isyan ve insanlara eziyet etmeye sebep olur. Kişi tûl-i emel peşinde koştuğunda

da ruh ve öz varlık anlamında kullanılır (Ali-İmran 3/28, 30), ona kötülüğü emretme ve yapılan kötülüğü kınama (Yusuf 12/53; Kıyame 75/2) farklı vasıflar nispet edilir. Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 247.

³⁴⁷ Hevâ: Sözlükte, “istek, meyil, heves, sevmek, düşme” gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise nefsin, aklın ve din tarafından yasaklanan kötü arzulara karşı olan eğilimi demektir. Karaman v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 253.

³⁴⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, IV, 37; bkz. Bakara 2/145.

³⁴⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIX, 69-70.

³⁵⁰ إِنَّ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءُ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمْ الْهُدَىٰ Necm 53/23.

³⁵¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 517-519.

³⁵² وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمْ الْهُدَىٰ Yusuf 12/53.

³⁵³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIII, 262-264.

kalbi taş kesilip ahireti unuttur.³⁵⁴

Şeytanın tahrikleri bölümümde kısmen söz etmiş olduğumuz haset, Allah'ın bir mümine verdiği nimeti, onda olmasını istememektir. Gazali'den iktibasla Râzi, hasedin kötülüğünden bahsetmiş ve hasedin sebeplerini dile getirmiştir. Haset, bir günah örneği olduğu için, onun üzerinden günaha sebep olan davranışları çıkarabiliriz. Hasedin sebep olduğu davranışlar, düşmanlık ve öfke, kendinden üstün kişinin varlığını kabullenememe, başkasını kullanma, kendini beğenme (ucûb), gayeye ulaşamama korkusu, bencillik, makam ve önderlik sevgisi ve cimriliktir.³⁵⁵

1.4.Günahların Tasnifi

Günah niteliğine, tövbe durumuna ve kime karşı işlendiğine bakılarak sınıflandırılmaktadır. Günahların tövbesiz affedilip edilmemesi ikinci bölümde detaylı olarak ele alınacağından biz burada günahları niteliğine ve muhatabına göre nasıl sınıflandırıldığı ve değerlendirildiği üzerinde duracağız.

1.4.1. Niteliğine Göre Günahlar (Büyük ve Küçük Günahlar)

Kur'an'ı Kerim'de günahlar, küçük-büyük şeklinde sınıflandırılmıştır. “Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız.”³⁵⁶ Fakat Kur'an'da, günahlar küçük-büyük diye ayrılrsa da ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Hadislerde ise büyük günahlar hakkında farklı rivayetler mevcuttur.

Kebîre, cezası büyük olan günah anlamında kebr (kiber) kökünden türeyen bir isimdir. Kebâir, büyük günah manasında kebirenin çoğulu olup, dinen yasak olduğunda kesin delil bulunan ve hakkında dünyevî ve uhrevî ceza görülen davranışlar olarak tanımlanmıştır.³⁵⁷ Kebâir lafzı Kur'an'da üç ayette geçmektedir.³⁵⁸ Hadislerde de büyük günahları ifade etmek için “mûbikat (helak edici davranışlar), kebâir ve a'zamü'z-zünûb” tabirleri geçer.³⁵⁹ Daha önce de belirttiğimiz gibi *ism*, yani günah kavramı hem

³⁵⁴ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, VIII, 323.

³⁵⁵ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 329-332.

³⁵⁶ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ يُكْفَرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلُكُمْ مُنْخَلًا كَرِيمًا Nisa 4/31.

³⁵⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 829; Bebek, “kebire”, *DİA*, XXV, s. 163, ss. 163-164, Ankara 2002.

³⁵⁸ Nisa 4/31; Şura 42/37; Necm 53/32.

³⁵⁹ Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, çev, Hanifi Akın, Polen Yay. , İstanbul 2008, s. 88-90; Müslim, İman, 143-146; Bebek, “kebire”, 163.

küçük hem büyük günahı kapsar. Kur'an'da lemem ve seyyie kavramları küçük günaha, zenb kelimesi ise büyük günaha işaret etmektedir.³⁶⁰

Büyük günah meselesinin ortaya çıkış sebebi h. 36-37 m. 656-657 yıllarında ortaya çıkan olaylara dayanmaktadır. Hz. Osman'ın şehit edilmesi, akabinde Hz. Ali'nin hilafeti sürecinde meydana gelen Cemel ve Sıffin gibi hadiseler, büyük günah ile ilgili tartışmaların başlamasına sebep olmuştur. Daha önce savaşlarda ölen Müslüman, ya şehit ya gazi sayılıyordu. Ancak sözü edilen olaylardan sonra durum değişmiştir. Zira ölen de öldüren de Müslüman olunca büyük günah işleyenin hem dünyadaki durumu hem ahiretteki durumu tartışılmaya başlamıştır. Gerek Cemel gerek Sıffin gibi siyasi olaylar daha sonra itikadi mezheplerin tartıştıkları, amelin imandan sayılıp sayılmayacağı, büyük günah sahibinin dini statüsü gibi münakaşalara ortam hazırlamıştır. Bu tartışmalardan birisi, büyük günah işleyen (mürtekib-i kebire) kimsenin durumu ve bu kimsenin dini statüsünün ne olduğu konusu olmuştur.³⁶¹

Hariciler, Hz. Ali, Hz. Osman, Cemel ashabı, iki hakemi ve tahkime razı olanları tekfir etmişlerdir. Onlara göre her büyük günah küfür kabul edilmiştir. Mutezile de büyük günah işleyeni fasık kabul ederek büyük günah sahibini iki yer arasında bir yere "el-menzile beyne'l menzileteyn" yerleştirmiştir.³⁶²

Hariciler ve Mu'tezileden Cafer b. Harb (ö.236/850) ve Cafer b. Mübeşşir (ö.234/848), günahlar arasında hiçbir ayırım yapmayarak Allah'a karşı işlenen her suçu büyük günah olarak değerlendirmişlerdir.³⁶³

Günahların niteliği konusunda Mürcie, iki fırkaya ayrılmıştır. Bişr el-Merisi'ye (ö. 218/833) göre, Allah'a karşı isyan olan şeyler büyük günah kapsamındadır. Mürcie'den ikinci grup ise günahları küçük-büyük diye ikiye ayırmıştır.³⁶⁴

Mutezile'ye göre, her taatin bir mükâfatı ve her günahın bir cezası vardır. Bir günah işleyip cezayı hak edenler, taatin mükâfatı ile günahın cezası arasında işlem görür. Bu durumda ya ikisi de birbirine eşit olacaktır (taatin mükâfatı ile günahın cezası) ya da taatin mükâfatı günahın cezasından fazla olacaktır. Bu durumda mükâfattan gerekli ceza düşerek ve bir miktar mükâfat kalacaktır; bu günah, küçük

³⁶⁰ Tunç, "Kelam İlminde Büyük Günah Meselesi", 328.

³⁶¹ Tunç, Cihad, "Kelam İlminde Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1, s. 328, ss. 325-342, Ankara 1979; Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Hulefâi Râşidin Dönemi)*, Ensar Yay. , İstanbul 2011, s. 313-316.

³⁶² Eş'arî, Ebû'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabalcı Yay. , İstanbul 2005, s. 103; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 54.

³⁶³ Kâdî Abdülcebâr, *Şehu'l-Usûlil-Hamse*, II, 524-526, 642.

³⁶⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 146, 150.

günah olup bunun mükâfattan düşülmesine de “günahın örtülmesi” denmektedir. Ya da günahın cezası taatının mükâfatından fazla olacaktır ki bu günah, kebire (büyük günah) olup amelin boşa gitmesine (ihbât) neden olacaktır.³⁶⁵

Râzi, Mutezilenin bu telakkilerinin bir takım batıl usullere dayandığını söyleyerek tenkit eder. O’na göre taatın bir mükâfat gerektirmesi icap etmez. Çünkü Allah’ın nimetleri sayısız olup bunlar kulun taatından önce de vardır ki bu önce olan nimetler o taatleri gerektirmektedir. Böyle olunca her günahın cezası mükâfattan fazla gelecektir ki bu durumda her günahın büyük olması gerekir. Mutezileye göre, kendi prensipleri gereği bir şeyin hasen (iyi-hayır) ve kabih (kötü-şer) olduğuna akıl karar verir. Lakin bu konuda bu prensibe uyulmamıştır. Râzi’ye göre bir kişi yetmiş yıl boyunca Allah’a taatle ömrünü geçirse, bu adamın mükâfatı bir damla içki içen insanın cezasından fazla olmalıdır, ama ümmeti Muhammed, bir damla içki içmeyi ittifakla büyük günahlardan saymıştır. Eğer Mutezile “hayır bir damla içkinin cezası yetmiş yıllık taatın mükâfatından daha fazladır” derse kendi kaidelerini yıkmış olacaklardır.³⁶⁶

Mutezile’den Kadı Abdulcebâr, büyük günah küçük günah ayırımında bulunmuş ama bunun tespiti konusunda şer’i bir delilin olması gerektiğini vurgulamıştır. O’na göre büyük ve küçük günah, sevap ve ikâb miktarlarında belirtilmiş bir söz olduğunda, kendilerine varılan şer’i bir delil olmalıdır. Onların tümünün büyük günah olduklarını gösteren bir delil yoktur. Dolayısı ile burada tevakkuf etmek gerekir. Büyük günah olması da küçük günah olması da muhtemeldir. Ayrıca günahın büyük ya da küçük olmasında kasıtlı yapmanın bir tesiri yoktur. Büyük günahta kasıt olmasa da büyük günah olması mümkündür. Allah Teâlâ’nın küçük günahları öğretmesi caiz değildir. Yoksa bu kabihe teşvik olur ki bu Allah için caiz değildir.³⁶⁷

Zemahşerî (ö.538/1144)’ye göre, günahların büyüklük veya küçüklükle nitelenmesini, taat veya günah, ya da taat ve masiyet işleyenin aldığı bedel belirler.³⁶⁸

Matürîdî, “Eğer size yasaklananların (günahların) büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız”³⁶⁹ ayetindeki büyük günahtan kastın şirk kapsamına giren günahlar olduğu yönünde görüşler olduğunu belirtir. Bunlar da Allah’a ortak koşma, peygamberleri inkâr etme, haramları helal,

³⁶⁵ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 542-543.

³⁶⁶ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 542-543.

³⁶⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şehu’l-Usûlil-Hamse*, 526-527.

³⁶⁸ Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b.Ömer b. Muhammed el-Harizmî, *El-Keşşâf ‘An Hakâ’iki Ğavâmid’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l- Ekâvil Fî vucûhi’t-Te’vil*, çev. Abdülaziz Hatip, TYEKB Yay. , II, İstanbul 2017, s. 114-115.

³⁶⁹ Nisa 4/31.

helalleri haram sayma ve ibadetleri inkâr etmedir. O'na göre büyük günahların keyfiyeti ve mahiyeti hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre zina, hırsızlık, iftira ve diğer had cezalarını gerektiren günahlar büyüktür.³⁷⁰

Mâtürîdî, günahları küçük büyük diye tasnif etmiştir. Buna rağmen o, küçük veya büyük günah işleyen kimsenin küfür veya şirk ile itham edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. O'na göre iman vasfı günah sebebiyle zâil olmaz.³⁷¹

Ebu'l-Muin en-Nesefî, günahların birkaç sınıfa ayrıldığını belirtir. O'na göre günahların bir kısmı Allah ile insan arasındadır. Zina, livata, yalan, iftira gibi günah türleri, işleyen ile Rabbi arasındadır. Bu günahlar topluma yansır ve zararı olursa mağdur olan kişilerden helallik alınmadıkça affedilmesi mümkün değildir.³⁷²

Hanefî-Mâtürîdî geleneğin bakış açısını benimseyen Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî, günahları küçük ve büyük diye iki ayırmıştır. Hanefî-Mâtürîdî gelenekte, insanın hata yapması ve günah işlemesi tabîi olduğu için büyük günah kişiyi imandan çıkarmamaktadır. İnsanın günah işlemesi, büyük günah sayılan bir fiil olabileceği gibi küçük günah sayılan bir fiil de olabilir. Lâmişî'ye göre kişiyi günaha sevk eden faktörler; şehvet, nefsin yönlendirmesi, yanılma, öfke ve kızgınlıktır. İnanmayan kişide ise günahın sebebi farklıdır. Onun bunu hafif görmesi ya da isyan kastıdır. Bundan dolayı işlenen günah aynı olmakla birlikte doğurduğu sonuçlar farklıdır.

Lâmişî, yapılan fiilde sonuç kadar niyeti de önemsemiştir. Çünkü iman sahibi işlediği günahından dolayı Allah'ın azap edeceğinden korkar. Pişmanlık duyarak Allah'ın affına sığınır. O, bu davranışı ile fâsık mümindir. İşlediği günahıktan sonraki hüküm kişinin tövbesine bağlıdır. Şayet tövbe ederse Allah onu bağışlayabilir, Allah onu affederse cennete, affetmezse cezasını çektikten sonra cennete dönecektir. Büyük günah işleyen kişi tövbe etmemişse, onun son durumu Allah'a bağlıdır. Allah günahını dilerse rahmeti ya da peygamberi ve veli kullarının şefaati ile affedebilir. Eğer affetmez ise günahı kadar cezasını çeker, sonra cennete girer.³⁷³

İbn Hacer el-Heytemî'ye (ö. 973-1565) göre, Ebu İsfarayani, Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî, İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî ve İbn Fûrek (ö. 406/1015) bütün günahları büyük kabul etmiştir. O'na göre İbn Fûrek tefsirinde, “bize göre Allah'a karşı yapılan

³⁷⁰ Mâtürîdî, Ebû Mansûr, Muhammed b. Muhammed, b. Mahmûd, es-Semerkandî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ensar Yay, III, İstanbul 2016, s. 169.

³⁷¹ Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitabü't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay, Ankara 2017, s. 620-623.

³⁷² Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm (Mâtürîdî Akaidi)*, 71.

³⁷³ Şık, İsmail, *Mâtürîdî İnanç Sistemi (Lâmişî Örnekleminde Hanefî-Mâtürîdî Kelamı)*, Gece Kitaplığı Yay. , Ankara 2015, s. 281-283; Lâmişî, şefaitle günahların affını mümkün görür. O, Eş'arî âlimler gibi Mutezileye karşı şefaet konusundaki düşüncelerini dile getirir. Bkz. Şık, *Mâtürîdî İnanç Sistemi*, 208-209.

isyanın hepsi kebâirdir, bunların kimine sagâir denmesi, izafidir, yani büyüğüne nispetle küçüktür” demiştir.³⁷⁴

Cüveyni, günahların büyüklüğüne ancak kime karşı işlendiğine bakılarak karar verilebileceğini belirtmiştir. O’na göre nice şeyler vardır ki bunlar sıradan birine karşı yapıldığında küçük görülebilir. Fakat bunlar bir hükümdara karşı yapılsa boynun vurulmasına neden olacak büyük bir suç olur. Allah ise kendisine isyandan sakınılacak en büyük varlıktır. İbadet edilmeyi en çok hak edendir. Dolayısı ile ona karşı çıkmak için yapılan her suç büyüktür. Fakat bütün günahlar büyük olsalar da bunlar çeşitli derecelerdir. Bir kısmı bir kısmından daha büyüktür.³⁷⁵

Gazali, ayet ve hadislerden delil göstererek, günahları küçük-büyük diye ikiye ayırmıştır. O’na göre büyük günah kelime olarak mutlak ve açık değildir. Büyük günah sözlükte özel olarak mevcut değildir. Çünkü büyüklük ve küçüklük izafi isimlerdendir. Yani bir günah kendisinden küçük olana göre büyük, büyük olana göre küçüktür. Örneğin bir kadına dokunmak ona bakmaya göre büyük, onunla zina etmeye göre küçüktür. Şeriatta günahlar, onun küçük-büyük diye belirttiği ve hükmü açık olmayıp şüphe edilen günahlar olarak kısımlara bölünmüştür. Büyük günahlar, kadir gecesinde olduğu gibi belirsiz olan konulardır ki kullar bundan sakınmış olsunlar. Gazali’ye göre büyük günahlar üç mertebede ele alınır: Birincisi Allah’ı ve Peygamberini bilmeyi engelleyen günahdır ki bu da küfür olup en büyük günahdır. İkincisi nefislerdir çünkü nefislerin korunmasıyla hayat sağlanır; küfürden küçük olsa da nefsin öldürülmesi büyük günahlardandır. Üçüncüsü mallar, çünkü mallar insanların geçim kaynağıdır. Hırsızlık, istila gibi davranışlar caiz değildir.³⁷⁶

Gazali, sahabeinin küçük ve büyük günahların hangileri olduğu konusunda itilafa düştüğünü belirtir. Büyük günahlar bazılarına göre daha fazla, bazılarına göre daha azdır. Örneğin İbn Abbas, İbn Ömer’in büyük günahların yedi olduğunu söylediğini duyunca, “yetmiş olması yedi olmasından gerçeğe daha yakındır” demiştir. Ebu Talib Mekkiye göre büyük günah on yedidir. Onların dördü kalptedir ki, küfür, küçük günahta ısrar etme, Allah’ın rahmetinden ümit kesme ve Allah’ın mekrinden emin olmak yani ben yargılanmışım diye kalbi mutmain olmaktır. Dördü de dilde olan günahdır ki yalancı şahitlik, iffetli kadına zina iftirası, yalan yemin ve sözlerle sihir yapmaktır. Üçü de

³⁷⁴ Heytemi, *İslâm’da Helaller ve Haramlar*, I, 1.

³⁷⁵ Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 317-318; Cüveyni, *Kitâbü’l-İrşâd İle Kavâdî’l-Edillete fî Usûli’l-İ’tikâd*, 156-157.

³⁷⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-din*, IV, 30-37.

midıyla olan günahlardır ki içki içme, yetim malı ve faiz yemendir. İkisi de ferçe olan zina ve livata günahı, biri de ayakla işlenen harptan kaçma günahıdır.³⁷⁷

Gazali, günahları kulun sıfatlarına nispetle kısımlara ayırmıştır. Örneğin kibir, gurur vs. rububîyet; haset, zülüm, hile vs. şeytani; aç gözlülük, oburluk vs. behimi/hayvani; öfke, kıskançlık vs. sebûi/yırtıcı sıfatlardır. Gazali, günahları kul ile Allah arasındaki haklar ve kulların hakları olarak da taksim etmiştir. Şirk yoksa Allah ile kul arasındaki günahın affi mümkün olabilir ama kul haklarına tecavüz eden affedilinceye dek sorguda kalacaktır.³⁷⁸ O'na göre günahlar başlıca üç kısma ayrılmaktadır. Birincisi namaz, oruç gibi Allah'ın farz kıldığı ibadetleri terk etmektir. Bunların affi için mümkün olduğunca kaza edilmelidir. İkincisi, içki içmek, faiz yemek gibi Allah ile kul arasındaki günahlardır. Kurtuluş için tövbe gereklidir. Üçüncüsü, İnsanların hukukunu ilgilendiren mal, can, namus gibi günahlardır. Bağışlanabilmek için, bir kişinin malı alınmışsa iade edilmeli eğer bu mümkün değilse onun adına sadakalar verilmelidir, buna da güç yetirilemiyorsa çokça iyilik yapıp hak sahibinin affetmesi için bol dua etmek gereklidir. Biri öldürülmüş veya yaralanmışsa öldüren teslim olup helallik dilemelidir. İftira gıybet gibi günahlar işlenmişse iftira yalanlanmalı ve iftiraya maruz kalandan af dilenmelidir. Kısaca hukuku çiğnenen insanlarla helallik yolu aranmalıdır. Bu mümkün olmadığı sürece davacı adına hayırlar yapılır affetmesi için Allah'a yalvarılır. Affetmek davacıya kalmıştır, ister affeder ister affetmez ama yalvarışta samimi olunursa o kişiyi Allah'ın ikna edeceği umulur.³⁷⁹

Lemem (لَمَم), Günaha yakınlaşmak ve küçük günahlar anlamına gelir.³⁸⁰ “Onlar, ufak tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir. Şüphesiz Rabbin, bağışlaması çok geniş olandır...”³⁸¹ Razi, bu ayetteki *lemem* kavramı hakkında şu izahların yapılabileceğini söyler: Müminin niyetlendiği halde yapamadığı şeydir. Kelime, “toplanma, bir araya gelme” manasına gelen يَلْمُ/لَمَّ fiilindendir. Bir kimse bir işe karar vermiş ama yapamamış anlamı taşır. Bir anlamda, mümin kimsenin yapıp da anında pişmanlık duyduğu şeydir. Kişiyi bir anlık tutan, delilik-şuursuzluk manasına da gelir. Lememin bir başka anlamı da küçük günahıdır.³⁸²

³⁷⁷ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, 553.

³⁷⁸ Gazâli, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, IV, 30-31; Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, 554-556.

³⁷⁹ Gazzali, *Abidler Yolu*, çev. Yusuf Türel, Yayıncılık Matbaası, İstanbul 1968, 33-34.

³⁸⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 892.

³⁸¹ الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجْنَةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ
نَعْم 53/32. فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى

³⁸² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 549-550.

Râzi, kebîre kelimesinin günahlara tahsis edilme hikmetini şöyle açıklar: O'na göre kulun yapması gereken şeyler, Allah'ın kula sunduğu nimetlerle karşılaştırıldığında kulun yaptığı iyilik küçük kalacağı gibi, Allah kabul etmediği takdirde boşa da gidebilir. Allah'ın vermiş olduğu nimetlere rağmen insan günah işlerse, günah büyük sayılır, ama Allah'ın fazlı ve rahmeti sayesinde bazı günahlar bağışlanmış bazıları da küçük kabul edilmiştir.³⁸³

Râzi'ye göre, “*Eyvah bize! Bu nasıl bir kitaptır ki küçük, büyük hiçbir şey bırakmadan hepsini sayıp dökmüş derler*”³⁸⁴ ayeti günahların küçük ve büyük olabileceğine işaret etmektedir. Ancak o, günahları küçük-büyük diye ayıranların onları belirlemede itilaf ettiğini belirtmiştir.³⁸⁵ Sa'd b. Cübeyr (r.a), İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: Kendisiyle Allah'a isyan edilen her şey büyük günahdır. Râzi'ye göre bu tanım hatalıdır. Eğer bütün günahlar kebâir olsaydı Allah şu ayetlerde ayırım yapmazdı: “*küçük-büyük her şey yazılıdır*”³⁸⁶; “*küçük-büyük hiçbir şey bırakmayıp onları saymış.*”³⁸⁷ Aynı zamanda Hz. Peygamberden büyük günahlar hakkında rivayetlerin bulunması küçük günahın da olduğunun işaretidir. İbn Abbas (r.a)'a göre Kur'an'da ilahi tehdit olan her şey büyük günahdır. İbn Mesud (r.a)'a göre de Allah'ın Nisa suresinde otuz üç ayette yasakladığı her şey büyük günahdır. Bir kısım âlimlere göre de kasten yapılan her şey büyük günahdır. Râzi, bu zikredilen görüşleri zayıf bulmuştur. O'na göre her günah dünyada ayıplanmaya ahirette ise cezaya mevzu olması gerekir. “Vâ'id olarak belirtilen her şey büyük günahdır” görüşü, her günahın büyük olmasını doğuracağı için hatalıdır. İkinci görüşte ise Allah nisa suresi haricinde pek çok büyük günahtan bahsetmiştir.³⁸⁸

Râzi, kebâirin mübhem bırakılmasının hikmeti konusunda âlimlerin kanaatini nakleder. Bu âlimlere göre Allah her günahı küçük-büyük diye belirtseydi, küçük günahlara teşvik anlamına gelebilecekti ki bu da uygun düşmezdi. Onlara göre bu durum aynı Kur'an'daki orta namaz ifadesi, Kadir gecesı, Cuma vaktinde duaya icabet anı gibi meselelerdendir. Büyük günahlar tümüyle açıklanmasın ki küçükler bilinmesin. Bu anlamda büyük günahların açıklanmamasının hikmeti, mükellefi küçük günahlardan da sakındırmakta denebilir. Bunu psikolojik bir sakındırma olarak görebiliriz. Bütün bunlara rağmen Râzi, büyük günahların bazılarının belirtildiğini ifade eder. O'na göre

³⁸³ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 548.

³⁸⁴ Kehf 18/49.

³⁸⁵ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, XV, 198.

³⁸⁶ Kamer 54/53.

³⁸⁷ Kehf 18/49.

³⁸⁸ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 540-542.

Hiz. Peygamber (sav), “Allah’a şirik koşmayı, insan öldürmeyi, ana-babaya isyan etmeyi, cihattan kaçmayı, büyü yapmayı, yetim malı yemeyi, yalan söylemeyi, faiz yemeyi ve iffetli kadına iftira atmayı” büyük günah olarak belirtmiştir.³⁸⁹

Büyük günah hakkında farklı görüşler yer almaktadır. Bu günahlar, kötülüğü rivayetlerde yer alanlar ve hakkında tehdit bulunanlardır. Kimi âlimler, ısrarla işlenen küçük günahların büyük, istiğfar edilen büyük günahın küçük olduğunu ifade etmişlerdir.³⁹⁰

Günahlar, açık ve gizli yapılanlar şeklinde ikiye ayrılabilir. Böylesi bir sınıflandırma, insanlar için geçerlidir. Zira her şeyi bilen, duyan ve gören Allah Teâlâ için günahın açığından veya gizlisinden söz edilemez. Bu anlamda, günahların affi konusunda tek yetkili Allah olduğu için günahları açık ve gizli günahlar şeklinde sınıflandırmanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim “*De ki: Gelin, rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyilik edin. Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın yasakladığı cana kıymayın. İşte bunları Allah size emretti; umulur ki düşünüp anlarsınız*”³⁹¹ ayetinde, kötülüklerin hem açığından hem gizlisinden uzak durulması istenmektedir.

Râzî, yukarıda zikredilen ayetteki açık ve gizli tabirinde bir inceliğin olduğunu belirtir. O’na göre, zahirde bir gınahtan kaçınıp, gizli hallerde ondan kaçınılmadığı zaman Allah’tan değil de kullarından çekinme söz konusu olacaktır. Bu durumda sanki insanların kınamasını, Allah’ın azabına önceleme durumu ortaya çıkacaktır. Böyle bir kimsenin küfre düşmesinden korkulur, ama hem aşikâr hem gizli her türlü günahı terk eden kimsenin durumu, Allah’a saygısından, onun azabından korkmasından ve kulluğunu arzulamasındandır.³⁹²

1.4.2. Muhatabına Göre Günahlar

Günahlar, kime karşı işlendiğine bakılarak yani muhatap göz önüne alınarak sınıflandırılmıştır. Çünkü günahların affi söz konusu olduğunda kime karşı işlendiği ayrı bir öneme sahiptir. Kaldı ki bazı günahların affi imkânsız görülürken bazı

³⁸⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 544.

³⁹⁰ Taftâzânî, *Şerhu’l Akâid*, 249.

³⁹¹ قُلْ نَعَالُوا اٰتٰلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلٰىكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوْا بِهٖ شَيْئًا وَّ بِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَّلَا تَقْتُلُوْا اَوْ لَا دِيْنََكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍ نَّحْنُ نَزَّلْنٰهُ وَاِلَآهَهُمْ وَلَا تَقْرَبُوْا
En’am 6/151. الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطْنٌ وَلَا تَقْتُلُوْا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّ ذٰلِكُمْ وَصِيَّتُكُمْ بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ

³⁹² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, X, 246.

günahların bağışlanabileceği imkânından bahsedilmektedir. Biz de günahları; Allah’a, insanlara, kişinin kendisine ve diğer canlılara karşı işlenen günahlar şeklinde taksim edeceğiz.

1.4.2.1. Allah’a Karşı İşlenen Günahlar

Yaratıcıya karşı işlenen günahların başında şirk ve küfür yer almaktadır. Bunlar, Kur’an’da kesinlikle affedilmeyeceği belirtilen günahlardır. “*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dilediği kimseler için bağışlar. Allah’a ortak koşan, kuşkusuz, derin bir sapıklığa düşmüştür.*”³⁹³ Kısaca Allah ile insan arasındaki ilişkilerde kişinin Rabbine olan her türlü hatası bu günah kapsamında değerlendirilebilir.

İnanç bakımından insanlar kâfir, müşrik, münafık ve mümin olarak ayrılmaktadır. Müşrik, Allah’a şirk koşan kimse demektir. Yukarıda ayette geçtiği üzere şirk Allah’ın affetmeyeceği bir günahdır. Bu bağlamda şirkin günah sayılıp sayılmayacağı veya günah kavramının Müslüman dışındakileri kapsayıp kapsamayacağı soruları söz konusu olabilir.

Gazali, bu kısma dâhil olan günahları hak kavramı üzerinden, yani kul ile Allah arasındaki haklar çerçevesinden açıklamıştır. Bu anlamda Gazali’ye göre, namazın kılınmaması, orucun tutulmaması bu tür günahlardandır. Eğer kişi şirk ve küfür gibi günahlardan sakınırsa diğer günahların affedilme ümidi vardır.³⁹⁴ Hâlbuki söz konusu ayette Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamayacağını ifade etmektedir. Bu anlamda, Maturidi’nin, “bu ilahî beyanın inançta şirk manası muhtemeldir; bu kişinin rab ve ilah olma konusunda Allah’a başka birini ortak kabul etmesidir. İkincisi de ibadette ona birini ortak kılmasıdır.”³⁹⁵ görüşü daha makul görünmektedir. Kısacası affedilmeyecek olan namaz ve orucu terk etmek değil, ibadette Allah’a birini ortak koşmadır.

1.4.2.2. İnsanlara Karşı İşlenen Günahlar

Bu günahlar, insan hakları ihlalden doğan, kul haklarını ilgilendiren günahlardır. Bu tür günahların kendisine haksızlık yapılanın rızası olmadıkça Allah

³⁹³ إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا Nisa 4/116.

³⁹⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-dîn*, IV, 31.

³⁹⁵ Mâturîdî, Ebû Mansûr, Muhammed b. Muhammed, b. Mahmûd, es-Semerkindi, *Te’vîlâtü’l Kur’ân Tercümesi*, çev. S. Kemal Sandıkçı, Ensar Yay, IV, İstanbul 2016, s. 45.

tarafından bağışlanmayacağı kanaati hâkimdir.³⁹⁶ Kur'an'da bu günahlara işaret eden pek çok ayet bulunmaktadır. Kasten adam öldürme,³⁹⁷ hırsızlık, iftira,³⁹⁸ insanlarla alay etme³⁹⁹ ve zan, gıybet, dedikodu⁴⁰⁰ gibi günahları kullara karşı işlenen günahlara örnek verebiliriz.

Gazali, başkasının hakkından elde edilen her nesne; nefis, âzâ, mal, din, mertebe gibi konuları bu kısma giren günahlar üzerinden yorumlamıştır. O, şerre aracılık etmeyi bid'ate çağırmayı, günah işlemeyi özendirmeyi vs. bu kısma giren günahlara örnek vermektedir.⁴⁰¹

1.4.2.3. İnsanın Kendine Karşı İşlediği Günahlar

Kişinin kendi nefesine karşı kötü davranışı, Kur'an'ı Kerim'de "kendine zulmetme" deyiimiyle açıklanmıştır.⁴⁰² Allah insanı gücü nispetinde sorumlu kılmıştır.⁴⁰³ Bunun için insanın eylemlerinde ölçüyü kaçırmaması istenmiştir. Çünkü insan gerek sosyal çevrede gerekse kendi ruh ve maddi varlığı üzerinde tasarruf hakkına sahip olmadığı için istediği biçimde davranamaz.⁴⁰⁴ Nitekim şu hadislerde peygamberimiz bu durumu ifade etmiştir: "Üzerinde Rabbinin de hakkı vardır, nefsinin de hakkı vardır, ailenin de. Buna göre her hak sahibine hakkını ver."⁴⁰⁵

Bazı sahabiler Hz. Peygamberin günahları affedildiği halde çok ibadet ettiğini ileri sürerek kendi amellerini azımsamışlar ve ibadetlerini arttırmaya karar vermişlerdir. Birisi geceleri hiç uyumadan namaz kılacağını, diğeri devamlı oruç tutacağını, öteki de hanımlarını boşayıp bir daha evlenmeyeceğine karar verir. Bu kişilerin durumu Hz. Peygamberin kulağına gidince onları, kendisinin Allah'tan daha çok korkan biri olarak, hem oruç tuttuğunu hem iftar ettiğini, bazen namaz kılıp bazen uyuduğunu ve kadınlarla da evlendiğini söyleyerek uyarmıştır.⁴⁰⁶

³⁹⁶ Soysaldı, H. Mehmet, "İslâm'da Günah Kavramı", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 3/7, s. 149, ss. 145-156, Ankara 2001; Özçelik, Harun, "Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları I" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 34, ss. 140-166, s. 142, Erzurum 2010.

³⁹⁷ Nisa 4/92.

³⁹⁸ Maide 5/38; Mümtehhine 60/12.

³⁹⁹ Hümeze 104/1-2.

⁴⁰⁰ Hucurat 49/12.

⁴⁰¹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din*, IV, 31.

⁴⁰² Bakara 2/57; Al-i İmran 3/117; Tevbe 9/70.

⁴⁰³ Bakara 2/286.

⁴⁰⁴ Soysaldı, "İslâm'da Günah Kavramı", 149.

⁴⁰⁵ Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı*, 512-513; Bkz. Buhârî, Savm, 51.

⁴⁰⁶ Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay. , II, Ankara 1988, s. 345; Bkz. Buhârî, Nikâh, 1: Müslim, Nikâh, 5.

Hadisten de anlaşılacağı üzere nefsimizin meşru haklarını görmezden gelemeyiz. Ayrıca maddi ve ruhi varlığımız üzerinde istediğimiz gibi davranamayız, örneğin intihar girişiminde bulunamayız. Çünkü bu suçtur ve cezası ahirette görülecektir.⁴⁰⁷

1.4.2.4. Diğer Canlılara Karşı İşlenen Günahlar

Allah dünyada yarattığı birçok canlıyı insanın istifadesine sunmuştur. Onlardan yararlanmasına izin vermiştir. Bu canlılardan biri de hem çevreye zenginlik katan hem de yeme içme, giyinme gibi birçok yönden ihtiyaçlarımızı karşıladığımız, insanoğlunun emanetinde yeryüzünde hayat süren hayvanlardır.⁴⁰⁸ Râzî, insanlara olan faydasından dolayı, insanlardan sonra yeryüzünde en kıymetli varlığın hayvanlar olduğunu belirtir.⁴⁰⁹

Hayvanlar, doğamızın zenginliğidir. Örneğin kuş sesi insan psikolojisine iyi gelmekte ve hayvan eti insanlar için gıda olmaktadır. Onların varlığı, insanın var olmasına katkıdır. Hem insanların hem de onların yaşam alanı olan doğa tahrip edilmemeli, orman yangınlarına sebep olunmamalıdır. Tüm bu sebeplerden ötürü akli ve dili olmayan bu canlılara sahip çıkılmalı, zarar verilmemelidir. Özellikle nesli tükenmekte olan canlıların korunmasında insanların duyarlı olması gerekmektedir. Örneğin kaçak avlanma yaparak, kıyım gerçekleştirmek Allah'ın istemediği bir davranış olsa gerekir ki, O'nun istemediği davranışlar da günah kapsamına dâhildir.

Yeryüzündeki bütün canlılara merhametle muamelede bulunulması gerektiği hadislerde beyan edilmiş ve çeşitli işkence ve eziyetler yasaklanıp kınanmıştır. “Allah, merhametli olanlara rahmetle muamele eder. Öyleyse, sizler yeryüzündekilere karşı merhametli olun ki, semâda bulunanlar da size rahmet etsinler.”⁴¹⁰ Hz. Peygamber, yüzüne damga vurulmuş bir merkebin yanından geçti. Hayvanın bu haline çok acıdı ve üzüntüsünü şu sözlerle dile getirdi: “Bu hayvanı yüzünden dağlayana Allah lanet etsin.”⁴¹¹ Yine başka bir hadisinde Hz. Peygamber, “Haksız yere bir serçeyi öldüren Cenab-ı Hak kıyamet gününde hesap soracaktır”⁴¹² demiştir. Dolayısıyla insan, hayvanlara karşı yapacağı her türlü zulme, işkenceye ve günaha karşı Allah'a hesap verecek olma bilincini taşımalıdır.

⁴⁰⁷ Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı*, 388-389; Müslim, İman, 176.

⁴⁰⁸ Furkan 25/49; Nahl 16/5; Müminün 23/21.

⁴⁰⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIV, 164.

⁴¹⁰ Canan, , *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, VII, 281; Tirmizi, Birr, 25/16 (IV, 342).

⁴¹¹ Müslim, Libas, 37/29 (II, 1673).

⁴¹² Canan, , *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, VII, 282; Nesâî, Dahâyâ, 43/42 (VII, 239).

1.5. İman ve Küfür Açısından Günahkârın Durumu

İman kavramına yüklenen anlam, günahkârın dini statüsünü belirlemektedir. Bu sebeple kelam ekollerinin iman anlayışı ve iman-amel ilişkisineyaklaşımı günahkârın inanç durumunu şekillendirmiştir. Ameli imana dâhil eden Hariciler, günahkârı iman dairesinin dışında tutmuş, Mürcie, günahın imana zarar vermediğini belirtmiş, Mutezile ise büyük günah işleyeni, mümin veya kâfir olarak nitelemeyerek, iman ile küfür arasında “el-menzile beyne’l-menzileteyn”, bir konumda kabul etmiştir. Mutezile ve Hâriciler imanın kapsamına ameli de eklemişlerdir. Günah işleme eylemi de ameli sahada cereyan ettiği için kelâmî açıdan birçok problem meydana gelmiştir. Hariciler günah işleyen bir kişiyi iman dairesinden çıkarmış kâfir ilan etmiştir.⁴¹³ Ehli Sünnet âlimleri ise günah işleyen kişiyi günahkâr mümin saymışlardır. Gerek Matürîdî gerekse E’şari âlimler, aklî ve naklî deliller getirerek Haricî ve Mutezilî düşüncenin yanlışlığını ortaya koymuşlardır.

İman sözcüğü “e-m-n” kökünden türemiş bir mastar olup, korkunun zıttı olan “emniyet, güvenlik” demektir.⁴¹⁴ Sözlükte “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak, gönül huzuru içinde olmak” anlamındaki emn (Emân) kökünden türeyen bu kelime “güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak, birini söylediği sözde tasdik etmek, karşısındakine güven vermek, eman vermek, emin kılmak” demektir. Eman kelimesi bazen insanın emniyette iken içinde bulunduğu halin adı, bazen ise insana emanet edilen şeyin adı olarak geçer.⁴¹⁵

İman kavramı hakkında, Kur’an’da “emniyet, güven ve tasdik manalarına gelen birçok ayet vardır. “*Kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve onları korkudan emin kılan bu evin (Kâbe’nin) Rabbine kulluk etsin.*”⁴¹⁶

Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O hâlde, kim tâğûtu tanımayıp Allah’a inanırsa, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah, hakkıyla iştiridir, hakkıyla bilendir”⁴¹⁷.

⁴¹³ Eş’arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 103; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 55.

⁴¹⁴ Taşpınar, Halil, “İman ve İslam Terimlerine Kur’an ve Tefsir Bağlamında Bir Bakış”, *Diyanet İlmî Dergi*, 43/2, s. 216, ss. 215-240, Ankara 2007.

⁴¹⁵ Sinanoğlu, Mustafa, “İman”, *DİA*, XXII, s. 212, ss. 212-214, İstanbul 2000; Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 155; İsfahânî, *Müfredat*, 92-94; Karaman v.dğr. , *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 315.

⁴¹⁶ الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جَوْعٍ وَأَمَّنَّهُمْ مِنْ خَوْفٍ Kureyş 106/4.

⁴¹⁷ إِكْرَاهٍ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنِ بِاللَّهِ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ Bakara 2/252.

Terim olarak iman kavramı, Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve inanmaktır.⁴¹⁸ Yani, Hz. Peygamberin Allah'tan getirdiği ve zarureti diniye olarak bilinen hükümleri, haber verdiği şeyleri kabul etmek ve bunların doğruluğuna inanmaktır.⁴¹⁹ Bu inancı taşıyanlara da mümin denilmiştir. İman küfrün antitezi, olumlu ahlakî değerlerin merkezi ve tüm İslamî değerlerin çıktığı kaynak olarak yorumlanmıştır.⁴²⁰

İman kavramını tam izah etmek için bu kavramın bilişsel, duyuşsal gibi birçok boyutuna değinmek gerekir. Ayrıca iman kavramı Kur'an'da hem mantıki hem de ahlaki olarak temellendirilmeye de çalışılmıştır.⁴²¹ Bizim konumuz açısından değinmek istediğimiz yön, kelimat âlimlerinin iman kavramına getirdikleri tanımlar ve amelle ilişkisidir. Çünkü imana yüklenen anlam günahların affını özellikle tövbe ve şefaati etkileyecektir.

Eş'arî ve Matürîdî kelimacılarına göre iman, inanılması gereken hususlara kalbin tasdik etmesidir. İmam Ebu Hanîfe (ö.150/767), Ebü'l Yüsr el-Pezdevî (ö.482/1089), Serahsî (ö.490/1097) gibi âlimler başta olmak üzere Hanefî fıkıhçılarına göre iman, inanılacak konuları kalben tasdik edip dil ile ikrar etmektir. İmam Mâtürîdî, Eş'arî, Cüveynî, Gazâlî, Ebu'l-Mu'in en-Nesefî, Şehristani (ö.548/1153), Seyfeddîn el-Âmidî (ö. 631/1233) gibi Ehli Sünnet âlimlerinin görüşü bu yöndedir. Cehmiye mezhebine göre iman, tasdik olmaksızın Allah'ı ve Hz. Peygamberin haber verdiği şeyleri tasdik etmeden kalben bilmektir. Mürcie ve Kerramiye mezheplerine göre iman, inanılması gereken hususları kalben tasdik etmeden dil ile ikrar etmektir. Hariciyye, Mutezile, Zeydiyye gibi mezheplerle, İmam Malik (ö.179/1328), Evzâî (ö.157/774), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), İbn Hazm (ö.456/1064), İbn Teymiyye (ö.728/1328) gibi selef âlimleri ve hadisçilere göre iman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslam'ın esasları olan rükünleri işlemektir.⁴²²

Hariciler, fâsığın kâfir olduğu konusunda bazı nasların zahiri ile istidlal etmişlerdir. Onlardan bazıları şu ayetleri bu hususta delil kabul eder: “Allah'ın indirdiği

⁴¹⁸ Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 155.

⁴¹⁹ Karaman v.dğr. , *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 315.

⁴²⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 245; Kılavuz, A. Saim, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Yay, İstanbul 2011, s. 35.

⁴²¹ Güler, İlhamî, *İman ahlak ilişkisi*, Ankara Okulu Yay, Ankara 2003, s. 20.

⁴²² Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Kitâbu Usûli'd-Dîn)*, 285-287; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, 321; Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l- Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, TYEKB Yay, III, İstanbul 2015, s. 614-621; Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 36-42.

ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir.”⁴²³ “Her kim namazı kasten terk ederse kâfir olmuştur.”⁴²⁴

Ehli Sünnet, Haricilerin bu düşüncesini kabul etmez. Ehli Sünnete göre büyük günah işleyenlerin kâfir olmadığına dair açık naslar vardır.⁴²⁵

Mutezile imanı, kalp ile itikat, dil ile ikrar ve günahlardan sakınma olarak kabul etmiştir.⁴²⁶ Ebu Ali el-Cübbâi (ö.303/915) ve Ebu Haşim el-Cübbâi (ö.321/933) imanı, nafileleri değil farz olan taatleri yerine getirmek ve kötülükten sakınmak; Ebu'l Huzeyl el-Allâf (ö.135/752) ise imanı, farz ve nafile bütün taatleri yerine getirmek ve kötülükten sakınmak olarak tanımlamıştır.⁴²⁷

Ebü'l Hasan el-Eş'ari, imanın mahiyeti konusunda Mutezilenin altı fırkaya ayrıldığını nakleder. Onlardan bazılarına göre iman farz olsun nafile olsun bütün taatlerdir. Bu görüşü benimseyenlerden Hişâm el-Fuvâti imanı, Allah'a iman ve Allah için iman diye iki kısma ayırmış, Allah'a iman terk edilmesi halinde Allah'ı inkâr anlamına gelen iman, Allah için imanı ise terkinde bazen küfrü bazen fıkı barındıran iman olarak izah etmiştir. Örnek olarak namaz zekât gibi ibadetleri vermiş, bunların terki helal sayıldığında küfür, helal sayılmadığında ise fıkı demiştir. İbrahim en-Nazzam (ö.231/845) da imanı, büyük günahlardan kaçınma olarak tarif etmiştir.⁴²⁸

Mutezile, Eş'arilerin imanın kalp ile tasdik olduğuna dair görüşünün, hem itikat hem de dil (Arapça) yönünden yanlış olduğunu söyler. Tasdik bir kişinin başkasına “doğru söyledin” demesidir. Bu ise kalpte değil dilde düşünülebilir. Eğer böyle olsaydı Allah'ı ve Peygamberini inkâr etmeyen ve hiçbir amel yapmayan kimsenin sırf kalbiyle tasdik etmesi sebebiyle mümin olması gerekir ki bu çelişkili bir sözdür. Mutezile, Haricilere de karşı çıkarak, büyük günah işleyen kâfir olarak isimlendirilemeyeceğini belirtmiştir. Çünkü küfür sözlükte “bir şeyi perdeleme ve örtme demektir” ve din dilinde kâfir, büyük azabı hak eden, nikâh, miras, Müslüman mezarlığına defnedilme gibi hususlardan mahrum bırakılan kimsedir. Zira kâfir Allah'ın nimetlerini örtmeye kalkmış ve inkâr etmiştir. Mürteki kebir, kâfirin muhatap olduğu cezaya müstahak olan kimselerden değildir. Bu hususta “liân ayeti” delildir. Eğer kazf (iftira), küfür olsaydı eşlerden birinin fıkı sebebiyle İslam'dan çıkması gerekirdi ve aralarındaki

⁴²³ Maide 5/44; Nur 24/55.

⁴²⁴ Bkz. Taftâzânî, *Şehu'l Akâid*, 252; Canan, VIII, 250; Ahmed b. Hanbel, 5/236; Nesâi, Salat, 8.

⁴²⁵ Taftâzânî, *Şehu'l Akâid*, 249-253.

⁴²⁶ Pezdevi, Sadru'l İslam İmam Ebu'l Yusr Muhammed, *Ehli Sünnet Akaidi (Usûli'd-din)*, çev. Şerafettin Gölcük, Kıyhan Yay., İstanbul 2017, s. 224.

⁴²⁷ Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 628.

⁴²⁸ Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 223.

evlilik akdi ortadan kalkar, böylece liâna gerek duyulmazdı.⁴²⁹ Büyük günah işleyen mümin olarak değil fâsık olarak isimlendirilmesi gerekir. Çünkü O, büyük günah işleyerek zem, lanet, hor görülmeye nitelenmeyi hak etmiştir. Mümin adı sadece övülmeye ve saygı duyulmaya layık olanlar için kullanılır.⁴³⁰

İmam Mâtürîdî, imanın kalbin tasdiki olduğunu belirtmiştir. O'na göre iman sözlükte “tasdik” demektir, zıttı ise yalanlamaktır. Bu durumda tekzibin zıttı tasdik olmalıdır. Tasdik ise kalple yapılır, çünkü şu ayette “*kalpleri inanmadığı halde*”⁴³¹ buyrulmuştur. Dil ise içteki duyguyu açığa vurup kalbin tercümanlığını yapandır. Bu da İmanın bilmek olmadığına delildir. Eğer iman bilmek olsaydı zıddının da cehalet olması gerekirdi.⁴³²

Ulrich Rudolph, *Kitâbu't-Tevhîd*'den Mâtürîdî'nin günah düşüncesi hakkında yaptığı çıkarımda, günahkârın hükmü konusunda şu temel ilkelere uyulduğunu ifade eder. Bir mümin herhangi bir büyük günah işlese bile o yine mümin olarak kalmaktadır. Günahkâr mümin ebedi olarak cehennemde azap görmeyecek olup nihayetinde cennete dönecektir, ama kâfirler en ağır cezayı görecektir olup cehennemde ebedi kalacaklardır.⁴³³

Matürîdî, küçük günah işleyenleri dahi tekfir etmeye giden Haricilerin telakkilerini reddetmiş, bu husustaki günahların peygamberler ve velilerde de olma ihtimali üzerinde durmuştur. Böyle bir durumda nübüvvet ve velayet mertebesinin ortadan kalkacağını ifade etmiştir.⁴³⁴

Eş'ari'ye göre iman, Allah'ı tasdik etmektir. O, iman kavramının dilde tasdik (onaylama) anlamına geldiğini ve “*Her ne kadar doğru söylesek de sen bize iman etmezsin.*”⁴³⁵ ayetinde geçen iman sözcüğünün “sen bizi tasdik etmezsin” manasına geldiğini ifade eder.⁴³⁶

Bağdâdî'ye (ö.429/1037) göre imanın aslı lügatte tasdiktir. Allah'a iman eden kişi (mümin), verdiği haberde O'nu tasdik edendir. Küfrün manası da “örtmektir (setr)”. Rabbini inkâr eden ve O'na şirk koşan kâfir olarak isimlendirilir.⁴³⁷

⁴²⁹ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 630-638.

⁴³⁰ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu'l Usulü'l-Hamse*, II, 620.

⁴³¹ Maide 5/41.

⁴³² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, IV, 235; bkz. Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 617-647.

⁴³³ Rudolph, Ulrich, *Mâtürîdî (Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı)*, çev. Özcan Taşcı, Litere Yay. , İstanbul 2016, s. 532-533.

⁴³⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, 623-626.

⁴³⁵ Yusuf 12/17.

⁴³⁶ Eş'arî, *el- lüma*, 78-79; Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı*, 135.

⁴³⁷ Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Kitâbu Usûli'd-Dîn)*, 285.

Cüveynî'ye göre iman Allah'ı tasdik etmektir. Allah'a iman eden O'nu tasdik edendir. Ayrıca tasdik, kelâm-nefsî/işsel konuşmadır. Bu ise bilgiyle ortaya çıkar.⁴³⁸

Gazâlî'ye göre de iman, tasdikten ibarettir. Mümin kelimesi tasdik edici manasındadır. Tasdikın mekânı kalp, tercümanı ise dildir. İmanın manası olan kalbi tasdik varsa İslam'ın manası olan teslimiyet de vardır ama her teslimiyette tasdik olmayabilir.⁴³⁹

Fahreddin Razi imanı, dilde onaylamak (tasdik), dinde ise Peygamberin getirdiği zorunlu olarak bilinen her nesneye inanmak diye tanımlar.⁴⁴⁰

Cürcânî de Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin, Bakılânî'nin, Ebu İshak el-İsferâyî'nin aynı tanımda birleştiğini zikrederek imanın dilde salt tasdik olduğunu belirtir. O'na göre "...biz doğru söyleyenler de olsak, sen bize inanmazsın,"⁴⁴¹ ayetinde "inanmayacaksın" ifadesi "sana haber verdiğimiz tasdik etmeyeceksin" anlamındadır. Hz. Peygamber (sav), "iman, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, rasüllerine iman etmendir" yani tasdik etmendir" buyurmuştur. Kısaca Cürcânî imanı, dinde zikrettiğimiz hükümlerin, yani zikredilen ayrıntılı sevabın ilgili olduğu şey diye tanımlamıştır.⁴⁴²

Eş'arî, kible ehlinde bir kimsenin helali haram saymadığı sürece, bu kimsenin hırsızlık, şarap içme gibi günahlarından dolayı kâfir olmayacağını söyleyerek Haricilerin düşüncesine karşı çıkmıştır.⁴⁴³ Ehli kiblede bu durumda olan bir kimse imanı dolayısı ile mümin, işlediği fık ve büyük günah sebebiyle fasıktır (günahkârdır). Bu kimse, Mutezilenin iddia ettiği gibi ne mümin ne kâfir olmayıp mümindir. Eğer fasık ne mümin ne kâfir olsaydı, kendisinde küfür ya da iman bulunmazdı. Bu durumda onun hakkında muvahhid, mülhid, Allah dostu veya düşmanı gibi nitelemeler yapılamazdı. Ehli istikamet de Mutezileye katılmayarak, günah işleyen kimsenin imanı ile mümin, günahıyla fasık olduğunu söylemiştir. Ayrıca Vasil b. Ata'dan (ö.131/748) önce böyle bir görüşü belirten de olmamıştır.⁴⁴⁴

Fahreddin Râzî, amellerin imandan bir cüz olduğunu benimseyen Mutezile ve Haricilere karşı çıkmıştır. O'nun, amellerin imandan bir cüz olmadığına dair vermiş olduğu delil, "*Şüphesiz, inanıp yararlı işler yapanlara gelince, onlar için içlerinde*

⁴³⁸ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 321.

⁴³⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'ddin*, I, 284-285.

⁴⁴⁰ Razi, Muhammed B. Ömer B. Hüseyin Fahreddin, *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay, T.C. Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara 2002, s. 268-269.

⁴⁴¹ Yusuf 12/17.

⁴⁴² Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 614.

⁴⁴³ Eş'arî, *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet (Eş'arî Akâidi)*, 28.

⁴⁴⁴ Eş'arî, *el-lüma*, 78-79; Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı*, 135-136.

ebedî kalacakları Firdevs cennetleri bir konaktır."⁴⁴⁵ "İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır"⁴⁴⁶ gibi ayetler olmuştur. O'na göre, hasmının (Hariciyye ve Mutezile) verdiği deliller ve Râzî'nin cevabı şunlardır:

1-Farzları yapmak dindir. "*Hâlbuki onlara, ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte bu dosdoğru dindir.*"⁴⁴⁷ Allah'ın "bu" sözü, daha öncesinde zikredilen kulluk, namaz, zekât vs. hepsini kapsar. Râzî'ye göre, bu ifadesi, imanının kemaline yorumlanması gerekir.

2- "*Rabbimiz! Sen kimi cehennem ateşine sokarsan, onu rezil etmişsindir. Zalimlerin hiç yardımcıları yoktur.*"⁴⁴⁸; "*onlara ateş azabı vardır.*"⁴⁴⁹ sözüne göre ateşe giren rezil olmuştur. Hasma verilen yanıt, bu ayetlerin maksadı, kâfirleri içermesidir.

3- Eğer dinde, iman sadece onaylamak tasdik etmek olsaydı, Allah Teâlâ'yı yahut cibt ve tağutu tasdik edenin mümin olması gerekirdi. Râzî'nin cevabı, sözü edilen tasdik, tasdiklerin bir kısmına tahsis edilmesidir.

4- "*Allah sizin imanınızı zayi etmez.*"⁴⁵⁰ Burada "namaz" kastedilmektedir. Buna verilen cevap, "burada namazın kendisine değil namaza iman etmeye yorumlanması gerekir" olmuştur.⁴⁵¹

İnsanın fitratı gereği gûnahtan bağımsız yaşaması mümkün olmadığı için küçük ya da büyük mutlaka günah işleyecektir. Ben günah işlemedim, Allah'ın emirlerini tam yerine getiriyorum diyen birinin varlığı neredeyse düşünülemez. Çünkü mükellefin İslami hükümleri, amelleri harfiyen uygulaması zordur. Çünkü insan potansiyeli melekî olmayıp, mutlaka ibadetlerde bir eksiği olacaktır. Bu sebepten, ameli imana dâhil etmenin insan gücünü aşacağı için Hariciyye'nin ve Mutezile'nin, günahkârın iman bakımından durumuna dair yaklaşımı pek de isabetli görünmemektedir.

Ehli Sünnet'in iman-amel ayrımı kategoriktir. Amelin devre dışı bırakıldığı düşünülmemelidir. Bu konu da, Kur'an'da iman ile salih amel arasında, sıkı bir bağ vardır. Bu bağlamda sadece iman etmekle yetinmek, ibadetleri ihmal etmek iman

⁴⁴⁵ Kehf 18/107. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفُردُوسِ نُزُلٌ

⁴⁴⁶ En'am 6/82. الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ

⁴⁴⁷ Beyyine 98/5. وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ خُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ

⁴⁴⁸ Ali-İmran 3/192.

⁴⁴⁹ Haşr 59/3.

⁴⁵⁰ Bakara 2/142.

⁴⁵¹ Razi, *Kelam'a Giriş*, 268-269.

ruhuna aykırıdır. Ayrıca amellerdeki eksikliği imansızlığa hükmetmek birçok problemin meydana gelmesine sebep olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

EŞ'ARÎ KELAMINDA GÜNAHLARDAN KURTULMA YOLLARI

2.1. Büyük ve Küçük Günahların Affı

Büyük günah işlemiş kişiye fasık denilmektedir. Mürcie'ye göre fasığın affedilmesi mümkün olduğu gibi cezalandırılması da caizdir. Mutezile buna karşı çıkmıştır. Onlara göre bu akıl ve vahye aykırıdır. Fasık cehenneme girmelidir, şayet cennete girecek olursa ya kendisine sevap verilerek ya da lütufla girmiş olacaktır. Hem sevap verilerek hem de lütuf yolu ile cennete girmesi caiz değildir. Çünkü hak etmeyene sevap vermek çirkin görülmüştür. Kâdî Abdulcebbâr, büyük günah sahibi fâsığın hak ettiği cezayı çekeceğini belirtir. Fâsık tövbe etmedikçe Allah ve Peygamberine inanmış olması yeterli değildir. Büyük günah sahibinin cezaya müstahak olacağına dair delil, şu ayetlerdir: *“Hırsızlık eden erkek ve kadının işlemiş oldukları fiillere karşılık, caydırıcı bir müeyyide olarak ellerini kesiniz.”* *“Zina eden kadın ve zina eden erkeğe yüz değnek vurunuz. Onlara karşı duyduğunuz acıma, sizi bu ilahi emri uygulamaktan alıkoymasın.”* Kâdî, bu konuda cezalandırılmaz diyen Mukatil b. Süleyman, Kerramiye ve Horasan'da bulunan bir grubu eleştirerek, fasığın cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir. Aksi halde büyük günah sahibi cezalandırılmayacağını bilerek büyük günah işlerse kebîreye teşvik edilmiş olacaktır.⁴⁵² Yine O'na göre fâsık, cehennemde sürekli kalacak ve ebedi olarak ceza görecektir. Bunun delili vaîdin umumi olmasıdır. Konuyla ilgili ayetlerde “hulud”, ebedilik veya bunların yerine geçen kelime zikredilmiştir. Âsi affedilmeyerek cehennemde ebedi kalmalıdır. Cennete gitme ihtimali ya sevap verilerek ya da lütufla olacaktır; bu ise caiz değildir. Çünkü o sevabı kazanmış ve hak etmiş değildir. Sevabı hak etmeyi ödüllendirmek yakışıksızdır ve Allah çirkin olanı yapmayacaktır.⁴⁵³

Mutezileye göre cehenneme giren ya kâfirdir ya da tövbesiz ölen büyük günahkârdır. Çünkü ilkeleri gereği büyük günahtan sakınan bir kimsenin küçük günahları affedilmiştir ve büyük günah işlese bile tövbe varsa cehenneme girmeyecektir. Bunların haricinde cehenneme giren kimse orada ebedi kalacaktır. Delilleri ise zarar ve devamlı olan azabı büyük günah işleyenin hak etmiş olmasıdır.

⁴⁵² Kadî Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 550.

⁴⁵³ Kadî Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 574.

Mutezilenin delil olarak kullandığı naslardan biri de “*kim bir mümini kasten öldürürse cezası içinde temelli kalacağı cehennemdir*”⁴⁵⁴ ayetidir.

Ehli Sünnet ise her iki delile karşı çıkmıştır. İlk delil Allah’ı zorunlu kılmaktan başka bir şey değildir. İkincisinde ise mümini mümin olduğu için öldüren kâfirdir. Yani bu ve benzeri ayetler günahkâr müminler için değil kâfirler hakkındadır. Hatta ayetlerde zikredilen “hulûd” kelimesi uzun süre bekleme anlamına da gelmektedir.⁴⁵⁵

Mutezileden bazıları, “*Eğer size yasaklananların (günahların) büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız.*”⁴⁵⁶ ayetini delil getirerek büyük günahlardan sakındığı sürece kulun küçük günahlarından dolayı azap görmesinin caiz olmadığını savunmuşlardır.⁴⁵⁷

Zemahşeri, büyük günahlardan sakınıldığında küçük günahların affını kazanılmış bir hak olarak görür. O’na göre, kişi büyük günahlardan sakınarak, günahlara karşı sabır göstermiştir. Bunun sevabı ise küçük günahların cezasından fazladır.⁴⁵⁸

İmam Matürîdî’ye göre, Allah büyük günahlardan sakınıldığında diğerlerini affedeceğini zikretmiş, ama sakınılmadığında hükmün ne olacağını açıkça beyan etmemiştir. O’na göre günahlardan sakınılmadığı takdirde günahların örtülmeyeceğine dair karar yoktur. Bu durum Allah’ın dilemesine bağlı olup isterse günahlara karşılık azap eder isterse günahları bağışlayıp örter. Matürîdî’ye göre, kişi Allah’a şirkten sakınırsa bunun altındakiler Allah’ın dilemesi ve bağışlamasıyla affedilecektir. Bu bağışlama Allah’ın dilemesine bağlı olup Allah dilerse kişiyi affedecek dilerse azap edecektir.⁴⁵⁹

Ebu’l Kasım el-Ka’bî de Allah’ın va’idi gereği insanların büyük günahlardan kaçındıkları takdirde küçük günahlarının affedileceğini belirtir. Ka’bî’nin bu telakkisini, Ehli Sünnet hatalı kabul etmiştir. Ehli Sünnete göre Allah, büyük günahlardan sakınıldığı zaman diğer günahları affedeceğini haber verdiğine göre büyük günahlardan uzak durulmadığı zaman öteki günahları affetmemesi vacip olacaktır; zira bir şeyi zikretmek, onun dışında kalanların o hükmün dışında tutulduğu manasına gelecek düşüncesi yersizdir. Birçok ayet de bu görüşün hatalı olduğunu ortaya koyar. “*Eğer bir*

⁴⁵⁴ Nisa 4/93; Bkz. Nisa 4/14; Bakara 2/81.

⁴⁵⁵ Taftâzânî, *Şerhu’l- Akâid*, 262-264.

⁴⁵⁶ Nisa 4/31. *إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا*

⁴⁵⁷ Taftâzânî, *Şerhu’l Akâid*, 254-257.

⁴⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 114.

⁴⁵⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân Tercümesi*, III, 169-171.

yazıcı bulamadıysanız, o zaman (borçludan) alınmış rehineler yeter.”⁴⁶⁰ Borç veren bunu yazacak kitap bulsa da bulmasa da rehin alması meşru görülmüştür.

Ehli Sünnet, Kadı Abdulcabbar’ın mezhep taassubuna düştüğünü belirtilir. Kadı Abdulcabbar, “bir şeye ان in” edatıyla şart koşulduğunda o şeyin olmaması, ötekinin de bulunmayacağı anlamına gelmez görüşüne sahip olduğu halde Ka’bi’nin bu gibi ayetlerde istidlal etmesine ses çıkarmamıştır.

Büyük günahlardan sakınıldığında küçük günahların affını vacip gören Mutezili görüşü kabul etmeyen Râzi, “Allah’a hiçbir şey vacip görülmez, aksine onun yaptığı lütuf ve ihsandır” demiştir. O’na göre sırf büyük günahlardan kaçınmak, cennete girmeyi gerekli kılmaz, bunun yanı sıra taat de lazımdır. O’na göre ayetin takdiri, bütün farzlar yerine getirilirse ve bütün günahlardan sakınılırsa, küçük günahların Allah’ın fazlı keremi ve rahmetiyle affedilerek cennete girileceğidir.⁴⁶¹

Cüveyni’ye göre, Mutezilenin çoğu gûnahta ısrar eden herkesi Allah’ın ebedi olarak cezalandıracağına hükmederek, Allah’ın fazlını ve rahmetini geçersiz kılmıştır. Onlar Allah’ın dünya ile ilgili yaptığı şeylerin O’na vacip ve ahiret hükümleriyle ilgili olarak(vaat ettiği) şeylerin de kesin olduğunu söylemişlerdir. Cüveyni, bu görüşleri doğru bulmaz ve akla aykırı olarak görür. O, bağışlamanın ve affetmenin güzel oluşunu ve dinin de bunu teşvik ettiğini belirtmiştir. Ona göre Allah, o kişiyi cezalandırırsa bu O’nun adaletinden, affederse rahmetindendir.⁴⁶²

Gazali, büyük günahlar hakkında net sayı belirtmese de farzların küçük günahları yok ettiğini, küçük gûnahta ısrar etmenin de büyük gûnaha yol açacağını söylemiştir. O’na göre kul hakkı iade edilmezse asla kefareti yoktur. Allah hakları ise affedilmeye daha yakındır. Küçük günahların af ümidi yüksektir. Ona göre küçük günahlarda ısrar etmek, günahı önemsememek, günahla övünmek, günaha şahit tutmak, âlim ve önder insanların işlediği günahlar küçük günahı büyük günah haline getirir.⁴⁶³

Razi, Müslümanların Allah’ın affedici olduğu konusunda hemfikir olduğunu söyler. O’na göre af hak edilen bir azabın kaldırılmasıdır. Bu af Mutezileye göre tövbeden önce küçük günah için tövbeden sonra büyük günah için azap etmemektir.⁴⁶⁴

Taftâzâniye göre büyük günah sahipleri tövbesiz ölseler bile cehennemde ebedi durmayacaktır. O’na göre, ayette zerre miktarı iyilik yapanın karşılığını alacağı

⁴⁶⁰ Bakara 2/183.

⁴⁶¹ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 545-548.

⁴⁶² Cüveynî, *Kitâbü’l- İrşâd*, 318-319.

⁴⁶³ Gazâli, *Kimyâ-yı Saâdet*, 554-556.

⁴⁶⁴ Razi, *Kelam’a Giriş*, 266-267.

buyrulmuştur.⁴⁶⁵ Müminin imanı bile kendisi için bir iyiliktir ve ne kadar günaha girse de mümin bu iyiliğinin ödülünü alacaktır. Bu kimse cehenneme günahlarının cezasını çekmek için atılsa da sonunda cehennemden çıkacaktır. Müminlerin cennet ehli olduğu hakkında birçok nas vardır.⁴⁶⁶ Hem de cehennemde devamlı kalmak cezaların en büyüğüdür ve günahların en büyüğü küfrün cezasıdır. Kâfir olmayan birine verilecek bu ceza suçtan daha büyük olacağı için adalete aykırıdır.⁴⁶⁷

Cürcânî, büyük günah sahibi olan kişinin, kâfir olmadığı sürece, affını mümkün görür. Ona göre bu durumda olan kişiler ateşte ebedi kalmayacaklardır. O bu görüşünü ispatlamak üzere *“Kim ki zerre ağırlığınca bir iyilik yapsa onu görecektir.”*⁴⁶⁸ Ayetini delil olarak sunar. Ona göre büyük günah işleyen kimse bir iyilik yapmıştır ki bu iyilik imanının göstergesidir. Bu iyiliğinin karşılığını ya ateşe girmeden önce veya ateşe girdikten sonra alacaktır. Allah, günahları fazlıyla affedebileceği gibi adaletiyle cezalandırabilir, affederek tehditten dönmek ise eksiklik değil övünmedir. O, Mutezileye karşı çıkararak, tövbe olmadan büyük günahların affını kesin olmamakla birlikte mümkün görür. *“Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez ama bunun dışında dilediği kimsenin günahını affeder.”*⁴⁶⁹ Ona göre bu ayet şirkin dışındaki bütün günahların af kapsamına girdiğini ve tövbe şartına bağlanmadığını göstermektedir.⁴⁷⁰

Mutezile’nin büyük ve küçük günahların affına olan yaklaşımı, Allah’a zorunluluk yüklemektedir. Mutezile’nin büyük günah işleyeninin imam bakımından durumuna dair tutumu, tövbeye yansımıştır. Bunu büyük günah sahibinin affedilmesi için tövbe şartını öne sürmelerinden çıkarılabilir. Çünkü mümin kabul edilmeyen birinin affedilmesi için tövbe gerekli bir unsurdur. Kur’an perspektifinden baktığımızda Mutezileden ziyade Eş’arilerin büyük ve küçük günahların affına dair görüşleri daha tutarlıdır.

2.2. Büyük Günahların Taatleri Boşa Çıkarması

Günah, Allah’ın razı olmadığı eylemken sevap Allah’ın hoşnut olduğu fiildir. Allah’a ibadet etmekle ömrünü süren bir insan bazen büyük günah işleyebilmektedir. Büyük günah işleyen bir kimsenin sevaplarının boşa gidip gitmeyeceği konusu

⁴⁶⁵ Zilzal 99/7.

⁴⁶⁶ Tevbe 9/72; Kehf 18/107.

⁴⁶⁷ Taftâzânî, *Şerhu’l Akâid*, 262.

⁴⁶⁸ Zilzal 99/7.

⁴⁶⁹ إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا Nisa 4/48.

⁴⁷⁰ Cürcânî, *Şerhu’l- Mevâkıf*, III, 584, 590, 592.

kelamcılar arasındaki tartışmalardan biri olmuştur. Ayrıca bu tartışmanın büyük günah işleyen kimsenin iman bakımından durumu ile yakından ilişkisi bulunmaktadır.

Mu'tezilenin çoğunluğuna göre bir kişinin ne kadar çok sevabı olursa olsun tek bir büyük günahı, yapmış olduğu taatlerin sevabını yok etmektedir. Bu konu Mu'tezile içinde tartışma konusu olmuştur. Kimisi, suçların taatlerden fazla olduğu durumda sevapların yok olacağını, eğer taatler fazla gelirse kötülüklerin silineceğini söylemişlerdir. Yani taatlerin ve suçların karşılığı ve eciri değil miktarı dikkate alınmıştır.⁴⁷¹

Kadı Abdulcebbâr'a göre kişinin kebîre karşılığında hak ettiği ceza itaatinin sevabını boşa çıkarır. Sağire karşılığında hak ettiklerinde ise kendisine ait sevapları kefarettir. Büyük günah, ister hakiki ister takdiri olsun, failinin cezası, sevabından daha çok olan fiildir. Küçük günah ise ister hakiki ister takdiri olsun bunda failinin sevabı cezasından daha çok olur. İtaat etmeyen küçük ve büyük fiillerinde şöyle bir anlam vardır: Eğer onun sevabı olsaydı, masiyet olarak işlediğini ortadan kaldırır veya küçük günah olarak yaptığını sevapları silici olurdu.⁴⁷²

Cüveyni, Mu'tezilenin bu tartışmasını boş ve sonuçsuz bulur. O'na göre nice büyük günah vardır ki onun günahı çok sayıdaki taatin mükâfatına ağır basar. Ayrıca bu miktarların sınırlarını tam olarak belirleme imkânı yoktur; bunu ancak Allah bilir. Mesela bütün ömrünü yeryüzünde fesat çıkarmakla geçiren, zamanını haramları işlemekle tüketen bir kişinin, emek ve çaba açısından miktarı günahlar kadar olmasa da bunlar karşısında sergilediği tek bir pişmanlığı, tövbesi bunların günahını yok eder.⁴⁷³

Cüveyni'ye göre tek bir hata sebebiyle ebedi azaba müstahak olma ve bu yüzden taatlerin mükâfatının boşa gitmesi anlamına gelen va'id, akıl açısından imkânsızdır. O'na göre bir kişi, birinin hizmetini yıllarca titizlikle en güzel şekilde yerine getirirse ve o kişiye karşı küçük bir hata yapsa tüm hizmetini yok saymak iyi değildir. O, her ne kadar sevap ve ikap birbirini alıp götürse de azaltma ve gereksiz kılma hususunda sevabın cezaya karşı bir önceliği olmadığını söyleyip cezanın geçersiz kılınmasını daha uygun bulur. Haricilere göre ise kişi tek bir günah işlese ve günahından tövbe etmese ameli boşa gider. Kişi işlemiş olduğu gûnahtan dolayı iman dairesinden çıkar ve kâfir olarak nitelendirilir.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 317.

⁴⁷² Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 522-523.

⁴⁷³ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 317.

⁴⁷⁴ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 313-314.

Cürcânî, Mu'tezile ve Haricilerin günahın sevabı yok edeceği yönündeki tutumlarını eleştirir. O, Mutezilenin çoğunluğu ile Haricilerin tek bir büyük günahın bütün itaatleri düşüreceğini, hatta ömür boyu Allah'a kulluk eden, sonradan bir yudum şarap içen kimsenin hiç ibadet etmemiş gibi olduğu yönündeki yorumlarına katılmaz. O'na göre itaatleri bütünüyle yok saymak iman ve sâlih amelin sevabına delalet eden genel ayetlere aykırıdır. Âmidî'ye göre ise "Müminde itaatler ve günahlar bir araya geldiğinde Allah'ın ona sevap ve azap vermek zorunda olmadığı konusunda icmâ söz konusudur. Çünkü ona sevap verirse bu Allah'ın fazlıyla olacak, azap ederse adaletiyle olacaktır. Hatta Allah isyankâra sevap ve itaatkâra azap verebilir." Mürcie, imanın günahları düşürdüğünü ve nasıl ki küfürle birlikte itaatin sevabı yoksa imanla birlikte günahın azabı olmadığı görüşünü savunmuştur. Mu'tezileye göre ise itaatler günahlardan fazla bile olsa tek bir büyük günah bütün itaatlerin sevabını düşürmektedir.⁴⁷⁵

2.3. Va'd ve Vaîd Açısından Günahların Affı

Mürcie fırkaları arasında va'd ve vaîd konusunda birçok görüş farklılığı yer almış ve bu konuda yedi fırkaya ayrılmıştır. Bunlardan birkaçını zikretmek gerekirse, birinci fırka, büyük günah işleyenlere azap edileceğine dair haberlere, "*Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bundan başka dilediğini bağışlar.*"⁴⁷⁶ ayetinden dolayı, onlara azap edilmesi konusunda görüş belirtmemiştir. Bu fırkaya göre Allah bir haber verdiği zaman ondan istisnada bulunması muhtemeldir. İkinci fırka, va'd konusunda istisna olmadığını ama vaîd konusunda gizli bir istisnanın olabileceğini iddia etmiştir. Bu fırkaya göre bir kişi dövmeyle kölesini tehdit etse ama tehdidinden vazgeçip onu dövmese bu onun için yalan sayılmaz. Beşinci fırka ise vaîdin namaz kılanlar hakkında değil, müşrikler hakkında olduğunu söylemiştir. Bunlara göre va'd Allah'tan olup, Allah vâdinden müminler için dönmeyecektir. Onlar, "*Ey kendi nefisleri alayhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin*"⁴⁷⁷ gibi ve benzeri Kur'an ayetlerini vâd kabul etmişler; şirk ile birlikte bir amelin fayda vermediği gibi, iman ile birlikte de bir amelin zarar vermeyeceği ve ehli kıbleden kimsenin cehenneme girmeyeceği görüşünü benimsemişlerdir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevakıf*, III, 586-587.

⁴⁷⁶ Nisa 4/48, 116.

⁴⁷⁷ Zümer 39/53.

⁴⁷⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 146-148.

İmam Matürîdî, günahların kendi özellikleri çerçevesinde farklılık arz ettiğini belirtir. O'na göre küfür içten bağlılık duyulan bir inançtır ki ona sonsuza kadar sadakat gösterilir. Cezaları da ona göredir. Küfür ve şirk haricinde işlenen büyük günahların cezası da kendine göredir. Küfür meşruiyeti olmayan çirkin bir eylemdir, bunun için onun affı hikmet gereği doğru olmayıp, yerinde bir bağışlama değildir, çünkü kâfir nimet vereni tanımamıştır.⁴⁷⁹

Şu ayetler üzerinden Eş'ari, vâid hakkındaki düşüncelerini dile getirir: “Şüphesiz günahkârlar da cehennemdedirler”⁴⁸⁰; “Kim haddi aşarak ve haksızlığa saparak bunu yaparsa onu ateşe koyacağız ve bu Allah'a çok kolaydır”⁴⁸¹; “Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir.”⁴⁸² O'na göre, “kim haddi aşarak bunu yaparsa”⁴⁸³ ayetindeki vâid (uyarı), söz konusu kötülüğü işleyen herkesi kapsayabileceği gibi, bazı kimselere yönelik bir ikaz da olabilir. Zira Arapça da *men* (o kimseler) kelimesi sözü edilen grubun hepsini ifade ettiği gibi bazen de grubu oluşturan fertlerden bir kısmını ifade için kullanılmaktadır. Men lafzı iki ihtimali de taşıdığından, onu anlamını, bazı kimselere hasretmek veya bütün fertleri içine alacak şekilde genelleştirmek doğru değildir. Vâid (cehennem azabı) konusundaki ayetlerin umumi, diğer ayetlerin ise hususi olduğu şeklindeki görüş, bunun aksine vâid ayetlerinin hususi, diğerlerinin ise umumi olduğu tarzındaki yaklaşımdan daha isabetli değildir.⁴⁸⁴

Bağdâdî, küfür üzere veya Kaderiyye, Hâriciler, Râfizilerin Gulatı, ve bunlar gibi sahibini küfre sokan bir bidat üzere ölenler için azabın ebedi olacağını; Müslümanlardan günah sahiplerinin ise Allah tarafından bağışlanabileceğini veya cehennemde bir müddet azap gördükten sonra bağışlanıp cennete gireceğini ifade etmiştir. Bağdâdî, Allah'ın bağışlaması olmadığını söyleyen ve Allah'ın büyük günah sahibini affetmesinin sefeh (cahillik) ve hikmet dışı olduğunu iddia eden Harici ve Kaderiyyeden va'id taraftarlarının ebediyen cehennemde olacağını iddia etmektedir. O'na göre ahirette insanlar üç gruba ayrılır:

1. Sâbikûn: Cennete hesaba çekilmeden girenler çocuklar vs.
2. Ashâbu's-Şimal: Kâfirler, kıyameti, hesabı ve tekrar dirilmeyi yalanlamışlardır.

⁴⁷⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, 690-691.

⁴⁸⁰ وَإِنَّ الْفَجَارَ لَفِي جَحِيمٍ İnfitâr 82/14.

⁴⁸¹ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُذْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَارًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا Nisa 4/30.

⁴⁸² إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا Nisa 4/10.

⁴⁸³ Nisa 4/30.

⁴⁸⁴ Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı*, 139-141.

3. Ashâbu'l- Yemin: Müminler, günah sahibi olsalar da kâfirler gibi yalanlamazlar ve şüphe etmezler. Sâbikûn ve Ashâbu'l Yemin, Allah'ın rahmeti ile cennete girecektir; bunlara azap olsa bile sonunda sevinçle cennete dönecektir.⁴⁸⁵

Bağdâdî, va'd ve va'id ayetleri çelişirse araları cem edilerek va'id ayetlerinin va'd ayetleriyle tahsis edilmesi gerektiğini vurgular. O'na göre asi bir müddet azap görür sonra bağışlanır ve azabı tamamlanınca sevap için cennete girer, önce cennette sevap verilmesi sonra cehenneme girmesi caiz değildir.⁴⁸⁶

Fahreddin Razi'ye göre de büyük günah işleyen önce cennete sonra cehenneme gider demek ihtilafla batıldır. Doğrusu, büyük günahı ile cehenneme sonra imanı ile cennete girer demektir.⁴⁸⁷

Taftazani'ye göre, küfür ya da şirk üzere ölen kimsenin affedilmeyeceği konusunda ittifak vardır. Bu konuda şirk koşanların affedilme durumu akli açıdan caiz olup olmadığı münakaşa edilmiştir. Kimi kelamcılar müşriklerin affını olası görürken, kimi kelamcılar bunun aklen caiz olmadığını savunmuştur. Aklen affın mümkün olmadığını savunan kelamcılara göre hikmet, iyi ile kötülük arasında farkı gerekli kılar. Küfür ve şirk ise en büyük kötülüktür ve affa uğrama ve cezasız kalma ihtimali yoktur. Ayrıca kâfir bu durumu kabullenmiş olup küfrünün affını istememektedir. Bu durumda küfür ve şirk üzere can veren kimsenin affı hikmete aykırı olduğu için ve kâfir küfrünü sürekli benimsediği için cezası da daimî olmalıdır. Bunların dışında günah işleyen mümin kimse, ister tövbe etsin isterse etmesin Allah onun günahını affedebilir.⁴⁸⁸ Çünkü “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a ortak koşan, kuşkusuz, derin bir sapıklığa düşmüştür”⁴⁸⁹ buyrulmuştur.

Yeni ilmi kelam döneminde de tartışılan konulardan biri ahirette azabın ebediliği meselesi olmuştur. Cehennem azabının sürekli olmayacağı kanaati bu dönemde hâkim olmuştur. Yakın dönemdeki bazı âlimlerden misal vermek gerekirse; Abduh, azabın ebedi olacağına katılmaz.⁴⁹⁰ İkbâl'e göre ebedi cezalandırma İslam'da yoktur. Ona göre

⁴⁸⁵ Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Kitâbu Usûli'd-Din)*, 276-278.

⁴⁸⁶ Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Kitâbu Usûli'd-Din)*, 278.

⁴⁸⁷ Razi, *Kelam'a Giriş*, 265.

⁴⁸⁸ Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 254-255.

⁴⁸⁹ إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا Nisa 4/116.

⁴⁹⁰ Özervarlı, M. Sait, *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başı)*, İSAM Yay. , Ankara 2017, s. 210; Özervarlı'nın almış olduğu dipnot: Abduh, Muhammed, *el-A'mâlü'l-kâmile*, nşr. Muhammed Amâre, III, (I-VI), Beyrut 1973, s. 460.

cehennem için Kur'an'ın bazı ayetlerinde kullanılan “ebed” kelimesi bir başka ayette⁴⁹¹ bir zaman dilimi olarak geçmektedir. Kur'an'daki cehennem, Tanrı'nın öç aldığı, işkence ettiği bir mekân olmayıp, terbiye olmamış insanın ilahi rahmeti alabileceği kıvama gelene kadar ıslah olmasıdır.⁴⁹²

İzmirli'ye göre de “ahirette ardı arkası kesilmeyen azâb-ı şedîd ü dâim”, Allah'ın hikmetini inkâr sonucuna götürür ki bu daha büyük bir sorundur. O'na göre azap, dünyadaki imtihan ve belalarla nefisleri tedavi ve terbiye görmeyen insanların tezkiyesi için konulmuştur. O yüzden cehennem ehlinin manevi temizliğe ihtiyaçları nispetinde orada kalmaları daha tutarlıdır. Kur'an'da cehennemde kalma Allah'ın isteğine bağlanmış ve sonsuzluk kaydı cennet için varken cehennem için yapılmamıştır.⁴⁹³

2.4. Günahların Tövbe ile Affı: Aktif Bağışlanma

İnsanoğlu hem iyilik hem kötülük yapma temayülüne sahiptir. Bu potansiyelle yaratılan insan, bazen yaratılış amacının dışına çıkabilmektedir. Yani Allah Teâlâ'nın uzak durmasını istediği davranışları kasıtlı veya kasıtsız sergileyebilmektedir. Aslında yasaklar ve işlenmemesi gereken günahlar insanlığın yararına olan, insanın dünya ve ahirette mutlu olmasını sağlayacak, kâinatta huzur içinde yaşamasına yardımcı olacak unsurlardır. Örneğin hırsızlık yapma, adam öldürme, zina yapma insanın zararınadır. Bu sebeple gerek insanları gerekse tüm canlıları etkileyecek günah fiillerinden uzak durulması Allah'ın emridir.

Günah işleyen kişi, Allah'ın emrine muhalefet ettiği için O'nun nazarında değerini kaybeder. Ayrıca bu günah günahkârın ahirette ceza görmesine sebep olur. Bütün bunların yanı sıra günahın insanlara bakan yönüyle, insanların gözünde saygıyı, sevgiyi, güveni yitirir. Böylece toplumdan kopuş başlayarak, psikolojik ve sosyolojik yara alır. Bu durumu yaşayan insan için çıkış yolu olarak aklanmasını sağlayacak, en önemli merci tövbedir. Tövbe, imanın tezahürü olarak, Allah Teâlâ ile barışmadır, bezm-i eleste ona verilen sözün hatırlanmasıdır. Tekrar nefsi muhasebe yapıp zarardan dönmedir. Tövbe ilahi yargıdan önce vaziyetini düzeltmek isteyen insan için önemli bir fırsat olarak Allah'ın imkân tanıdığı kapıdır. Af için büyük öneme sahip tövbe, kavram

⁴⁹¹ Nebe 78/23.

⁴⁹² Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 210; Özervarlı'nın almış olduğu dipnot: İkbâl Muhammed (İgbal, Muhammad), *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1989, s. 98.

⁴⁹³ Özervarlı, M. Sait, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 210; Özervarlı'nın almış olduğu dipnot: İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, II, (I-II), İstanbul 1339/1341 ve 1340/1343, s. 197-200.

olarak tarif edilip, kabulü için hangi unsurlara sahip olması gerektiği, kabulü ve gerekliliği gibi hususlar, Eş'ari âlimlerin perspektifinden dile getirilecektir.

2.4.1. Tövbenin Tarifi

Arapça bir kavram olan tövbe (التوبة), tâbe/yetûbü (تاب يتوب) fiilinden mastar olup, sözlükte “terk etmek, vazgeçmek, pişman olmak, dönmek, dönüş yapmak; günahtan rücû etmek anlamına gelmektedir. Tâbe fiili, ilâ الى harfî ceri ile kullanıldığında, kulun günahından vazgeçip Allah’a dönmesi, alâ على harfî ceri ile kullanıldığında ise Allah’ın günahkar kulunun tövbesini kabul etmesi anlamına gelir.⁴⁹⁴ Terim olarak ise “dinen günah sayılan davranıştan bu özelliği sebebiyle ve bir daha işlememek azmiyle dönüş yapıp vazgeçme; dinde yerilmiş şeyleri terk edip övgüye layık olanlara yönelme” olarak tanımlanmıştır.⁴⁹⁵ Tövbe kula nispet edilince, arızî olan günah halini bırakıp aslî olan salah haline; Allah’a nispet edilince de tâli olan gazap bakışından, aslî olan rahmet bakışına dönmek anlamına gelmektedir.⁴⁹⁶

Tövbe sözcüğü Kur’an’da seksen sekiz yerde konu olmakta; otuz beşi Allah’a, diğerleri insanlara nispet edilmektedir.⁴⁹⁷ Bu kavramın kullanıldığı yerlerde, tövbe eden hakkında, tâib (تائب) adını alırken, kulların tövbesini kabul eden Allah Teâlâ hakkında da tevvâb (تواب) sıfatı kullanılmıştır.⁴⁹⁸

Kur’an’ı Kerim ve Hadis’i Şeriflere baktığımızda, günahlardan kurtuluş yolu olarak en mühim af kapısı tövbe yer almaktadır. Kur’an’da günahkâr kullar için hitaben, “De ki: Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁴⁹⁹ buyrulmuştur. Peygamberimiz, “günahkârların en hayırlısı tövbe edenlerdir.”⁵⁰⁰ müjdesini vermiştir. Tövbe Kur’an’da birçok ayette ilahi bir buyruk olarak yer alır. “Ey müminler! Hep birlikte tövbe edesiniz ta ki kurtuluşa eresiniz.”⁵⁰¹; “Allah’a nasuh bir tövbeyle tövbe edin.”⁵⁰² Allah Teâlâ, tövbe etmesini

⁴⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “tvb”, I, 336; İsfahânî, *Müfredat*, 187; Dalgın, Nihat, “İslâm’da Tövbe”, *Diyanet İlmî Dergi*, 32/3, s. 39, ss. 39-63, 1996.

⁴⁹⁵ Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 325; Topaloğlu, Bekir, “tövbe”, *DİA*, XLI, s. 279, ss. 279-283, İstanbul 2012.

⁴⁹⁶ Karaman v.dğr. , *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 657-658.

⁴⁹⁷ Topaloğlu, “Tövbe”, 279.

⁴⁹⁸ Bakara 2/37, 54, 128; Teybe 9/104, 118; Nur 24/10; Hucurat 49/12.

⁴⁹⁹ Zümer 39/53. قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ.

⁵⁰⁰ İbn-i Mâce, *Zühd*, 30. Hadis 4251.

⁵⁰¹ Nur 24/31.

⁵⁰² Tahrîm 66/8.

emreden kullarına kendisini, “çok bağışlayan ve çok merhamet eden”⁵⁰³ biri olarak tanıtmıştır.

Kur’an’da Allah’ın sıfatı olarak “tevvâb”⁵⁰⁴ kavramı geçmektedir. “Gerçekten Allah tövbeleri çok kabul eden, çok merhamet edendir.”⁵⁰⁵ Ayrıca birçok ayette Allah’ın günahları bağışlayacağını belirten, “ğâfiruz’zenb”⁵⁰⁶, “hayru’l-ğâfirîn”⁵⁰⁷, “vâsiu’l-mağfire”⁵⁰⁸, “zû mağfire”⁵⁰⁹, “ehlü’l-mağfire”⁵¹⁰, “ğafûr”⁵¹¹, “ğaffâr”⁵¹² gibi ifadeler mevcuttur. Allah’ın affediciliğini dile getiren bir kavram da “afüvv”dür. Afüv (afv) عَفْو , günden uzaklaşma, silmek, bağışlamak, hakkından vazgeçmek anlamındaki “a-f-v” kökünden türeyen ve âfi sözcüğünün mübalağa sigası olup çok affeden çok bağışlayan demektir.⁵¹³ Bu kavram Kur’an’da Allah’ın sıfatı olarak kullarını sürekli affeden çok bağışlayan anlamına gelmektedir.⁵¹⁴ Ayrıca Allah, cezalandırmaya gücü yettiği halde çok affedici olduğunu, affedeni sevdiğini ve af yoluna gidenlere büyük mükâfatlar vereceğini bildirmiştir.⁵¹⁵

Bazı mutasavvıflar, tövbeyi bazı ayetlere dayandırarak tövbe, inâbe ve evbe olarak taksim etmişlerdir. Onlara göre tövbe, Allah’ın azabından korkarak günahı terk etme;⁵¹⁶ inâbe, zahirde tövbe ile düzelmeye başlayan nefis ile birlikte, sırında salâha dönmesi;⁵¹⁷ evbe ise Hakkın rızasını kazanmak ve sadece O’na yönelmektir. Kur’an’da Dâvûd, Süleyman ve Eyyûb (as)’un tövbeleri⁵¹⁸ buna işarettir.⁵¹⁹

⁵⁰³ Mâide 5/74.

⁵⁰⁴ Tevvâb: Geri dönmek, rücu etmek manasındaki tevbe kökünden türemiş mübalağa bildiren bir sıfat olup “dönüş yapan bu işi çokça gerçekleştiren anlamına gelir. Tevvâb insan için kullanıldığında, “sık sık tövbe eden” Allah’a nispet edildiğinde ise, “tövbeleri çokça kabul eden” manasını taşır. Tevvâb, esmâi hüsnâdan biri olarak on bir ayette dokuzu rahim, biri hakîm ismiyle Allah’a izafe edilmiştir. (Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 324); Râzî’ye göre Allah’ın tevvab olmasını şöyle yorumlar: Allah’ın tövbeleri çok kabul etmesi, Allah ihsan ve lütfundan dolayı tövbeleri kabul eder. Mükellef her an günah işlese, sonra da tövbe edip bu hal üzere kalsa Allah onun önceki günahlarını bağışlayıp tövbesini kabul edebilir. Allah’a tövbe edenlerin sayısı çoktur. Allah hepsinin tövbesini kabul ettiği için, tövbeleri kabul de mübalağa ile nitelenmeye müstehak olmuştur. Bkz. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 428.

⁵⁰⁵ Tevbe 9/104; Bakara 2/160.

⁵⁰⁶ Mümin 40/3.

⁵⁰⁷ Araf 7/155.

⁵⁰⁸ Necm 53/32.

⁵⁰⁹ Rad 13/6.

⁵¹⁰ Müddessir 74/56.

⁵¹¹ Ali-İmran 3/155; Bakara 2/173, 8; Hac 22/60.

⁵¹² Sad 38/66.

⁵¹³ İsfahânî, *Müfredat*, 671; Karagöz, *Günahlar Tövbe ve İstiğfar*, 274.

⁵¹⁴ Hac 22/60; Nisa 4/149.

⁵¹⁵ Lokman 31/34; Şura 42/40.

⁵¹⁶ Tahrim 66/8.

⁵¹⁷ Zümer 39/54.

⁵¹⁸ Sâd 38/17, 19, 30, 44.

⁵¹⁹ Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay. , İstanbul 2011, s. 161-162.

Cüveyni'ye göre tövbe, lügatte dönmek demektir ve dönen kimseye اناب-تاب-ناب denilir. O'na göre tövbe kula izafe edildiğinde bununla kelimcilerin ıstılahında kulun hatalardan pişmanlığa dönüşü, Allah'ın fiillerine izafe edildiğinde ise Allah'ın nimetlerini ve ihsanlarını kuluna döndürmesidir. Ona göre tövbe, kendisinden pişmanlık duyulması gerekli olduğu için masiyete karşı duyulan nedamettir.⁵²⁰

istiğfarda bulunmalarını istemektedir.⁵²⁸ Peygamberimizin de çokça tövbe ve istiğfar ettiği rivayet edilmektedir.⁵²⁹

İstiğfar geçmişte yapılan günahların kötülüğünden korunmayı istemek, tövbe ise gelecekte günaha tekrar dönmeyi arzulamak ve günahlardan korunabilmek için Allah’a sığınmak anlamına gelir. Günahlardan uzaklaşmaksızın dil ile bağışlanmayı istemeye istiğfar denilse de tövbe denilemez. İstiğfar kalp ve dil ile veya her ikisi ile birlikte yapılır.⁵³⁰

Gazali, istiğfarı şu şekilde yorumlar: İstiğfarın evveli icabet, sonrası ise inabet ve tövbe olup; icabet, azaların ameli, inabet kalplerin ameli, tövbe de şahsın mevlasına yönelmesidir.⁵³¹

Şu ayette istiğfar kavramının kullanımını görebiliriz: “Allah’tan bağışlanmanızı dileyin. Kuşkusuz Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir.”⁵³² Râzî, bu ayeti yorumlarken, tövbe-istiğfar ayrımı yapmıştır. O’na göre, Allah Teâlâ’nın *وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ* “Allah’tan bağışlanmanızı dileyin!” buyruğundan murad, kalp ile yapılan tövbenin yanında ayrıca dil ile yapılan istiğfardır. Bu da kulun Allah’a taat hususunda her türlü kusuruna pişman olup, bir daha kusur işlememeye azmetmesi, buradaki niyetinde dünya menfaatlerini değil Allah’ın rızasının gözetilmesi gerektiğidir. Kalp ile tövbe bulunmaksızın sadece dil ile yapılan istiğfar, faydadan ziyade zarara yakındır. Râzî, günah işlemeyip, istiğfara ihtiyacı olmayanları ayırmaksızın istiğfar emrinin olmasını şuna bağlar: İnsan günahkâr ise istiğfarda bulunması vaciptir, günahkâr değilse bile vacipleri eda ve yasakları sakınma hususunda, onda bazı kusurların olması mümkün olduğu için, kişi muhtemel kusurlarını düşünerek istiğfar etmelidir.⁵³³ Râzî’ye göre dil ile yapılan istiğfarın, günahı silmeye bir etkisi yoktur ama töhmeti kaldırıp, Allah’a yönelmeyi belirtmek için insanın dili açıktan istiğfar etmelidir.⁵³⁴

Kanaatimizce istiğfar, tövbenin mühim bir parçasıdır ve tövbe halini yansıtır. Ayetlerde ayrı olarak ifade edilmiş olsa da aynı muradı taşıyabilir. Ayrıca her tövbe istiğfar kabul edilebilir ama her istiğfar tövbe olmak için yeterli olmayabilir. Çünkü tövbe samimiyet, kararlılık, pişmanlık vs. birçok hali barındırması gereken bir kavramdır. İstiğfar tövbenin dilidir. İnsan istiğfar ile Allah’tan bağışlanma dilerken

⁵²⁸ أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لَهُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ Maide 5/74.

⁵²⁹ Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı*, 1040.

⁵³⁰ Özçelik, “Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları I”, 148.

⁵³¹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-dîn*, IV, 82.

⁵³² ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ Bakara 2/199.

⁵³³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, IV, 526.

⁵³⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 75-76.

kalben tövbe gereklerini ruhunda taşıyorsa, istiğfarın tövbe kabul edilmesinde bir sakınca olmasa gerekir.

2.4.3. Tövbenin Şartları

Mutezile tövbenin kabulü konusunda üç şart öne sürmüştür: Bunlar, yapılan haksızlıkları reddetmek, günahı tekrarlamamak ve pişmanlığı devamlı kılmaktır.⁵³⁵ Kâdî Abdülcabbar’a göre, tövbe kişinin Allah’a karşı işlediği bir günah için ise pişman olmak ve yapılan hatanın benzerine dönmemeye azmetmek gerekir. Şayet tövbe kişinin insanlara karşı işlediği bir günah için ise bunu telafi etmesi ve pişmanlık duyması gerekir. Ayrıca O’na göre tövbenin sahih olması için “pişmanlık” ve “kararlılığın” birlikte olması gerekir. Pişman olup kararlı olmamak veya kararlı olup pişmanlık duymamak olmamalıdır, yoksa nasuh tövbe gerçekleşmiş olmaz.⁵³⁶

Ehl-i sünnet ve Şîi kelâmcıları, kul hakkı içermeyen Allah’a karşı işlenen günahların tövbesini üç şarta bağlamıştır, bunlar; geçmişe dair tüm günahlardan pişman olmak, günahı derhal terk edip kötülükten tamamen vazgeçmek ve bir daha o kötülüğe ve benzerlerine dönmemeye karar vermektir.⁵³⁷

Tövbenin kabulü için yalnızca pişman olmak ve bir daha günaha dönmemeye azim ve kararlı olmak yeterli görülmemiş bunun yanında günaha tekrar dönebilecek güce ve kudrete sahip olunması da şart koşulmuştur.⁵³⁸ Mesela, hadımın zinayı terk etmeye veya dilsizin iffetli kadınlara zina iftirası atmamaya azmetmesi anlamsızdır. Eğer nedamet, pişman olduğu fiilin benzerini yeniden yapmaya gücü yetenden sâdır olursa, bunun yanında o fiili tekrar işlememe azminin de bulunması gerekir.⁵³⁹

Cüveynî’ye göre, tövbe ümmetin icması ile Rabbine asi olan her kula gereklidir. O’na göre tövbenin hakikati hakkında imamlar ihtilafa düşmüştür. Bazıları şöyle demiştir: Tövbenin bazı şartları vardır ki bunlar, geçmişte işlenen günahlardan dolayı pişmanlık duymak, isyan ve masiyeti terk etmek ve günaha dönmemeye azmetmektir.

⁵³⁵ İcî, Adududdin, Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fî İlmi’l-Kelâm*, Âlemu’l-Kutub, Beyrut trs. s. 381; Cürcânî, *Şerhu’l- Mevâkıf*, III, 598-599.

⁵³⁶ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, 750, 762-763.

⁵³⁷ Özarslan, Selim, “Kur’an’da Tövbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/1, 372, ss. 353-382, Elazığ 2002; Cüveynî, *el-Akîdetü’n-Nizâmîyye Fî Erkânî’l-İslâmiyye, Akaide Dair İki Risale*, 92.

⁵³⁸ Özarslan, “Kur’an’da Tövbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım”, 368; İcî, *el-Mevâkıf fî İlmi’l-Kelâm*, 381; Taftazânî, Sa’deddin, Mesub b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu’l-Makâsîd*, thk. AbdurrahmanAmira, Âlemu’l-Kutub, Beyrut 1419/1997, c. V, s.162-163.

⁵³⁹ Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 324-325.

Diğerleri ise tövbe pişmanlığın ta kendisidir diyerek, günahı ısrarı bırakmak gerektiğini, günaha dönen kişinin pişman olmuş sayılamayacağını belirtmişlerdir.⁵⁴⁰

Gazali, tövbenin üç şeyin meydana gelmesiyle oluştuğunu belirtir. Bunlar fiil, hâl ve ilimdir. O'na göre ilim hâli, hâl de fiili gerektirir. İlim, günahların Allah ile işleyen arasında bir perde ve günahın zararlı olduğunun bilgisidir. İnsan bu bilgiye sahip olduğu zaman kalbinde bir elem oluşur; bu elem kalbi sardığı vakit, kalpte oluşan bu elemden hâl, geçmiş ve gelecekle ilgisi bulunan bir fiili irade ve kastetme adı verilen başka bir hal doğar. Bu işlenmiş günahın terki ile başlar, sonra istikballe ilgili olarak işlenmiş günahın hayatın sonuna kadar uzak durmak ve geçmişe bakan yönüne dair ise imkân ölçüsünde kaçan fırsatları telafi ve kaza etmeye çalışmaktır. Yani tövbe, ilim ve pişmanlık olan hâl ile istikbalin terki ve mâzinin telafisiyle ilişkili üç manadan ibarettir.⁵⁴¹

Gazali, sahih tövbenin pişmanlık olduğunu belirtmiştir. O'na göre bu pişmanlığın görünümü sürekli kaygılı olmak, tasa çekmek ve ağlamaklı bir ruh hali ile bağışlanabilmek için yalvarmaktır. Günahlara pişmanlık ne kadar çok olursa, günahların affında etkisi o kadar büyük olur. Tövbe eden kimse şimdiki zaman haliyle günahın hepsinden yüz çevirip üzerine farz olan şeylerle meşgul olmalıdır. Bundan sonraki ömründe ise tövbe üzere kalmaya sabredebene, Allah'a asla günah işlememeye dair söz vermelidir. Tövbenin tam olması için de insanlardan uzak durmak, konuşmamak, yediğimizi helalinden kazanmak ve helalinden yemekle mümkündür. Bu şartlar yerine gelmeden tövbe tamam olmaz. Ayrıca tövbe eden Allah ve kul haklarına karşı durumunu gözden geçirmelidir. Varsa bir hak ihlali telafi etmelidir.⁵⁴²

Gazali'ye göre günahların, insan ile mahbubunun arasında perde olduğunu bilmek pişmanlığı doğurur. İlim, pişmanlık ve azmin beheri için devamlılık bahis konusudur. Bunların tamam olmalarının alameti ve devamlılıklarının şartları vardır. Bu şartlar şunlardır:

1. İlim; tövbenin sebebini düşünmek ve tetkik etmek,
2. Pişmanlık; üzüntüden gözyaşının akması, kalbin rikkatidir.
3. Tövbeden doğan kast; geçmiş telafi etmeyi istemektir.

⁵⁴⁰ Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye Fi Erkânî'l-İslâmiyye, Akaide Dair İki Risale*, 92.

⁵⁴¹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'ddin*, IV, 9-10.

⁵⁴² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 556-558.

4. İstikbal ile bağı bulunan azm; Allah ile kuvvetli bir akit yapmaktır. Bir daha işlenen günaha ve benzerlerine dönmemeye söz vermektir.⁵⁴³
5. Günahı asla işlememeye kalben karar vermek, günah terk edildiği halde tekrar işleme eğilimi varsa tövbe olmamaktadır.
6. Hangi günaha tövbe edildiğinin bilincinde olmak.
7. Daha önce işlenen günah, bundan sonra işlememeye azmedilen günah seviyesinde olmalıdır. Bir ihtiyar kuvveti yerinde iken yaptığı zinaya tövbe edebilir ama onun bu tövbesi bir daha zina yapmamaya karar vermek şeklinde değildir, çünkü bunu yapacak gücü yoktur. Bunun yanında yalan, iftira ve gıybet gibi günahları işleme potansiyeli yerindedir. Bunlar da ona göre zina derecesinde yani onların seviyesinde suçtur.
8. Tövbe Allah'a tazim niyeti taşınmalıdır, onun öfkesi düşünülmelidir; dünyevi amaçlarla, şehvet, makam düşüncesiyle yapılan tövbe kabulden uzaktır. İnsanlardan korkulduğu için tövbe ediliyorsa bu tövbe sayılmamaktadır.⁵⁴⁴

Kişinin, hata ve yanlışları yani işlemiş olduğu günahları için yapacağı tövbe Allah'ın ve insanların hukuku ile ilgili olup iki kısma ayrılır.⁵⁴⁵ Daha önce de belirttiğimiz gibi, Gazali bu ayrımın benzerini günahların sınıflandırılmasında da yapmıştı. Bunlar:

- 1- Kul ile Allah arasındaki haklar: Namaz ve orucun terk edilmesi gibi.
- 2- Kulların Hakları: Zekâtın terkedilmesi ve bir cana kıymak gibi.

Allah'ın hukukunu ilgilendiren tövbe, inanç ve eylemlerde söz konusudur ki bunlar, namaz kılmamak, oruç tutmamak gibi Allah'a karşı işlenen günahlardır. Kişi bu gibi görevlerini yapmadığı zaman Allah'a karşı hatalı ve kusurlarından dolayı sorumlu kabul edilir. Birey bu durumda yapmış olduğu fiilin kötülüğünden veya vacibi yerine getirmediğinden dolayı tövbe etmelidir. Bunun yanında kötülüğün benzerine dönülmemeli ve vacip tekrar ihlal edilmemeye kararlı olunmalıdır. Eğer edilen tövbe insan haklarını içeriyorsa pişmanlıkla beraber imkânlar ölçüsünde hak ihlali telafi edilmelidir. Tövbeye söz konusu olan şey incitme, kötü söz gibi davranışlarsa pişmanlıkla birlikte özür dilenmelidir.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Gazâli, *İhyâu Ulûmi'ddin*, IV, 60-69.

⁵⁴⁴ Gazali, *Abidler Yolu*, 30.

⁵⁴⁵ Özarslan, "Kur'an'da Tevbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım", 371; Cüveyni, *Kitâbü'l-İrşâd İle Kavâdî'l-Edillete fi Usûli'l-İ'tikâd*, 161; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 327-328.

⁵⁴⁶ Özarslan, "Kur'an'da Tevbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım", 372-373;

Razî'ye göre tövbe ilk olarak zihinde başlar. İnsan bir şeyi yapma ya da yapmama halindeyken evvel o şeyin fayda veya zarar bilgisi kalpte belirir. Kişide o şeyin yararlı olduğu inancı hâkim olursa o fiile yönelme arzusu doğar; faydasız olduğu cihetinde bir tasdik olursa o fiili yapmama arzusu meydana gelir. Son etapta bu arzuyla beraber oluşan güç, fiili yapıp yapmamayı gerektirir. Tövbenin durumu da böyle anlaşılır. Kişi yapmış olduğu yasağın zararlarının büyük olduğu inancına varınca, o yasağa karşı nefret duyguları belirir. Sonunda bu tiksinti, şunları lüzumlu kılmaktadır: Geçmişte kendisinden meydana gelen kötülöklere pişmanlık, o kötölökleri bırakmak ve o kötölökleri gelecekte de tekrarlamama kararlılığıdır.⁵⁴⁷

Râzî'ye göre, tövbe altı şeyi ihtiva etmektedir:

1. Geçmişte yapılanlara pişmanlık duymak.
2. Gelecekte günah işlememeye kesin olarak azmetmek.
3. Allah'a karşı sorumlu olup da yapmadığı farzları yapmak.
4. İnsan haklarını telafi etmek
5. Yenilmiş haramı vücuttan atmak.
6. Bedene günahlar tattırıldığı gibi, itaatlerin acısını da tattırmak.⁵⁴⁸

Tövbenin gerçeklik kazanması için ise Râzî, dört şart ileri sürer:

1. Kalbin işlenen günah yüzünden yanıp tutuşması.
2. Yapılan günahıtan ötürü tam pişmanlık sergilemek.
3. İleride aynı günahı işlememeye azmetmek.
4. Bu üç şartın, Allah rızası ve kulluk arzusundan kaynaklanması, başkasının kınamasından kurtulmak veya methedilme arzusu olmaması.⁵⁴⁹

Râzî'ye göre, tövbe başka bir maksattan değil, çirkin bir fiilden dolayı pişmanlık duyarak olmalıdır. Çıkar elde etmek düşüncesiyle pişman olmak, tövbe edilmiş sayılmamaktadır. İnsanlardan çekinme veya hâkim şahitliğini reddeder düşüncesiyle

⁵⁴⁷ Özarslan, Selim, "Kur'an'da Tövbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım", 359.

⁵⁴⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, I, 436.

⁵⁴⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XII, 195.

duyulan pişmanlık tövbeye engeldir. Râzî, kısaca samimi tövbenin şartını pişmanlık, hataları telafi, günahları terk etme olarak değerlendirir.⁵⁵⁰

Kur'an'da tövbenin kabul edilme şartı şu ayetlerde zikredilmektedir: “Allah’ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden pişmanlık getirenlerin tövbesidir. İşte Allah bunların tövbesini kabul eder. Allah her şeyi bilir, hikmet sahibidir.”⁵⁵¹ “Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çattığında “Ben şimdi tövbe ettim” diyenlerle kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışsındır.”⁵⁵² “Ey iman edenler! Allah’a içtenlikle tövbe edin.”⁵⁵³

Yukarıdaki ayetlere göre tövbenin kabulü şu şartlara bağlanmıştır:

1. Bilgisizlik/cehalet.
2. Günahtan çabuk dönüp pişmanlık duyma.
3. Can boğaza gelmeden yapmak; korkudan, mecburiyetten veya ümit kesilince yapmamak.
4. Ölmeden önce iman etmek.
5. Samimiyetle/içten yapmak. “kalben yapmak lisanen yapmamak”⁵⁵⁴

Razi’ye göre Allah tövbenin kabulünü iki şarta bağlamıştır: “Cahillikle işlenen ve hemen dönüş yapılan.” O’na göre bir kişi günah olduğunu bilmeden bir eylemde bulursa o kişiye ceza verilmez, çünkü bilmeyerek yapılan günahların cezasında ümmet muaf tutulmuştur.⁵⁵⁵

Razi, bilmeyerek (cahillikle) işlenen günah hakkında şu görüşleri nakleder: Birincisi, Bir insan işlediği hatanın günah olduğunu bilsin bilmesin cahilliktir. İkincisi, insan işlediği kusurun günah olduğunu bilmesi ama cezasının ne kadar olacağını kestirememesidir. Üçüncüsü, insanın işlemiş olduğu günahın, günah olduğunu öğrenmesi mümkün olduğu halde bilmeyerek günah işlemesidir. O’na göre, bir Yahudi,

⁵⁵⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, IV, 415-416.

⁵⁵¹ Nisa 4/17. إِنَّمَّا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا

⁵⁵² وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْإِنِّ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا Nisa 4/18.

⁵⁵³ Tahrim 66/8. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا...

⁵⁵⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 7.

⁵⁵⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 430.

Yahudiliğin günah olduğunu bilmemekle beraber onun günah olduğunu bilmesi mümkündür.⁵⁵⁶

Razi'ye göre tövbenin kabulüne engel olan şey ayette⁵⁵⁷ de belirtildiği üzere ölümün gelip çatması ve küfrü üzere ölen kâfirdir; çünkü ayet açık ve sarihtir. O'na göre Allah iki kısım tövbeden (kabul-ret) bahsetmiştir. Geriye üçüncü bir kısım kalmış, onun da tövbelerinin ne kabul edileceği ne de reddedileceği bildirilmemiştir. Allah onları isteğine bırakmıştır.⁵⁵⁸ “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar”⁵⁵⁹

“Ey iman edenler! Allah’a içtenlikle tövbe edin.”⁵⁶⁰ Bu ayette ifade edilen تَوْبَةً tabiri, Razi'ye göre alabildiğine nasihatkar tövbe demektir. Razi, Bu ifade hakkında Ferra ve Keşşaf'tan iktibasla bilgi verir. Ferra, *nasuh* sözcüğünün tövbenin sıfatı olduğunu ve anlamının günahı tekrar işlememeyi öğütleyen, nasihat eden ve insanların da örnek aldığı bir tövbe olduğunu ifade etmiştir. Keşşaf'ta da aynı şekilde “nasihat edici” tövbe diye tarif dirmiştir.⁵⁶¹ Razi'ye göre tövbe Allah için yapıldığı halde “yaratıcınıza tövbe edin” demenin manası ise, tövbe de riyakârlık yapmamak, kalben yapıp lisanen yapmamaktır, aksi halde Allah'a değil de insanlara karşı tövbe edilmiş olacaktır.⁵⁶²

Cürcânî, tövbenin tarifini yaparken, tövbede bulunması gereken şartlara değinmiştir. Bunlar:

1. Pişmanlık. Hadiste ‘tövbe pişmanlıktır’ buyrulmuştur.
2. İsyân olması. İsyana tövbe edilir, isyan olmayana pişmanlık duyulmaz, mubah fiillere tövbe edilmez. İsyân olma kastından maksat, baş ağrısı yaptığı için veya akli baştan aldığı için şaraba tövbe edilmez. Yani Allah'ın yasak kılmış olmasının bilincinde olmak.
3. Aynı günahı tekrarlamamak. Aynı günahı tekrar işlemek pişmanlık sayılmamaktadır.
4. O fiili (günahı), tekrar işleme gücüne sahip olmak. Zina yapma gücünü yitiren, bu güce dönme imkânı olmayan kimsenin, zinayı terk etmeyi azmetmesi tövbe

⁵⁵⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 431.

⁵⁵⁷ Nisa 4/17-18.

⁵⁵⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 437.

⁵⁵⁹ Nisa 4/48.

⁵⁶⁰ Tahrim 66/8.

⁵⁶¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXI, 561-562.

⁵⁶² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 7.

olmamaktadır. Bu şart Cürcânî'ye göre sorun barındırmaktadır. O'na göre terk etme azmi mutlak bir ifade olmayıp yapma gücünün olduğu varsayımı ile kayıtlıdır, bu nedenle yapma gücünü yitiren kimsenin de bu azmi göstereceği düşünülebilir.

Âmidî'nin şu sözü de Cürcânî'yi desteklemektedir: “Bizim gelecekte, o işi yapmaya ehil olduğu esnada dememizin nedeni, zina eden, sonra da iktidarsızlaşan veya ölmek üzere olan kimsenin durumundan sakınmaktır. Zira bu kimsenin gelecekte o fiili yapması düşünülemez. Bununla birlikte yaptığına pişman olursa tövbesi kabul olur.” Bu hususta Selef'in icması vardır. Ebû Hâşim el-Cübbâî, zina eden erkek iktidarsızlaştığında, o kimse zina etmekten aciz kaldığı için tövbesi sahih değildir. Ancak Âmidî'ye göre bu doğru bir yaklaşım değildir. Zira o kişi korkutan bir hastalığa maruzken günahlarına ve işlemiş olduğu zinaya tövbe etse, gelecekte onu zina etmekten aciz düşüren bir şey muhtemel olsa bile tövbesinin doğru olduğunda icma mevcuttur.⁵⁶³

Cürcânî, Mutezile'nin tövbenin kabulü için öne sürdüğü şartları ele almıştır. Bu şartlar, haksızlıkların telafisi, tövbe edilen günaha dönmeme ve tövbe edilen günaha pişmanlığı sürekli kılmadır. O'na göre, malın geri verilmesi, borçtan affını istemek gibi yapılan haksızlıkların telafisi zorunlu olup, onun başka bir günaha duyulan pişmanlıkla ilgisi yoktur. Âmidî de haksızlıkların telafisi noktasında şöyle demiştir: “Öldürme ve dövme gibi haksızlık yapan kişiye iki şey gereklidir. Tövbe etmesi ve haksızlığı gidermesidir. Haksızlığın telafisi ise imkânı varken kişinin kendisini kısas yapılması için teslim etmesidir.”⁵⁶⁴ Cürcânî, kişinin tövbe ettiği şeye asla dönmemesini şart koşmaz. Kişi bir şeye pişman olsa da tekrar o şeyi yapması mümkündür. Kalpleri halden hale çeviren Allah'tır. O'na göre Âmidî şöyle demektedir. “Tövbe emredildiği için ibadettir. Herhangi bir vakitte ibadetin sahihliğinin şartı, başka bir vakitte isyan etmemek değildir, günah yeniden işlendiğinde tövbe edilmesi gerekir.” Cürcânî'ye göre, pişman olan kişi, pişmanlığına aykırı bir şey yapmadığı sürece pişmanlığı sürüyor demektir. Pişmanlığın her zaman sürdürülmesi gerektiğini savunan Mutezile'nin aksine Âmidî ise tövbe sahih olduğunda, sonra kişi günahı hatırlasa tekrar tövbe etmesinin gerekli olmadığını belirtmiştir. Bu durum tövbe edilmiş her günah için geçerlidir.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 596-599.

⁵⁶⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 600-601.

⁵⁶⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 600-601.

Mutezile özellikle de Ebû Hâşim el-Cübbâi (ö.321/933) ve ona uyanlara göre, tövbe edenin tövbesinin sahih olması için bütün günahlardan tövbe etmesi gerekir. Değilse, tövbesi geçerli değildir. Mutezilenin görüşüne göre tövbe bölünme kabul etmemektedir. Tövbe, isyandan taate dönüştür. Allah'ın buyruklarından bazısını yapıp bir kısmını yapmayana itaatkâr denemez. Bu sebeple bazı günahları işlerken bazılarına tövbe etmek geçerli değildir. Günahların kötülüğü yönünden arasında ayrım yoktur.⁵⁶⁶ Mutezileden Ebu Hâşim, bazı kötülöklere ısrar edildiğı halde bazılarına tövbe etmenin sahih olmadığını kabul eder. Aynı kanaate sahip Kâdî'ye göre bunun delili, kötöden tövbe, kötölöğü dolayısı ile pişman olmayı ve kötölük ve benzerine dönmemeye kararlı olmayı gerektirir. Böyle olunca bazı günahlara ısrara rağmen bazılarına tövbe etmek sahih değildir. İçinde zehir bulunan bir yemeğı yemezken, içinde zehir bulunan başka bir yemeğı yemek doğru değildir.⁵⁶⁷

Mutezile, "bir sene günah işlemeyeceğim" gibi vakit şartına bağlanmış tövbe ile şarap içmekten değil de zinadan tövbe etmek gibi ayrıntılı tövbe de ihtilafa düşmüştür. Cürcânî'ye göre bu itilafın dayanağı, bir günahdan günah olduğı için pişmanlık duymak bütün vakitleri ve günahları kapsaması gerektiğidir. Onların bir kısmına göre pişmanlığın bütün vakit ve günahları kuşatması zorunludur. Onlara göre, çirkinliklerin tamamı, pişmanlığı gerektiren neden de ortaktır. Kişi tüm vakitlerde günahdan pişmanlık duyduğunda ama pişmanlığı günahın çirkinliğı nedeniyle olmadığında tövbe olmaz. Diğerlerine göre ise pişmanlığın tüm vakit ve günahları içine alması zorunlu değildir. Farzlarda olduğı gibi, kişi bazen emredilen şeylerin bir kısmını yapar bir kısmını yapmaz, bazı vakitlerde yapar bazı vakitlerde yapmaz ama yapılan şey diğerlerine bağlı olmaksızın kendinde sahih olur. Emri yapmayı gerektiren neden hepsinde ortaktır. Bu neden ise fiilin güzel ve vacip olmasıdır. Eğer fiililerdeki güzellik dereceleri farklıdır ve bunların gereğı vakitlere göre değişir, denirse çirkinliğın dereceleri de farklıdır. Eş'arîler her iki tövbenin sahih olduğı hususunda bunlarla aynı görüştedir.⁵⁶⁸

Cüveynî'ye göre bir kişi bir takım günahları işlese ve bunların bazısını işlemeye devam ettiğı halde bir kısmından tövbe etse, terk ettiğı günahlara dair tövbesi sahih olur. Küçük veya büyük bazı günahlar, işleyen kişinin bunların hepsinden arınması mümkün

⁵⁶⁶ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 328-329; Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, 359-360.

⁵⁶⁷ Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 756-757.

⁵⁶⁸ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 600-603.

olduğu gibi bazısında ısrarını sürdürse de kalanları için tövbe etmesi, uygulama açısından imkân dâhilindedir.⁵⁶⁹

Cüveynî'ye göre tövbe eden ve tövbesi sahih olan birisi aynı günahı tekrar işlemiş olsa önceki tövbesi geçerlidir. O'na göre tövbenin diğer ibadetlerden farkı yoktur, onun da geçerli olup olmadığına karar verilir. Evvel yapılan tövbe bitmiş ibadet gibidir, eğer ibadet bitmişse üzerine geçersizlik yüklenmez. Aynı günahı tekrar işleyen kişinin yeniden tövbe etmesi gerekir, çünkü bu tövbe önceki tövbeden bağımsız ayrı bir ibadettir.⁵⁷⁰

Gazali'ye göre günahların bazısına tövbe edip bir kısmını ertelemek mümkündür. O'na göre tövbe ekseriyetle tedrici olduğu için bütün günahlara birden tövbe etmek zordur. Kişi zinanın içkiden daha zararlı ve kötü olduğunu düşünerek önce zinaya, ya da içki birçok günaha kapı aralar düşüncesiyle ilkin içkiye tövbe edebilir veya gıybet kul hakkını ilgilendirdiği için tövbeye önce gıybetten başlayabilir.⁵⁷¹

2.4.4. Tövbe Etmenin Gerekliliği

Mutezile, tövbenin gerekliğini taatlerin ve masiyetlerin durumuna göre değerlendirmiştir. Küçük günah için tövbe gerekli değildir. Çünkü onda zarar olmayıp sadece sevapları azaltılmasında etkisi vardır. Masiyetlerin taatlerden fazla olma durumunda ise büyük günah oluşmaktadır. Bu günahın cezasından muafiyet için ise mutlaka tövbe edilmelidir.⁵⁷²

Cüveynî'ye göre tövbe etmek kula vaciptir ve vacip olduğuna akıl delalet etmez. Çünkü şer'î hükümlerden herhangi bir şey, akılla sabit olmaz. Hataları terk etmenin ve geçmiş günahlardan pişmanlık duymanın gerekli olduğunun delili Müslümanların icmasıdır. O'na göre tövbe bazısı sadece Allah'ın hakkına, bazısı ise insanların haklarına taalluk eden olmak üzere ayrılır. Sadece Allah'ın hakkına taalluk eden tövbeler, O'ndan başkası dikkate alınmaksızın geçerli olur. İnsanların haklarına taalluk eden tövbelere gelince bunlar da ikiye ayrılır: Bir kısmı insanların hakları ödenmeden geçerli olmaz; bir kısmı bu yapılmasa da geçerli olabilir. İnsanların haklarını vermeden geçerli olan tövbe, ödeme zorunluluğu olmakla birlikte kişinin pişmanlığının gerçekliğinden bahsedilebilen tüm durumlar için söz konusudur. Kısası gerektiren *katl*

⁵⁶⁹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 328-329.

⁵⁷⁰ Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye Fi Erkâni'l-İslâmiyye*, 92; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 331.

⁵⁷¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 562.

⁵⁷² Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 748.

örneğinde, kendisine kısas uygulanması için kâtil teslim olmasa bile duyduğu pişmanlık geçerlidir. Pişman olursa, Allah hakkı açısından tövbesi geçerlidir. Ancak bu kişinin, hak sahiplerine (öldürülenin yakınları) karşı kısastan kaçınması, söz konusu tövbesini zedeleyen başka günahıdır. Dolayısıyla tövbe edip bu günahı kurtulması gerekir. Bazen de tövbe kulların haklarına taalluk eder ve onların hakları verilmedikçe geçerli olmaz. Meselâ başkasının malından bir şey gasp etmek böyledir. Kişi gasp ettiği malı sahibine iade etmedikçe pişmanlığı kendisine fayda vermez.⁵⁷³

Gazali, tövbenin her zaman herkese farz olduğunu beyan eder. O'na göre ergenlik çağına ulaşan kimse kâfir ise küfründen dolayı tövbe etmesi farzdır, kişi ana babadan taklit ederek dili ile Müslüman olduğunu söylüyor ama kalben inancı oturmamışsa gafletinden dolayı tövbe etmesi gerekir. Tövbeden haberdar olmak kişiye farzdır, tövbe etmek için günah işlemek şart değildir. Yüksek dereceler elde etmek için de tövbe gereklidir. Çünkü Peygamberimiz sürekli tövbe ve istiğfar etmiştir. O, tövbeyi avamın ve yüksek derece elde etmek isteyenlerin tövbesi diye ikiye ayırır. Avam insanların tövbesi zahiren farz olup kişiyi dünyada viran olmaktan cehennemde ise azaptan korur. Yüksek derece elde edememe korkusu çekenlerin tövbesi ise sürekli taatle ve ibadetle hemhal olanların tövbesidir ki Peygamberler ve velilerin tövbesi bu kapsamdadır.⁵⁷⁴

Gazali, tövbe etmek istemeyenlerin, niçin tövbe etmediklerini ve ne sebeple günahı ısrar ettiklerini bilmeleri gerektiğini vurgular. O'na göre, tövbe etmeme psikolojisinin sebepleri şunlardır: Kişi ahirete inanmaz veya şüphe eder, günah arzusu galip gelir, dünyanın, bir benzetmeyle, bir anlamda peşin ahiretin ise veresiye olması, tövbe isteği olsa da bazı sebeplerle sürekli tehir etmek ve Allah'ın affına güvenmektir.⁵⁷⁵

Gazali, günahı öldürücü bir zehre benzeterek tövbeyi yorumlar. Bu zehir başı bal gibi tatlı görünse de sonu hüsrana olan nefsi arzular ve şehvetlerdir. Nasıl zehir için ölüm korkusuyla çare aranıyorsa kişi günahları için de nedamet duyup tövbeye yönelmelidir. Gerçek tövbe nedamettir. Onun aslı, iman ve marifet nuru; semeresi ise günahları bırakıp itaate yönelmektir. Ona göre insanın hayatı boyunca taat üzere olması mümkün olmadığından zaman zaman şehvet ve arzuların etkisinde kalmaktadır. Şehvetler ise şeytanın aleti olup akıldan önce yaratılarak kalbi istila etmiş ve nefisle ünsiyet

⁵⁷³ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 328.

⁵⁷⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 548-549; Gazâlî, Ebu Hamid, *Mükâşşefel-Gulûb (Kalplerin Keşfi)*, çev. Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yay. , İstanbul 1993. s. 48-49; Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'ddin*, IV, 10-13.

⁵⁷⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 560.

kurmuştur. Şehevi duyguların hasmı akıl ise şehvetlerden sonra yaratılmıştır. Akıl ortaya çıkınca şehvet ve nefsin istila ettiği kalbi şeytandan kurtarmak için tövbeye ihtiyaç görülmüştür.⁵⁷⁶

Gazali, tövbe etmenin her durumda ve herkese gerekli olduğunu belirtmiştir. O'na göre tövbenin manası, Allah'tan uzaklaştıran ve şeytana yaklaştıran yoldan dönüş yapmaktır. O, tövbe etmeyi erteleyip sonraya bırakanların iki büyük tehlikeyle karşı karşıya olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi günahlardan gelen karanlığın kalbin üzerinde silinemeyecek kadar paslandırmasıdır. İkincisi ise ölümün her an çatması sonucu günahattan temizlenmeye fırsatın bulunamamasıdır.⁵⁷⁷

Gazali iki sebepten ötürü tövbeyi gerekli görür. Birincisi, günahlara tövbe edilmedikçe ibadetlerin tadı olmayacaktır. Çünkü günahlar maneviyatı bitirecek perişanlığa yol açacaktır. Günahların yükü tövbe ile hafifletilmez ise hayır yapmak, şevkle huzur içinde ibadet etmek mümkün olmayacaktır. İkincisi, geçmiş günahlara tövbe edip bir daha o günahlara dönmeye azmedilmedikçe yapılan ibadetler kabul olmayacaktır. Kişinin günahlara tövbe etmesi, hak ihlallerini telafi etmesi ve davacı olduğu kişilerle barışması gerekmektedir.⁵⁷⁸

Cüveyni ve Gazali gibi kelamcılarımızın görüşlerinden de anlaşılacağı üzere Ehli Sünnet âlimleri tövbe etmenin müminler için hem gerekli hem de ibadet ve taat olduğunu, aynı zamanda emredildiği için tövbe edildiğinde sevap kazanılacağını beyan etmişlerdir. Fakat onlara göre tövbe etmenin gerekliliğine akıl delalet etmemektedir.⁵⁷⁹

Tövbe etmenin gerekliliğini ifade etmede uzlaşılan nokta, “*“Ey iman edenler! Samimi(nasuh) bir tevbe ile Allah’a dönün”*⁵⁸⁰ ayeti olmuştur. Bu ayette vücut/zorunluluk emir sigasıyla ifade edilmiştir.⁵⁸¹

İnsan fıtrâtı gereği günah işleme potansiyeline sahiptir. O, günahlardan korunmuş olarak yaratılmamıştır. Ancak ona günahlardan korunabilmesi için gerekli ikazlar yapılmıştır. İnsan bazen bu uyarıları dikkate almamakta veya kimi sebeplerden ötürü istenmese de ilahi buyruklara muhalefet edebilmektedir. Lakin ilahi ikaza aldırış etmeyip günah işleyen kişiler isterlerse tekrar arınmak için yani Allah Teâlâ'nın affına mazhar olabilmek için Allah'ın sunduğu af yollarından tövbeye başvurabilir. Çünkü

⁵⁷⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 546-548.

⁵⁷⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'ddin*, IV, 18-23.

⁵⁷⁸ Gazzali, *Abidler Yolu*, 28-29.

⁵⁷⁹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd İle Kavâdî'l-Edillete fi Usûli'l-İ'tikâd*, 160-161; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 327-328; İcî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, 380-382; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, V, 165-166.

⁵⁸⁰ Tahrîm 66/8.

⁵⁸¹ İcî, *el-Mevâkıf*, 381; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, c. V, s.165-166.

insan g nahtan soyutlanamayacağı için tövbe gerekli bir af kapısıdır. Burada insana d   en sorumluluk ise günahın yaratanına karşı hata olduğunu bilip pişmanlık duyarak bir daha o hataya d  memesidir.

2.4.5. Tövbenin Kabulü

Allah'ın kulun tövbesini kabul etme zorunluluğunun olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. E ' riler, tövbenin kabulünü mecbur gören Mu'tezileyi eleştirmiş ve karşı deliller ileri sürmüşlerdir. Cüveyni'ye göre Allah'ın tövbeyi kabul etmesi, aklen zorunlu değildir. O'na göre, bir kişi bir başkasına kötülük yapsa, ona d  manlıkta haddi a  a ve bütün bunlardan sonra özür dilese (haksızlığa maruz kalan kişi) aklen onun özrünü kabul etmek zorunda değildir. Tercih haksızlığa maruz kalan kişiye aittir; ister onu bağışlar isterse bağı lamaz. Tövbenin kabulü zorunlu olsaydı, Allah'a yönelmenin ve dualarda ısrar etmenin anlamı kalmazdı. Bu sebepten tövbenin kabulü aklen zorunlu olmayıp sadece kabulü yönündeki ümidin ta ınmasıdır.⁵⁸² Cüveyni, tövbeyi kabul etmenin aklen Allah'a vacip olmadığını belirten ve tövbenin kabulü ile ilgili  er'i nasların bulunduğunu dolayısı ile Allah'ın tövbeleri kabul edeceğini bildirmiştir. “O, kullarından tövbeyi kabul eden, k t l kleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.”⁵⁸³ “Ancak bundan sonra tövbe edip kendilerini d zeltenler müstesnadır. Şüphesiz Allah çok bağı layandır, çok merhamet edendir,”⁵⁸⁴ ayetleri ve “Günahından tövbe eden, günahı olmayan kimse gibi olur”⁵⁸⁵ hadisi bunlardandır.⁵⁸⁶

Gazali, tövbenin şartları yerine getirildiği takdirde mutlaka kabul olacağını ve bu kabulünde şüphe edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. O'na göre şüphe tövbenin şartlarının yerine gelip gelmediği yönünde olmalıdır.⁵⁸⁷

Kur'anı Kerim, kabul edilecek ve kabul edilmeyecek tövbe hakkında temasta bulunmuştur. “Allah'ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden pişmanlık getirenlerin tövbesidir; i te Allah bunların tövbesini kabul eder; Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁵⁸⁸ Yoksa k t l kleri yapıp yapıp da içlerinden birine

⁵⁸² Cüveynî, *Kitâbü'l- r  ad*, 327.

⁵⁸³ وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ Şura 42/25.

⁵⁸⁴ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ Ali- mran 3/89.

⁵⁸⁵ İbn Mâce, Sünen, Zühd, 30, hadis no:4250,(2/1420).

⁵⁸⁶  zarslan, “Kur'an'da Tövbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım”, 364.

⁵⁸⁷ Gazâli, *Kimyâ-y Saâdet*, 551.

⁵⁸⁸ إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا Nisa 4/17.

*ölüm gelip çatığında “Ben şimdi tövbe ettim” diyenlerle kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışsındır.”*⁵⁸⁹

Zemahşeri, bu ayetlerde geçen مِنْ قَرِيبٍ ifadesinin “yakın zaman”; yakın zamanın da ölümün gelip çatmasından hemen öncesine kadarki zaman dilimi olduğunu belirtmiştir. مِنْ yakın vaktin bir bölümünde tövbe edenler demektir. O’na göre Allah günah ile ölümün gelmesine kadar süreyi yakın vakit olarak adlandırmıştır. Şahıs bu söylenilen zaman aralığının hangi bölümünde tövbe ederse etsin yakın da tövbe etmiştir, değilse tövbesi geç kalmıştır. O, إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ ifadesini, Allah’ın tövbeyi kabul etmesinin vacipliğine hükmeder. فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ bu ifadeye göre kul üzerine vacip olan taatleri yapmaya söz vermesi gibi Allah’ta kullarının tövbesine dair kendisine vacip olanı yerine getirmeyi vaat etmiş ve bağışlamanın kesinlikle gerçekleşeceğini bildirmiştir.⁵⁹⁰ Bu konu da İmam Matürîdî’nin yaklaşımı ise tövbe edenlerin yahut Allah’ın her tövbeyi kabul etme mecburiyetinde olduğu düşüncesini kabul etmez. O’na göre tövbeyi kabul etmek Allah üzerine vacip değildir, belki Yüce Allah tövbeyi lütfu ve rahmeti ile kabul edecektir. O, إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ beyanını; kulun kendisine rağbet edip temayül gösterdiği ve bu husus Allah’ın ilmine ulaştığı takdirde onu tövbeye muvaffak kılmak ve kendisine yol göstermek Allah’a ait oluşuna bağlar. Bu beyan, kul işlediği günden dönmüş yaptığı takdirde onu kabul etmek Allah’a ait olduğu anlamına gelir. Yani Matürîdî’ye göre, tövbeyi geleceğe bırakmayan, tövbe ettiği günahı işlemekten aciz olacağı ve onu bir daha yapmaktan ümit keseceği vakti beklemeyen kimsenin tövbelerini Allah’ın kabul edeceğini belirtir. O’na göre tövbe mükellefin iradesiyle olursa kâfirin tövbesi kabul edilir, fakat darda kalması ve sıkıntının atılması tarzında olursa onun tövbelerini Allah asla kabul etmeyecektir. Çünkü o ölünceye ve azabı yakında görünceye kadar tövbe etmemiştir. Kâfirlerin, zaruret içinde olanların ve imkânların ortadan kalktığı dönemde tövbeye başvuranlar, günah işledikleri varlığa ulaşmanın başka çaresinin bulunmadığını kabul ettikleri için Allah bunların tövbelerini kabul etmeyecektir; çünkü bu imkân verilen kimsenin tövbesi değil, zoru görünce tövbeye teşebbüste bulunanların tövbesidir.⁵⁹¹ Zemahşeri göre ise Allah, tövbeyi ölüm vaktine kadar erteleyenlerle inkâr üzere ölenleri bir tutmuştur. O’na göre inkâr üzere ölen kişi

⁵⁸⁹ وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْإِنِّ وَلَا الَّذِينَ يَمْوُتُونَ وَهُمْ كَفَّارٌ أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا Nisa 4/18.

⁵⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 76.

⁵⁹¹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l Kur’ân Tercümesi*, III, 90-93.

nasıl tövbe fırsatını kaçırmışsa, tövbeyi erteleyenlerde aynı durumdadır; her ikisi de mükellefiyet ve iradî tercih dönemini aşmışlardır.⁵⁹²

Razi, yukarıda zikri geçen ayetin⁵⁹³ yorumunu yaparken, tövbenin kabulünün aklen Allah’a gerekli olması hususunda Kâdî’nin telakkisini verip sonra kendi görüşünü dile getirir. Kâdî’ye göre tövbeyi kabul etmek aklen Allah’a vaciptir. Ayette zikredilen *عَلَى* harfi ceri vücup bildirir. “Allah katında makbul olan tövbe” ifadesi tövbeyi kabul etmenin gerekliliğine işarettir.⁵⁹⁴

Râzi’nin bu yaklaşıma verdiği cevap ise Allah katında makbul olan tövbe sözü, Allah’ın tövbeyi kabul etme zorunluluğunun olduğu yönünde anlaşılmamasıdır. Bu zorla kabul edeceksin gibi vücup değildir, onun ihsanı ve keremi gereği bir vücuttur. O’na göre *إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ* ifadesi ile Allah’ın kulu tövbeye muvaffak kılması, *فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ* ifadesiyle de Allah’ın tövbeleri kabul edileceği anlaşılmalıdır.⁵⁹⁵

Razi’ye göre Allah hakkında vacip olan şey yoktur ve böyle bir yargıya varmak temelsizdir. Böyle bir düşüncenin asılsız olduğuna dair birçok delil vardır. O bu delilleri ‘insanın fiilleri’ çerçevesinde açıklamıştır. Birinci delil, Allah’a bir şeyi yapmak vacip olsa ve yapmasa bu durum yerilmeyi gerekli kılar. Böyle bir şeyi Allah hakkında düşünmek muhtemel değildir, çünkü Allah faili muhtardır. Tövbe edip etmeme yönüyle kulun buna kadir olması eşit veya değildir. İkinci delil ise, tövbeyi yapıp yapmamaya nispetle kulun kadir olması ya eşit olur veya olmaz. Bu eşitliği ancak bir müreccih bozabilir. Bu müreccih bir ihdas ve icad tarafından olması gerekir ki aksi halde yaratının yokluğu söz konusu olur. Bu müreccih kul tarafından olmuşsa tekrardan başa dönülür, eğer Allah tarafından olmuşsa kulun tövbeye yönelebilmesinde Allah’ın yardımı vardır. Bu sebeple kula verilen tövbe imkânı Allah’ın ona verdiği bir nimettir. Kulun tövbesi zaten kula bir î’namken yeniden ona yeniden ihsanda bulunması gerekmez. Bu nedenle kulun tövbe etmesi, onun kabulünü Allah’a vacip kılmaz. Üçüncü delil ise, tövbe pişman olmaktır ve bir daha günah işlememeye karar vermektir. Pişmanlık, karar vermek vs. bir şeyi isteyip istememe türündendir. Bu ise kulun seçimiyle değildir, pişmanlık ve kararın oluşması Allah’ın yaratmasıyla meydana gelir. Bu sebepten ‘vucüp alâllaha’ karar vermek temelsizdir. Dördüncü delil ise, Mutezileye

⁵⁹² Zemahşerî, *El-Keşşâf*, II, 78.

⁵⁹³ Nisa 4/17.

⁵⁹⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 428.

⁵⁹⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 433.

göre tövbe kulun eylemidir, eğer bu vucûb alâ ilah'ın illeti kabul edilirse o vakit kulun eylemi Allah'ın zat ve sıfatlarına etki etmiş olur ki bu söylenecek bir şey değildir.⁵⁹⁶

“*Bundan sonra, (akıllanıp) şükredersiniz diye sizi affettik.*”⁵⁹⁷ Ayetinde geçen “afv” kavramı, Râzî’ye göre, müstahak olunan cezanın düşürülmesinin adıdır. O’na göre, düşürülmesi gereken şeyi düşürmek af diye isimlendirilmez. Affedilmeyi tövbe şartına bağlayan Mutezile’nin iddia ettiği gibi, tövbenin kabulü aklen vacip değildir. Ayetten murad Mutezile’nin iddia ettiği gibi kabul edilseydi, bunun nimet verme olarak ifadesi caiz olmazdı, çünkü vacip bir şeyi yapmak nimet verme olarak düşünülmez.⁵⁹⁸

Mutezilenin tövbeyi kabul etmek aklen Allah için vaciptir görüşüne karşılık, Razi, Ehli Sünnet âlimlerinin bu konudaki kanaatini dile getirir. Onlara göre tövbeyi kabul etmek Allah’a aklen vacip olmamakla birlikte tövbenin kabulü Allah’ın vaadi ve lütfu itibari ile gereklidir. Vacip, fâilin yapmadığı zaman kınanmasını gerekli kılan şeydir. Allah tövbeye cevap vermediği zaman bu kınamayı ona yakıştırmak olanaksızdır. Allah tövbeleri kabul ettiğini haber vererek kendisini övmüştür. Tövbeyi kabul etme zorunluluğu olsaydı, gerekli olan bir şeyi yapmak övgü olmazdı.⁵⁹⁹

Mutezileden Kâdî Abdülcabbar, aklen her durumda tövbe edilmesini gerekli görmez. O’na göre sorumlu/mükellef olan birey, hesap anında amelleri dikkate alındığında şu ihtimallerden biriyle karşı karşıyadır. Ya taatı/sevabı isyan ve günahlarından çoktur veya günahları/masiyetleri sevaplarından fazladır, ya da her ikisi birbirine eşittir. O’na göre üçüncü durumda illetlerde ihtilaf varsa birbirlerine eşit olmaları caiz değildir. Sevaplar günahlardan daha çok, günahlar küçük ise onlardan tövbe aklen değil sadece naklen gerekir. Mutezile’den Ebû Ali Cübbâî’ye göre küçük günahlardan aklen ve naklen tövbe gerekli iken, Ebu Haşim’e göre ise sadece naklen gereklidir. Kâdî, Ebu Haşim’in görüşüne katılarak bu görüşün doğruluğunu şöyle ifade etmiştir: Tövbe sadece nefisten zararı gidermek için yapılır. Küçük günahta zarar yoktur; dolayısı ile onlardan tövbe gerekmez ama bunların sevapların azalmasında etkisi olmaktadır.⁶⁰⁰

Cürcânî, tövbenin kabulünü Allah’a vacip gören Mutezilenin tutumunu yanlış bulmuştur. Mutezileye göre tövbe güzeldir, kim bir güzellik yaparsa onun karşılığının verilmesi gerekir. Cürcânî’ye göre bu düşünce yanlıştır. Ona göre, “*O ki kulların*

⁵⁹⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 428-430.

⁵⁹⁷ ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ Bakara 2/52.

⁵⁹⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, IV, 543-544.

⁵⁹⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XII, 168-169.

⁶⁰⁰ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 748-749.

tövbesini kabul eden kötülükleri affeden ve yaptıklarınızı bilendir.”⁶⁰¹ ayeti zorunluluğa delalet etmez, aksine Allah’ın bu kabulü üstlendiğine, kabul edeceğine ve başka hiç kimsenin bunu yapamayacağına delalet eder.⁶⁰²

Tövbenin kabul edilmesinin akli açıdan Allah’a gerekli olup olmadığı yönündeki görüş farklılığı kelam ekollerinin Allah tasavvurundan kaynaklanmaktadır.⁶⁰³ Kur’an bize içten, samimi, pişmanlık duyularak yapılan tövbenin kabul edileceğini haber vermektedir. Kur’an’da kabul edilmiş tövbe örnekleri,⁶⁰⁴ tövbe edenlerin övülmesi⁶⁰⁵ ve Allah’ın sevgisine⁶⁰⁶ vesile olması tövbelerin kabul edileceğine işaretler. Bu gerçeği göz önüne alarak samimi ve şartlarına uygun bir tövbe yapılırsa günahkârın içine düştüğü probleme çözüm olup onu rahatlatılabilir.

2.5. Tövbesiz Af İmkânı (Pasif Bağışlanma)

Günahların affi dediğimizde aklımıza ilk gelen tövbedir. Çünkü Allah Kur’an’da günahların bağışlanması için tövbeyi emretmiş ve tövbe edildiğinde kendisinin çok bağışlayıcı olduğunu bildirmiştir. Ama günahkâr günahına tövbe etmediğinde günahının affedilip affedilmeyeceği konusunda netlik yoktur. Bu durumda böyle bir kimsenin günahının affedilmesinin mümkün olup olmadığı akla gelebilir.

Râzî’ye göre tövbe etmeden bağışlanmak mümkündür. Ona göre günahların affedilmesi için tövbe gerekli olsa da tövbe edin talimatı, ilahi bağışlama sözüne gölge düşürmez, ilahi mağfiret va’dini yok saymaz. Râzî bu konu da, Mutezileyi ve özelde Zemahşeri’nin yaklaşımını yanlış bulmuştur. Zira Zemahşeriye göre mağfiret için tövbe şart olup tövbe olmadan bağışlanma mümkün görülmemektedir. Râzî’ye göre eğer Mutezilede Allah’ın kesin olarak mağfiret sözü varsa tövbeye ne lüzum var tövbe ilahi cezayı silmek için yapılır düşüncesi hâkim olursa, bu tutarsız bir yaklaşımdır. Ona göre Allah kesin olarak günahları bağışlayacak olsa da bu mağfiret, bazen doğrudan bazen de belli bir süre cehennemde ceza çekip cennete dönerek olacaktır.⁶⁰⁷

“Bu kitabın indirilmesi, mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen, günahı bağışlayan, tövbeyi kabul eden, azabı ağır olan, lütuf sahibi Allah tarafından. O’ndan başka ilâh

⁶⁰¹ Şûrâ 42/25.

⁶⁰² Cürcânî, *Şerhu’l- Mevâkıf*, III, 602-603.

⁶⁰³ Özarslan, “Kur’an’da Tövbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım”, 366.

⁶⁰⁴ Taha 20/122.

⁶⁰⁵ Tevbe 9/112.

⁶⁰⁶ Bakara 2/222.

⁶⁰⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIX, 206-207.

yoktur. *Dönüş ancak onadır*”⁶⁰⁸ ayetinde غَافِرُ الذَّنْبِ “ğâfirü’z-zenb” ifadesi Allah’ın bir sıfatı olup “günahları affeden” demektir. Bu ifade Cübbâi’ye göre, insanın tövbe etmesi veya işlediği günden daha büyük taatta/sevapta bulunmak suretiyle bağışlanmaya hak kazandığında, onu bağışlayan manasına gelmektedir.⁶⁰⁹ Burada Mutezile’nin tövbe anlayışı kendini göstermektedir. Eğer günah sevap miktarını aşmaz ise küçük günah hükmünde kalacak ve tövbeye gerek kalmadan bağışlanacaktır. Eğer masiyet sevaptan ağır gelirse günah büyük olacağı için bağışlanması tövbe şartına bağlanmıştır.

Ehli Sünnete göre Allah, tövbe olmadan da büyük günahı bağışlayabilir. Yukarıda bahsi geçen ayet buna delildir. Razi, bunun izahını şu şekilde yapar: Tövbeyle büyük ve küçük günahın bağışlanması talep edilir. Genel olarak tüm insanlar, peygamberler, veliler ve iyi kullar yapmaları gerekenler konusunda ortaktır. Ğafir sıfatı Cübbâi’nin verdiği anlamda alınırsa, ayette Allah’ı övgüyü ifade eden hususta peygamberler ile Allah’a boyun eğip konumu aşağıda olanlar arasındaki fark ortadan kalkar. Bu sebeple Allah, ğâfirü’z-zenb sıfatı ile tövbe olmasa da büyük günahları bağışlayabileceğini belirtmiştir. Bunun haricinde mağfiret örtme manasını taşır ki örtme ise, özeri örtülecek şeylerde de söz konusu olur. Bu örtme hadisesi küçük günahlar hakkında düşünülemez, çünkü bu yapılan taatler aracılığı ile silinir. Bu sebeple ayetteki ğâfirü’z-zenb sıfatını tövbe edildiği vakit büyük günahların bağışlanacağı manasına hamletmek olası değildir. Çünkü Allah bu manayı, وَقَابِلُ التَّوْبِ “kâbilü’t-tevbe” (tövbeleri kabul edici) sıfatında dile getirmiştir. Hem “ğâfirü’z-zenb” hem “kâbilü’t-tevbe” ifadesiyle aynı anlam verilirse Kur’an için gereksiz bir tekrar olacağı için kabul edilemez. “Ğâfirü’z-zenb” ifadesini büyük bir övgü manasında kabul etmek gerekir ki bu anlamda kul tövbe etmese de Allah onun büyük günahlarını bağışlamasının mümkün olmasıdır.

Razi, شَدِيدُ الْعِقَابِ “şedîdül-ikâb” ve ذِي الطَّوْلِ “zi’t-tavl” ifadeleri üzerinden tövbesiz affın mümkün olduğunu belirten açıklamalarda bulunur. Ona göre “şedîdül-ikâb” Allah’ın “azabı çetin olan” sıfatıdır. Bu ayet Allah’ın rahmet, ihsan ve lütfunun daha çok olacağını sezdiriyor. Çünkü Allah önce ceza verme yönüne değil, bağışlayıcı affedici tarafına dikkat çekmiştir. Şöyleki Allah, “şedîdül-ikâb”dan önce cezanın affını ifade eden “ğâfirü’z-zenb” ve “kâbilü’t-tevbe” sıfatını ve aynı şekilde büyük rahmetinin gerçekleşeceğine delalet eden fazl ve ikram sahibi “zi’t-tavl” sıfatını anmıştır. Allah’ın fazıl ve ikram sahibi sıfatı, Allah’ın ceza vermesi mümkünken onu kaldırmak suretiyle

⁶⁰⁸ مُمِين 40/2-3. تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ. غَافِرُ الذَّنْبِ وَقَابِلُ التَّوْبِ شَدِيدُ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَهُ الْمَصِيرِ

⁶⁰⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIX, 241-242.

lütfececeğı şeklinde anlaşılmalıdır. Allah lütuf ve ikram sahibi olduğunu belirtmiş, ama lütfunun hangi hususta olacağını bildirmemiştir. Dolayısı ile ayetteki kapalılığı kaldırmak için, Allah'ın bu lütfunun daha önce geçen ceza fiili hakkında olması gerekir. Bu da Allah'ın verecek olduğu cezayı kaldıracağına ve büyük günah sahiplerinin affedilme ihtimaline işaret eder.⁶¹⁰

Râzî'nin Allah'ın tövbesiz günahları affedebileceğı düşüncesi, günahkârın tövbe etmeyip günah işlemede ısrar etmesine ve sorumluluk bilincinin zayıflamasına sebep olabilir.

2.5.1. Günahların Amellerle Affı

Kur'an'da Allah'a karşı gelmekten sakınanların,⁶¹¹ gizli veya açıktan sadaka verenlerin,⁶¹² hicret edenlerin, yurtlarından sürülenlerin, Allah yolunda eziyete uğrayanların, savaşanların ve öldürülenlerin,⁶¹³ namaz ve zekât ibadetini yerine getirenlerin, peygamberlere iman edip onlara yardımcı olanların ve Allah rızası için karz-ı hasenede bulunanların⁶¹⁴ günahlarının örtüleceğı belirtilmiştir.

Gazali, Cenabı Allah'ın beş vakit namazını kılan kimseyi merhameti ile koruyacağına dair ahdi olduğunu ve büyük günahlardan kaçınıldıktan sonra beş vakit namazın küçük günahlara kefarete olacağına dair rivayeti zikreder. *“Beş vakit namaz, bir kimsenin sarayının önünden geçen bir akarsuya benzer. O kimsenin temizlenmemesi mümkün mü?”*⁶¹⁵ Aynı şekilde Gazali, gerek cuma gününün gerekse sadaka vermenin faziletinden söz ederken peygamberimize getirilen salavatların ve verilen sadakaların günahların affına yol açtığına dair hadis rivayetlerinden bahsetmiştir. *“Bir hurma da olsa sadaka vermekten geri kalmayın, zira sadaka fakiri ihya eder ve su ateşi yok ettiği gibi sadaka da günahı yok eder.”*⁶¹⁶

Gazali, günahların af olmasında hac ibadetinin öneminden bahseder ve hacla ilgili rivayetleri zikreder. *“Günah işlemeden ve dilini yakışsız sözlere bulamadan hac yapan kimse anadan doğmuş gibi bütün günahlardan temizlenir.”*⁶¹⁷

⁶¹⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIX, 241-244.

⁶¹¹ Talak 65/5.

⁶¹² Bakara 2/271.

⁶¹³ Ali İmran 3/195.

⁶¹⁴ Maide 5/12.

⁶¹⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 126-127.

⁶¹⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 140, 154.

⁶¹⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 161.

Gazali'ye göre, gıybet günahdır ve tövbesi zordur. Çünkü gıybet edilenleri bulmak ve helallik istemek mümkün değildir. Bu yüzden ibadetleri artırmak gerekir ki biriken taatlar sayesinde kıyamet gününde haklar taatla ödenebilsin.⁶¹⁸

Gazali, günahların affında istiğfar ve duanın faziletine de ayrıca işaret eder. Aynı şekilde hadislerden alıntılar yaparak bu yöndeki görüşünü ispatlamaya çalışır: *“Hiçbir kul yoktur ki bir günah işleyince güzel abdest alıp iki rekât namaz kılıp istiğfar etsinde onun günahı affedilmesin.”* Peygamberimiz buyurdu ki, *“dua eden üç şeyden boş kalmaz; ya günahı af olur, ya ona bir hayır verilir, ya da ona gelecekte bir şey verilir.”*⁶¹⁹

Ayette iyiliklerin (hasenat) kötülükleri sildiğinden bahsedilir. *“(Ey Muhammed!) Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt alanlar için bir öğüttür.”*⁶²⁰

Gazali'nin ibadetleri yerine getirmekle pasif olarak günahlardan kurtulunabileceği yönündeki görüşleri, sosyal hayatta ahlâkî yozlaşmalara sebebiyet verebilir. Şöyle ki, ibadetlerini yerine getiren kişinin diğer günahlarının affedileceği yönündeki bilinci onu dedikodu, gıybet, iftira, yalan, kul hakkı yeme gibi hakkının olduğu kanaatine götürebilir. Hâlbuki namaz başta olmak üzere bütün ibadetler insanı kötülüklerden uzaklaştıracak bilince ulaştırmak için bir vasıtaadır. Maalesef bugün, namaz kılan, oruç tutan, hacca giden ama yalandan, gıybetten, dedikodudan, iftiradan uzak duramayan dindar tipiyle çokça karşılaşabiliyoruz. Şeklen dindar ama uygulamada oldukça sıkıntılı dindar tipinin oluşmasında, geçmişten bugüne Müslüman toplum üzerinde dinî konularda otorite olarak kabul edilen Gazalî ve onun gibi düşünenlerin önemli bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Kanaatimizce ibadetleri gereği gibi yerine getirenlerin kasıtlı olmayan kusurları örtülecektir. Kasıtlı olarak özellikle kul hakkını ilgilendiren ihlallerin cezasız kalması adalet duygusunu zedeleyebilir. Kaldı ki, ibadetlerle, bilinçli ve kasıtlı olarak işlenen kul hakkı ihlallerinin affedileceği yönündeki görüş, zerre miktarı hayrın da zerre miktarı kötülüğün de karşılığının görüleceği yönündeki uyarıya aykırı düşmektedir.

⁶¹⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 559.

⁶¹⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 184.

⁶²⁰ Hud 11/114; Enfâl 8/29; Razi'ye göre günahın imana zarar vermeyeceğini söyleyenler, bu ayetlerle istidlal ederek şöyle demişlerdir: İman hasenatın (iyiliklerin) en kıymetlisi en yücesidir. Ayet hasenatın seyyiatı (kötülükleri-günahları) temizleyeceğine işarettir. Hasenatı en yücesi olan iman, isyanın en ilerisini teşkil eden küfrü yok eden bir derecedir. Onun derece bakımından aşağıda olan günahlara hayli hayli gücü yeter. (Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIII, 140.)

2.5.2. Meleklerin Duasıyla Günahlardan Kurtulma

Dua insanla Allah arasında iletişimi sağlayan araçtır. İnsanın her ne isteği varsa dua ile halini Allah'a arz edebilir. Aslında günahkâr insanın günahlarının affı için Allah'a tövbe edip istiğfarda bulunması bir dua halidir. Allah, Kur'an'ı Kerim'de müminlerden kendisine dua etmelerini istemiş ve dualarının karşılık bulacağı müjdesini vermiştir.⁶²¹ Bu durumda günahlarından kurtulmak isteyen birey dua ile Allah'a halini arz edip yalvarıp yakarabilir.

Değişik şekillere girebilen ve duyularla algılanamayan nurani varlıklar şeklinde tarif edilen melekler,⁶²² iman esaslarımız arasında yer almaktadır. Allah'ın yarattığı bu nurani varlıklar O'nun buyruğuna dair çeşitli görevleri yerine getirmekle memur kılınmıştır. Bu görevlerden biri de müminlerin bağışlanması için yaptıkları dua olduğunu söyleyebiliriz. Meleklerin müminler için bağışlanma dileklerinde bulundukları şu ayetler de görülür: *“Neredeyse gökler (O'nun azametinden) üstlerinden çatlayacaklar. Melekler ise, Rablerini hamd ile tespih ederler ve yeryüzündekiler için bağışlanma dilerler. İyi bilin ki Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*⁶²³; *“Arş'ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (melekler) Rablerini hamd ederek tespih ederler, O'na inanırlar ve inananlar için (şöyle diyerek) bağışlanma dilerler: “Ey Rabbimiz! Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O hâlde tövbe eden ve senin yoluna uyanları bağışla ve onları cehennem azabından koru.”*⁶²⁴ *“Ey Rabbimiz! Onları da, onların babalarından, eşlerinden ve soylarından iyi olanları da, kendilerine vaad ettiğin Adn cennetlerine koy. Şüphesiz sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.”*⁶²⁵ *“Onları kötülüklerden koru. Sen o gün kimi kötülüklerden korursan, ona rahmet etmiş olursun. İşte bu büyük başarıdır.”*⁶²⁶

Bu ayetlerdeki meleklerin müminler için yaptığı dua, melek-beşer üstünlüğü ve Allah-melek-insan ilişkileri açısından yorumlanmıştır. Burada günahların affı bağlamında, meleklerin müminler için duası, meleklerin müminlere şefaati meselesi adı altında izah edilmiştir. Şefaate problemine daha sonra değinecek olsak da meleklerin şefaati hakkında yeri gelmişken birkaç cümle kurmakta fayda vardır.

⁶²¹ Mümin 40/60.

⁶²² Özervarlı, “Melek”, *DİA*, XXIX, s. 40, ss.40-42, Ankara 2004.

⁶²³ *تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطَرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ* Şura 42/5.

⁶²⁴ Mümin 40/7.

⁶²⁵ Mümin 40/8.

⁶²⁶ Mümin 40/9.

Birçok kelâmî konuda olduğu gibi bu konuda da Mutezile ile Ehli Sünnet arasında kelimî tartışmalar cereyan etmiştir. Ka’bi’ye göre şefaatin etkisi günahkârın günahlarının düşürülmesi ve müminlerin ödülünün artması yönünde olacaktır. Ona göre ayetteki meleklerin, Allah’tan “senin yoluna uyup tövbe edenleri bağışla”⁶²⁷ talebi, onlar fıkta ısrarcı olsunlar veya olmasınlar küfürden tövbe edenleri bağışla anlamında değildir. Ayrıca meleklerin, “Ey Rabbimiz, onları kendilerine vadettiğin adn cennetlerine sok”⁶²⁸ isteği fık içinde olanlara değildir, meleklerin şefaati ancak taat edenler içindir.

Râzî bu görüşe katılmamaktadır. O’na göre, bu ayette meleklerin günahkâr kimselere şefaate edeceği manası vardır ki bu manaya delalet etmesinin kanıtları şunlardır:

1. Ayetteki “müminlerin bağışlanmasını dilerler”⁶²⁹ cümlesi istiğfar, af dilemek demektir. Af cezasının düşürülmesinde söz konusu olur. Ek bir menfaatin istenmesi istiğfar olmamaktadır.
2. Ayette meleklerin “bağışla”⁶³⁰ talebi iman edenleri içine almaktadır. Büyük günah sahipleri de mümin kabul edildiği için bu kimseler de şefaatin kapsamına dâhil olmaktadır.
3. Ayetteki, “tövbe edenleri bağışla”⁶³¹ cümlesi tövbe edenler için bağışlanma isteğini ifade eden bir kelimadır. Bu ifade ile tövbe ettikten sonra, büyük günah sahibinin cezasının düşürülmesinin kastedilmesi caiz değildir. Çünkü bu Mutezileye göre, zaten Allah’a vaciptir ve vacip olan bir şeyin dua ile istenmesi yerinde bir davranış değildir. Aynı durum küçük günahların affında da söz konusudur, çünkü bu Mutezileye göre yine Allah’a vaciptir, bunda dua ile talep edilmesi makul değildir. Ayrıca mağfiret adı verilemeyeceği için, bununla hak edilen ödülün üzerine ek bir mükâfatın verilmesinin istenmesi caiz değildir. Bu durumda “o halde tövbe edenleri bağışla” ifadesi tövbe etmeden önceki büyük günahın cezasının affına işarettir.⁶³²

Meleklerin müminler için Allah’tan bağışlanma talebinde bulunmaları günahından kurtulmak için tövbe-istiğfar eden günahkâra ayrı bir moral ve psikolojik

⁶²⁷ Mümin 40/7.

⁶²⁸ Mümin 40/8.

⁶²⁹ Mümin 40/7.

⁶³⁰ Mümin 40/7.

⁶³¹ Mümin 40/7.

⁶³² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIX, 251-252.

destek sağlayacağı düşünülebilir. Ama onların bu duasını sadece şefaate yorumlayarak günahlardan kurtulma düşüncesi doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü ayette meleklerin duasında dikkatten kaçmaması gereken nokta “tövbe edenler” ve “senin yoluna uyanlar”⁶³³ şartıdır. Günahkâr, günahından kurtulmak isteyip de tövbe ettiğinde kendisi kadar bundan memnun olup kendisi için Allah’tan affını isteyecek meleklerin olduğunu bilmelidir.

2.5.3. Şefaate Yoluyla Günahların Bağışlanması

Günahların bağışlanması için en önemli af imkânı olan tövbe Allah ile kul arasında gerçekleşmekte olup, günahının bağışlanması için pişman olup tövbe eden günahkâr pasif durumda değildir. Şefaatte ise durum böyle olmayıp Allah- insan arasında bir başka varlığın aracılığı yani şefaate eden, şefaate edilen şefaate izin tanıyan söz konusudur. Kısacası bu durumda günah işleyen kişi günahlarının bağışlanmasında pasif konumdadır. O kişinin bağışlanmasında şefaate yetkisi verilen aktif konumdadır.

Şefaate, *şef* شَفْعُ kökünden türemiştir. *Şef* “tek olan bir şeyi dengi veya benzeriyle çift hale getirmek; birinin önüne düşüp işini görmeye çalışmak, işinin görülmesi için birinin aracılığını istemek,” anlamlarına gelir. Bu kökten türeyen şefaate, “suçunun bağışlanması veya dileğinin yerine getirilmesi için birine aracılık etme” manasına gelir. Zıttı tek anlamına gelen *vitr*’dir.⁶³⁴ Şefaate kelimesi mastar kullanımıyla Kur’an’da on üç ayette geçmektedir.⁶³⁵ Fecr suresi üçüncü ayette sözlük anlamıyla yer alan kelime, bunun dışında on yedi ayette *yeşfeû*, *yeşfeû*, *yeşfeûne*, *şefî*, *şâfi*’in, *şüfe*’â, *şüfe*’âküm, *şüfe*’âunâ, isim ve fiil kalıplarında kullanılmıştır.⁶³⁶

İstilah olarak şefaate, peygamberlerin ve izin verilen iyi kulların müminlerin affedilmesi için kıyamet günü Allah katında niyazda bulunmasıdır. *Şâfi*’ ve *şefî* “aracılık eden, şefaatte bulunan” anlamına gelir.⁶³⁷

Şefaate, hem Kur’an’da hem Hadislerde bahsi geçen, günahların affını ilgilendiren konulardan biridir. Şefaate kavramı, pek çok ayette yer almakta ve putların ve sahte tanrıların şefaate edemeyeceği, şefaate yetkisinin yalnız Allah’a ait olduğu dile

⁶³³ Mümin 40/7.

⁶³⁴ İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Muhammed İbn Mükerrrem “şf’a” md, *Lisânü’l-Arab*, IXV, Beyrût 1970, VIII, s. 183-185; İsfahânî, *Müfredat*, 526-527; Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, 606-607.

⁶³⁵ Bakara 2/48, 123, 254; Nisa 4/85; Meryem 19/87; Taha 20/109; Sebe 34/23; Yasin 36/23; Zümer 39/44; Zuhuruf 43/86; Necm 53/26; Müddessir 74/48.

⁶³⁶ Narol, Süleyman, “Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbar’ın Şefaate Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, s. 128-129, ss. 125-144, Kahramanmaraş 2015.

⁶³⁷ Alıcı, Mustafa, “Şefaate”, *DİA*, XXXVIII, s. 411, ss. 411-412, İstanbul 2010.

getirilmektedir. Şefaitle ilgili ayetler incelendiğinde, şefaati kesin olarak reddeden ayetler ve Allah'ın izni olmadıkça şefaatin mümkün olmayacağını bildiren ayetler dikkatimizi çekmektedir.

Şefaate imkân tanımayan ayetler, ahiret gününde kimsenin şefaatinin kabul edilmeyeceğini vurgular.⁶³⁸ Bazı ayetlerde ise Allah'ın izni olmadan hiç kimsenin şefaate edemeyeceği belirtilir.⁶³⁹ Bu iki ayrımın dışında, şefaatile ilgili ayetlerin yorumundan hareketle farklı gruplandırmalar da yapılmıştır.⁶⁴⁰ Şefaatile ilgili ayetler incelendiğinde hâkim fikir, şirk inancının reddedilmesi, tevhit inancının telkin edilmesidir.⁶⁴¹

Kur'ân-ı Kerîm'de şefaath hakkında ayrıntılı bilgi verilmezken bu konu hadis literatüründe detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Hadis kaynaklarında, kimlerin şefaate edebileceği, şefaatin hangi şartlarda ve nasıl gerçekleşeceği, şefaate kimlerin nail olacağı, şefaatin dünyevî ve uhrevî açıdan gerçekleşme sınırı, şefaate erişmeye vesile olan davranışlar gibi konular üzerinde durulmaktadır.⁶⁴² Hadis kaynakları incelendiğinde, peygamberlerin ve Hz. Muhammed'in şefaati,⁶⁴³ şefaate edilecekler,⁶⁴⁴ şefaate vesile davranışlar⁶⁴⁵ ve bazı şefaate edeceklerin⁶⁴⁶ bilgisi bulunmaktadır.

Şefaatin ne manaya geldiği ve Kur'an ve Hadislerde nasıl yer aldığına kısa olarak değindikten sonra Eş'arîlerin günahların affı bağlamında şefaati nasıl ele aldığı üzerinde durabiliriz. Öncelikle belirtmeliyiz ki, şefaatile bağışlanmanın mümkün olabilmesi için şefaatin hak olarak kabul edilmesi gerekir. Kelam tarihinin en çok tartışılan konularından biri olan şefaath, öncelikle ekollerince hak olup olmaması yönüyle yorumlanmıştır. Bu yorumlardan bazısı, şefaatin tüm günahları kapsaması veya sadece

⁶³⁸ وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ Bakara 2/123; Bkz. Müddessir 74/48; Mü'min 40/18.

⁶³⁹ قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَهُ مَلَأُكَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ Bakara 2/255; Sebe 34/23.

⁶⁴⁰ Putların şefaatinin reddeden ayetler, Meleklerin ve Peygamberlerin şefaatine izin veren ayetler, özellikle Hz. Muhammed (sav), şefaatine yorumlanan ayetler vs. örnek gösterilebilir.

⁶⁴¹ Yavuz, Yusuf Şevki, "Şefaath", *DİA*, XXXVIII, s. 412, İstanbul 2010.

⁶⁴² Akay, Akif, *İslâm İnancında Şefaath*, Akçağ Yay. , Ankara 2016, s. 108.

⁶⁴³ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, XIV, 402-415; "Kıyamet gününde insanlar grup grup olurlar, her ümmet kendi peygamberinin ardına düşer ve 'bize şefaath et' diyerek ondan dilekte bulunurlar..." Bkz. Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı*, 1105-1107; Buhârî, Tefsir 17 (V.228).

⁶⁴⁴ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, XIV, 402-415; XVII, 607; Mahşer ehli, Tirmizî, Sıfâtü'l-Kıyâme, 12 (IV, 626); İbn Mâce, Zühd, 34 (II, 1433); Buhârî, Rikâk, 50-51 (VII, 199-201); Cennet ehli, Tirmizî, Sıfâtü'l-Kıyâme, 12 (IV, 626); İbn Mâce, Zühd, 34 (II, 1433); Cehennem ehli, Buhârî, Rikâk, 51 (VII, 202); Müslim, İman, 320 (I, 179); Ebû Dâvûd, Sünnet, 21 (V, 107); Müslim, İman, 306 (I, 172).

⁶⁴⁵ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, IX, 391; VIII, 323; Buhârî, İlim, 33 (I, 33); Tirmizî, Fezâlü'l-Kur'ân, 18 (V, 178); Buhârî, Ezân, 8 (I, 152); Müslim, Cenâiz, 58 (I, 164).

⁶⁴⁶ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, XIV, 467; XVII, 467; Müslim, Müsâfirûn, 252 (I, 553); Müslim, İman, 81 (I, 170); İbn Mâce, Zühd, 37 (II, 1443); Müslim, İman, 81 (I, 170); Tirmizî, Cenâiz, 64, (III, 374-376).

derecelerin artmasında etkisi noktasındadır. Bu konuda kelim ekollerinin düşünceleri, şefaatin büyük ve küçük günahların affına vesile durumu, Eş'arîler merkezinde aşağıda işlenecektir. Ancak öncelikle Eş'ârîliğin ortaya çıkışından önce bu konu hakkındaki farklı yaklaşımları hatırlatmak karşılaştırma yapılabilmesi için faydalı olacaktır.

Mürchie'ye göre, günahların şefaate bağışlanması fâsıklar için gereklidir.⁶⁴⁷ Onlara göre şefaate, namaz kılan fâsıklar için olup, şefaate onların sadece zararının giderilmesine yarayacaktır. Ameli imana dâhil eden Hariciler ve Mutezile'ye göre günahların şefaate affedilebilmesi için öncelikle şartlarına uygun olarak büyük günahlara tövbe edilmesi gerekir. Değilse, günahlarına tövbe etmeyen kişi ahirette şefaate nail olamayacaktır.⁶⁴⁸

Mutezile'ye göre, küçük günah sahibi kişilerin günahları Allah Teâlâ tarafından bağışlanacağı için onların şefaate ihtiyacı yoktur.⁶⁴⁹ Onlara göre şefaate sadece, sevap ehli ve Allah dostu olan müminlerin derecelerinin yükseltilmesinde geçerlidir.⁶⁵⁰

Mutezile kelamcısı Kâdî Abdülcebbar'a göre şefaate, tövbe eden müminler içindir. O, büyük günahın şefaate affedilmesine karşıdır. O'na göre Peygamber büyük günah işleyene şefaate etmek istediği zaman iki ihtimal, yani günahkârın şefaate nail olup olmaması, söz konusudur. Şefaate nail olmaması, ikramın reddi olacağı için caiz değildir. Eğer şefaate affedilecek olursa, sevabı hak etmeyi ödüllendirmek kabih olduğu için caiz değildir. O, fâsığın şefaate nail olamayacağına dair görüşlerini ispatlamak için Kur'an'ın ilgili ayetlerine müracaat eder. “O günden korkun ki hiçbir nefis başkasına bir şey ödeyemez”⁶⁵¹; “Zalimler için dost ve şefaateçi yoktur.”⁶⁵²

Şefaate konusunda yapılan yorumlara baktığımızda iki farklı görüş olarak, Mutezile ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşleri kendini gösterir. Aynı naslardan hareket edildiği halde şefaate düşüncesine yaklaşım farklı olmuştur.

Eş'arîler, şefaate konusunda düşüncelerini Mutezile'yi eleştirerek ortaya koyarlar. Mutezile, gerek küçük gerekse büyük günahların affını şefaate mümkün görmemiş,

⁶⁴⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 604-605; Narol, “Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbar'ın Şefaate Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”, 130.

⁶⁴⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 604-605; Şık, İsmail, “Şefaate”, *Kelâm IV (Sistemik Kelâm 2, Nübüvvet-Mead)*, ed. İsmail Şık-İsmail Yürük, Araştırma Yay, Ankara 2016, s. 221;; Narol, “Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbar'ın Şefaate Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”, 130.

⁶⁴⁹ Narol, “Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbar'ın Şefaate Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”, 130.

⁶⁵⁰ İbn Fûrek, Muhammed b. Hasen, *Makalatü's-Şeyh Ebi'l-Hasen el Eş'arî*, thk. AhmedAbdurrahîm es-Sâiyih, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, Kâhire 2005, s. 171-173.

⁶⁵¹ وَأَنْتُمْ لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئاً وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ (Bakara 2/48.)

⁶⁵² وَأَنْذَرُكُمْ يَوْمَ الْآرْثَةِ إِذْ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِينَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ (Mümin 40/18; diğer ayetler için Bkz. Zümer 39/19; Enbiya 21/28; Mü'min 40/18; Kadi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 606.

sadece sevap derecesinde bir artış olarak yorumlamıştır. Ayrıca büyük günah sahibi kişinin şefaate nail olabilmesi için tövbe şartı konmuştur. Eş'arîlerde ise, şefaate günahların affı, tüm günahlara şamildir.

Eş'arî, şefaate tüm günahların affedilmesini mümkün görür. O'na göre Mutezile, peygamberin ümmetinden günahkârların affı için göstereceği şfaat yetkisini ortadan kaldırmıştır.⁶⁵³ Şefaatin büyük günah sahiplerine yarayacağı yönünde selef ulamasının telakkisini zikreden,⁶⁵⁴ Eş'arî, şefaatin, cehennemde azabı hak etmiş kimselerin affedilmesine vesile olacağını belirtir.⁶⁵⁵

Büyük günah sahiplerine şefaatin olmayacağını savunan Mutezile'ye karşı, Eş'arî âlimler, Hz. Peygamberden nakledilen, “*şefaatiim ümmetimden büyük günah sahipleri için sakladım*”⁶⁵⁶ hadisini delil olarak getirmişlerdir.⁶⁵⁷ Bu naklî delilin yanında pek çok hadisin şefaatin gerçekleşeceğini haber verdiğini belirten Bâkılânî⁶⁵⁸, Ehl-i Sünnetin şefaate dayanak olarak gösterdikleri, “*Rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin*”⁶⁵⁹ ayeti üzerinde ayrıca durur.⁶⁶⁰ Ayette geçen “makam-ı mahmud” övülmüş makam ibaresini Eş'arî âlimler, Hz. Muhammed'e (sav) verilecek şfaat olarak yorumlamaktadırlar.⁶⁶¹

İbn Fûrek, şefaatin tövbe etmeden ölen ümmetin günahkârları için olduğunu, Hz. Peygamberin kendisinden önce hiç kimseye verilmeyen beş şeyin kendisine verildiğini bunlardan birinin de şfaat olduğunu söylemiştir. O, peygamberin şefaatinin, günahkârların bağışlanması, tövbe edenlerin tövbesinin kabulü, iyilerin derecelerinin ve

⁶⁵³ Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 604-605; Narol, “Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbar'ın Şfaat Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”, 130; İbn Fûrek, *Makalatü's-Şeyh Ebi'l-Hasen elEş'arî*, 172.

⁶⁵⁴ Eş'arî, *El-İbâne ve Usûlü ehli's-Sünnet (Eş'arî Akaidi)*, 152.

⁶⁵⁵ Akay, *İslâm İncancında Şfaat*, 337; Mutezile, Ehl-i Sünnet'in şefaate delil olarak sunduğu; “şefaatiim ümmetimden büyük günah işleyenler içindir” hadisinin sıhhatini yeterli bulmamaktadır. Onlara göre bu hadis sahih olsa dahi Hz. Peygamberden âhad yolla nakledilmiştir. Âhad haberle ihticâc sahih değildir. (Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 608); Taftazani ise “şefaatiim ümmetimden büyük günah işleyenler içindir” hadisinin meşhur ve şefaatin sübutuna dair söylenen hadislerin de manen mütevatir olduğunu ifade etmiştir. (Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 256-261).

⁶⁵⁶ Hadisin türü ve geçtiği yerler için 1694 numaralı dipnota bkz. Akay, *İslâm İncancında Şfaat*, 338.

⁶⁵⁷ Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II, 608; Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 256-261; Bâkılânî, Ebu Bekr Muhammed İbn Tayyib İbn Muhammed, *Temhîdül-Evâil ve Telhîsü'l-Delâil*, nşr. İmadüddin Ahmed Haydar Müessesetü'l-kütübî's-Sekâfiye, Beyrut 1986. s. 415-419; Akay, *İslâm İncancında Şfaat*, 338-339; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, *Kitâbu'l-İrşâd*, 319-320.

⁶⁵⁸ Bâkılânî, günahkâr tevhit ehlinin Hz. Peygamberin şefaatiyle cehennemden çıkması hususunda zikredilen pek çok rivayet bulunduğunu ve lafızları farklı olsa da hepsinin mütevatir olduğunu bildirmiştir. (Bâkılânî, *Temhîdül-Evâil ve Telhîsü'l-Delâil*, 415-419; Akay, *İslâm İncancında Şfaat*, 338-339.

⁶⁵⁹ İsrâ 17/79. وَمِنَ اللَّيْلِ فَسُجِّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَلَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّخْمُودًا

⁶⁶⁰ Bâkılânî, *Temhîdül-Evâil ve Telhîsü'd-Delail*, 417; Şık, İsmail, “Şfaat”, *Kelâm IV (Sistematik Kelâm 2, Nübüvvet-Mead)*, 226.

⁶⁶¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXIII, 209-210; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XV, 24-25.

nimetlerinin artması için olduğunu, bunun da cennete girmeden önce veya sonra olabileceğini ifade etmiştir.⁶⁶²

Cüveynî, şefaitle günahların bağışlanmasını, nakli delillerin yanında akli açıdan da temellendirmeye çalışmıştır. O'na göre şefaatchilerin bağışlanmaya vesile olması aklen mümkündür. Hükümdara yakın seçkin kimselerin cezayı hak etmiş suçlu bireyin affı için aracılık etmesi akli açıdan kötü karşılanacak bir durum değildir. Akıl sahiplerince bağışlamak, suçluları affetmek, ahlakın güzelliklerindendir. O'na göre ayet ve hadislerden getirilen deliller ve bu açıklama, şefaitle günahlar giderilmez diyen Mutezile'ye cevaptır.⁶⁶³

Gazâlî'ye göre ahirette insanların hesabı amellerine göre olacaktır. Ona göre kâfirler cehenneme atılacaktır ve orada devamlı kalacaklardır. Müslümanlardan itaatli olanlar cennete gidecek, asiler ise cehenneme atılacaktır. Peygamberlerin ve velilerin şefaati ettiği affedilecek, şefaati edilmeyenler ise günahı kadar azap görüp sonunda cennete dönecektir.⁶⁶⁴ Ona göre şefaatin var olduğunu gösteren hem Kur'an-ı Kerim'de hem de hadisler de pek çok delil vardır.⁶⁶⁵

Râzî de eserlerinde şefaati konusunda hem kendi görüşünü hem de Ehli Sünnetin şefaati düşüncesini uzunca dile getirmiştir. Aynı şekilde O, “*Rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin.*”⁶⁶⁶; “*Rabbin sana mutlaka lütufta bulunacak, sende memnun olacaksın.*”⁶⁶⁷ ayetlerini Hz. Muhammed'e verilecek şefaati olarak yorumlar. O'na göre şu ayetteki “*Onlar için Allah'tan bağışlama dile!*”⁶⁶⁸ emri Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'den büyük günah sahipleri için mağfiret talebini ifade eder. Allah Teâlâ ona mağfiret istemesini emrettiği zaman, onun bu duasına icabet etmesi gerekir. Bundan dolayı bu ayet, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'i bu dünyada büyük günah sahiplerine şefaati kıldığının bir delilidir. Hz. Muhammed'in onlara kıyamette şefaati etmesi daha evladır.⁶⁶⁹

Hz. İbrahim'in şu ayetlerdeki sözü hem Râzî hem de diğer Ehl-i Sünnet âlimlerince Hz. Muhammed'in şefaatine delil sayılmıştır. “*Hani İbrahim demişti ki:*

⁶⁶² Şık, İsmail, “Şefaati”, *Kelâm IV (Sistematik Kelâm 2, Nübüvvet-Mead)*, 226-227; İbn Fûrek, Muhammed b. Hasan, *Makalatü's-Şeyh Ebi'l-Hasan Eş'ari*, nşr. Darü'l-Maarife, Beyrut 1379, s. 172.

⁶⁶³ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 319-320; Akay, *İslâm İnancında Şefaati*, 341.

⁶⁶⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 109.

⁶⁶⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'ddin*, IV, 939-944.

⁶⁶⁶ İsra 17/79.

⁶⁶⁷ Duhâ 93/5.

⁶⁶⁸ Âl-i İmran 3/159.

⁶⁶⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 160.

“Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut.”⁶⁷⁰;
 “Rabbim! Çünkü o putlar insanlardan birçoğunu saptırdılar. Artık kim bana uyarsa, o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, şüphesiz sen çok bağışlayan, çok merhamet edensin.”⁶⁷¹

Râzi’ye göre ayetteki Hz. İbrahim’in sözü, Hz. Muhammed’in ümmetinden büyük günah sahipleri için gerçekleşecek olan şefaate delil olacak şekilde yorumlamışlardır. Râzi’ye göre ümmet-i Muhammed, kâfirlere şefaate olmayacağı konusunda hemfikirdir. Bu durumda Hz. İbrahim’in “Kim de bana karşı gelirse sen *ğafür ve rahimsin*” ifadesi onun mümin olup günahkâr ümmeti hakkında olması gerekir. O’na göre bu gerekli olunca, şefaate ilişkin günah, ya küçük günahdır ya da tövbeden önce veya sonra işlenen büyük günahdır. Lakin ‘kim bana karşı gelirse (âsi olursa)’ lafzını küçük günaha yorumlamak kelâmın zahirine ters düşer. Mutezileye göre Allah’ın tövbe edilen büyük ve küçük günah affetmesi vaciptir. Bu sebeple yukarıdaki ifadeyi tövbe edilmiş günahlara ayırmak da olası görünmemektedir. O halde ayetin tövbe edilmemiş büyük günahların bağışlanması için şefaatin olacağına dair karar kesinleşmiş olur. Netice itibarıyla, Hz. İbrahim’in böyle bir şefaati mümkünse, Hz. Muhammed’in de şefaate edecek olması mümkün hale gelir.⁶⁷²

Kur’an- Kerim’de “*Rahmân’ın katında söz almış olanlardan başkaları şefaate hakkına sahip olmayacaklardır.*”⁶⁷³ buyurulmaktadır. Râzi’ye göre ayetin zahirinden anlaşılan bu şefaatin, onların başkalarına yapacağı şefaate ya da başkalarının onlar için şefaatinin olmamasıdır. O’na göre bazıları, müminlerin başkalarına şefaate etmeleri gibi, kâfirler başkalarına şefaate edemez derlerken; kimisi de ‘başkaları bu kâfirler için şefaateçi olamazlar’ demişlerdir. Râzi’ye göre birinci mana bariz olan bir hususu yeniden açıklamak olacağı için bunu ikinci manaya hamletmek gerekir. Bu durumda ayet, büyük günah sahibi müminler için şefaatin varlığına işaret eder.⁶⁷⁴

Taftazânî, Cürcânî gibi Eş’arî âlimlerin şefaate günahların affı konusundaki görüşleri ve bu görüşlerini ispatlamak için öne sürdükleri deliller hemen hemen aynıdır.⁶⁷⁵ Mutezileyi şefaate konusunda tutarsız olmakla eleştiren Taftazânî, onların ilkeleri gereği büyük günahtan tövbe eden kimsenin cezayı hak etmemiş olduğu yönündeki kabullerini hatırlatarak eleştirilerine başlar. Bunun yanında, daha önce de

⁶⁷⁰ İbrahim 14/35.

⁶⁷¹ İbrahim 14/36.

⁶⁷² Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, XIV, 22-24.

⁶⁷³ لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا Meryem 19/87.

⁶⁷⁴ Râzi, *Tefsîr-i Kebîr*, XV, 408.

⁶⁷⁵ Krş., Taftazânî, *Şerhu’l Akâid*, 256-261; Cürcânî, *Şerhu’l- Mevâkıf*, III, 592-593.

ifade edildiği gibi büyük günahtan sakınıldığı zaman küçük günahlara ceza olmayacağı kanaati de hâkimdir. Bu durumda bu kimselerin şefaitle affedilmelerinin bir anlamı yoktur. Çünkü şefaatten bahseden naslar, şefaatin bir suçun affını talep manasında olduğunu göstermektedir.⁶⁷⁶

Taftâzânî'ye göre şefaitle günahların affına dair ayet ve hadis yer almaktadır. O'na göre büyük günah sahibine peygamberlerin ve hayırlı kulların şefaati meşhur rivayetler de mevcuttur.⁶⁷⁷ *'Artık onlara şefaatchilerin şefaati fayda vermez.'*⁶⁷⁸ *'Şefaetim ümmetimden büyük günah işleyenler içindir.'*⁶⁷⁹

İmam Mâtürîdî'ye göre şefaât, hakkında Kur'anî beyanlar ve hadislerin olduğu, deliller ileri sürülen önemli konulardan biridir. O'na göre şefaât olunan kişinin, şefaate layık olmasının sebebi, işlediği günahlar değil, yapmış olduğu iyiliklerdir. O, emirleri terk eden kişiye isyanın değil, 'itaatin tarafı ol ki asi olduğun şey hakkında şefaatin kabul edilsin' söylenmesi gerektiğini belirtir ve bağışlanabilmek için büyük günahlardan kaçınmaya ve tövbeye dikkat çeker. Şefaati de bu duruma benzetir.⁶⁸⁰

Sâbûnî'ye göre, Allah'ın günahları aracısız affetmesi mümkün olduğuna göre günahları şefaitle affetmesi daha büyük bir ihtimaldir. O'na göre küfür ve şirkin affedilmesi aklen bile olsa caiz değildir. Çünkü hikmet, iyilik yapanla kötülük işleyen kimseyi farklı tutmayı gerektirir. Mâtürîdî âlimlerin görüşü de, küfür ile diğer günahlar arasındaki fark olarak, küfür suçtur ve bağışlanma ihtimali yoktur. Kâfir kendi küfrünün hak olduğuna inanır ve bağışlanma talebinde bulunmaz. Bu sebeple küfrü affetmek hikmete aykırıdır. Küfür devamlı inanç olduğu için cezası da devamlı olması gerekir.⁶⁸¹

Bazı çağdaş görüşler, şefaitle günahların affını mümkün görmeyip reddederken, bazıları yorum yapmaktan ve kesin görüş belirtmekten kaçınmıştır.⁶⁸²

⁶⁷⁶ Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 256-261.

⁶⁷⁷ Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 259-260.

⁶⁷⁸ Müddessir 74/48.

⁶⁷⁹ Ebû Dâvûd, 4739; Tirmizi, 2435. Bu meşhur hadistir. Şefaatin sübutuna dair varid olan hadisler manen mütevatirdir. (bkz. Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, 260).

⁶⁸⁰ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 697; Elik, Hasan, "Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaate Bakış", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 16, s. 37, ss. 29-48, 2005.

⁶⁸¹ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 163-164; Sâbûnî, Eş'ariyye'nin küfür ve şirkin affını caiz gördüğünü ve müminlerin cehenneme, kâfirlerinde cennete konulup ebedi bırakılmaları aklen mümkün olup abes de sayılmaz dediğini ifade eder. Bkz. Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 164.

⁶⁸² Fazlurrahmân, Kur'an'da şefaât inancının reddedildiğini, onun sonradan Kur'an'a sokulduğunu iddia etmiştir. Delil olarak, *"Ey iman edenler! Ne bir alışveriş ne bir dostluğun ve ne de bir şefaatin bulunmadığı bir gün gelmeden önce size verilen rızıktan Allah yolunda harcayın. Kâfirler işte onlar zalimdirler."*(Bakara2/254) ayetini göstermiştir. (Akay, *İslâm İnancında Şefaât*, 395-396); Elik, şefaati mutlak olarak reddeden ayetlere dayanıldığında Kur'an'ın şefaât fikrini tamamen reddettiğini belirtir. Bkz. Elik, Hasan, "Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaate Bakış", 39; Akbulut'a göre Müslümanların peygamberlerine şefaât yetkisi vermelerinin sebebi, insan psikolojisinden kaynaklanan,

Eş'arî âlimlerin şefaât düşüncesi, günahkâr bireyi ümitlendirmektedir. Çünkü şefaât edeceklerin özellikle Hz. Muhammed'in, büyük günah sahiplerine dahi şefaât edeceği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, imtihanın ihlal edilme düşüncesini akla getirebilir. Çünkü Allah Teâlâ insanı yaratmış ve ödevlerini göndermiş olduğu rehberler aracılığı ile hatırlatmıştır. İyilerin mükâfat alacağını, kötülerin emrine karşı gelenlerin ise cezalandırılacağını bildirmiştir. Allah'ın bu fermanı ortada iken, örneğin ömrünü insanlara zulmetmekle geçirmiş, büyük günahların âlâsını işlemiş birinin şefaât vasıtası ile suçunun affedilmesi, Allah'ın adil sıfatını göz önüne aldığımızda açıklaması güç olmaktadır. Bu da, Eş'arî âlimlerin Allah tasavvurunda O'na hiçbir zorunluluk yüklememe anlayışlarının şefaât anlayışlarına da yansıdığını göstermektedir. Ayrıca günah bilinçli işlenen bir eylemdir ve günahın affında pişmanlık ve hak ihlallerinin telafisi esastır. Şefaate baktığımızda pişmanlık yoktur ve hak ihlallerinin ne olacağı konusunda hak sahibini tatmin edecek yeterli bir açıklama mevcut değildir ve bu konu da Eş'arî âlimlerin açıklamaları pasif kalmıştır. Sadece şefaatin hak ve bağışlamanın güzel olduğu vurgusu yapılmıştır.

ÜÇÜNCÜBÖLÜM

SONUÇ

İlahi dinlerin hepsinde günah mefhumu yer almış ve günah kavramı kendi bakış açılarıyla yorumlanmıştır. Bu dinlerin günah zihniyeti hakkında ortaya koydukları ortak nokta, günahın Tanrı-insan arasında bir problem olmasıdır. Tanrı'nın insandan istediği ve istemediği davranışlar vardır ve insandan bunlara uyması istemektedir. İnsan bu uyarılara dikkat etmediği zaman günah işlemiş yani yaratıcısına karşı gelmiş olmaktadır. Böyle bir duruma düştüğünün farkına varan birey pişman olup, yaratıcısıyla arasındaki ilişkiyi tekrar düzeltmek isterse çeşitli af yollarına başvurması gerektiği görülmüştür.

Kur'an ve hadislere baktığımızda işlediği günahattan kurtulmak isteyen bireyi, psikolojik olarak rahatlatan onu ümitlendiren af ile ilgili kavramlar mevcuttur. Allah Teâlâ'nın tevâb, ğaffâr, afiûv isim ve sıfatları, O'nun rahmetinin, merhametinin bağışlayıcı olmasının dile getirilmesi bunların başındadır. Bu isim ve sıfatlar Allah'ın günahkârı cezalandırmaktan ziyade affetmek istediğini gösterir. O'nun merhameti ve affına sığınmayan, kendini düzeltmeye çalışmayan birey kendine sunulan rehberlere uymadığı için Allah'ın cezalandıracağına dair sıfatlarına maruz kalacağı ortadadır.

Eş'arî âlimlerin günahların affına dair görüşlerinde dikkat çeken noktalardan birisi Mutezile karşıtlığıdır. Eş'arîlerin Mutezileye karşı görüşlerini; günahkârın iman bakımından durumu, büyük günah, günah ve sorumluluk, tövbe ve şefaât gibi konularında görmek mümkündür.

Eş'ari âlimlerin kelâmî konulara yaklaşımında Allah'ın kudreti merkezdedir ve O'nun kudreti öne çıkarılır. Bu yaklaşım günahların affı konusuna da yansımıştır.

Aynı naslardan hareket edildiği halde günah ve günahların affı meselesine mezheplerce farklı yaklaşılmasının sebebi mezheplerin genetiğinde yer alan başta Allah tasavvuru, benimsendiği coğrafyanın dini, siyasi, sosyolojik ve kültürel etkileşimleri sayılabilir. Kelam ilmiyle meşgul olan birey, Mutezilenin adalet, Maturidîlerin ise hikmet kavramı üzerinden meselelere yaklaştığına şahit olacaktır. Her birinin kendine göre bir sebebi olmalıdır. Eş'arîlerin ise Tanrı tasavvuru, günahların affı konusunda yani tövbe ve şefaât anlayışında dikkat çekmektedir. Allah'ın ilmi iradesi kudreti vs. hiçbir şekilde sınırlandırılmamakta O'nun hakkında hiçbir şey vacip kabul edilmemekte ve zorunluluk düşünülmemektedir.

Eş'ari âlimlere göre bilerek veya farkında olmadan günah işleyip de günahlarından kurtulmak isteyen birey bir an önce tövbe istiğfar etmeli, pişmanlığını samimiyetle sürdürüp ibadetlerine devam etmelidir. Eş'arîlerin gûnahtan kurtulma arayışı içinde olan bireye, çözüm olarak sunduğu tövbe hakkında yaptığı yorumlar, ümit verici olup kişiyi hayata yeniden psikolojik olarak hazırlamaktadır. Eş'arîlerin tövbe yorumu gûnahtan kurtulmak isteyen bireyi ikna etmesi için kanaatimizce yeterlidir. Çünkü Allah'ın rahmeti, merhameti ve mağfireti dile getirilmiş, tövbesiz dahi Allah'ın affetme ihtimalinin olabileceğine vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte gûnahı için affedilme arayışında olan bireye de önemli sorumluluklar düşmektedir. Gûnahı kime karşı işlediğinin bilincinde olarak samimiyetle pişman olup bir daha o gûnaha dönmemesi gerekir, varsa hak ihlalleri telafi etmeli özür dilemelidir.

Eş'arîlerde gûnahların affında yardımcı bir unsur ameller yer almaktadır. İbadetlerle meşgul olan bireyden tövbe etmesi ve gûnahlardan uzak durması beklenir. Ama amel işleyerek gûnahların affedileceği zannına kapılmak, yersiz bir düşüncedir. Bu düşünceye kapılanların hem gûnah işleyip hem de amel işlemeye devam ettiğine şahit olunabilir.

Eş'arî âlimler gûnahların tövbe ile affedilebilmesi için birçok şartı öne sürmelerine rağmen şefaitle gûnahların bağışlanmasında gûnahkârı ikna edebilecek açıklamada pasif kalmıştır. Sadece şefaatin hak olduğu ve şefaatchîlerin şefaateceği vurgusu yapılmıştır. Tövbeyle gûnahtan kurtulmak için pişmanlık, hak ihlallerinin telafisi gibi şartlar öne sürülürken, şefaatte hiçbir şart öne sürülmeden hatta büyük gûnah işleyen bile şefaitle gûnahları bağışlanabilecektir.

Gûnah bilinçli işlenen bir eylemdir. Affı için pişmanlık esastır. Şefaitle gûnahların affında pişmanlık yoktur. Bu durum gûnahkârı gûnah işlemeye sevk edebilir. Ayrıca şefaate yüklenen bir anlam da işini başkasına gördürme ve aracılık yapma gibi anlamlardır. Bu manada şefaate düşüncesi, Müslümanda sorumluluk bilincinin zayıflamasına, adalet duygusunun ve hak kavramının kaybolmasına zemin hazırlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed, *el-A'mâlü'l-kâmile*, nşr. Muhammed Amâre, III, (I-VI), Beyrut 1973.
- Abrahamov, Binyamin, "Kitabu'l-Luma'da Eş'arî'nin Kesb Teorisiyle İlgili Görüşlerinin Yeniden Tahlili", çev. İbrahim Hakkı İnal, *İslâm Bilimleri Araştırma Dergisi*, S. 2, ss. 148-163, Samsun 2016.
- Akay, Akif, *İslâm İnancında Şefaât*, Akçağ Yay. , Ankara 2016.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Otto Yay., Ankara 2015.
- *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara 1992.
- Albayrak, Kadir, "Dinlerde Günah Kavramı ve Kurtuluş Yolları", *İslâmî Araştırmalar*, 4/12, ss. 87-107, 2002.
- Alıcı, Mustafa, "Şefaât", *DİA*, XXXVIII, ss. 411-412, İstanbul 2010.
- Anawati, Georges, "İslâm'da Aslî Günah Kavramı Var Mıdır?" çev. Sadık Kılıç, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, ss. 507-518, İstanbul 1986.
- Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Hulefâi Râşidin Dönemi)*, Ensar Yay. , İstanbul 2011.
- Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, I, İstanbul 1305.
- Ay, Mahmut, "Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 17/2, ss. 90-107, 2004.
- Aydın, Mahmut, "Hıristiyanlık", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, DİB Yay, Ankara 2010.
- Bağdâdî, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, TDV Yay. , Ankara 2011.
-Ehl-i Sünnet Akâidi (Kitâbu Usûli'd-Dîn), çev. Ömer Aydın, İşaret Yay. , İstanbul 2016.
- Bâkılânî, Ebu Bekr Muhammed İbn Tayyib İbn Muhammed, *Temhîdü'l-Evâil ve Telhîsü'l-Delâil*, nşr. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübil İlmiyye, Beyrut 2005.
-*Temhîdü'l-Evâil ve Telhîsü'l-Delâil*, nşr. İmadüddin Ahmed Haydar, Müessesetü'l-kütübi's-Sekâfiye, Beyrut 1986.
- *Kîtâbü Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 987,
- Bebek, Adil, *Matürîdî' de Günah Problemi*, Rağbet Yay. , İstanbul 1998.

..... “kebire”, *DİA*, XXV, ss. 163-164, Ankara 2002.

Beyazîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfenin İtikadî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, MÜİFV Yay. , İstanbul 2017.

Bleeh, Rabi Benjamin, *Neden ve Niçinleriyle Yahudilik*, çev. Estreya Seval Vali, Gözlem Yay, İstanbul 2003.

Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı*, ter. Abdullah Durmuş v.dğr, Polen Yay. , İstanbul 2008.

Calvin, Jean, *Hristiyan Dininin Temelleri (2.Kitap)* , der. John T. McNeill, New York.

Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay. , I-XVIII, Ankara 1988.

Cilacı, Osman, “İlahî Dinler Açısından Günah Kavramı”, *Diyanet İlmî Dergi*, 24/4, ss. 41-49, Ankara 1988.

Cürcânî, Ali İbn Muhammed se-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)*, çev. Arif Erkan, Bahar Yay. , İstanbul 1997.

..... *Mu'cemu't-Ta'rifat*, haz. Muhammed Sıddık el- Minşâvi, Kahire 2004.

..... *Şerhu'l- Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, TYEKB Yay. , III, İstanbul 2015.

Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdü'l-Melik b. Abdullah, *Kitâbü'l-İrşâd İle Kavâdî'l-Edillete fi Usûli'l-İ'tikâd*, Haz. Şeyh Zekerîya Umeyrat, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

..... *Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu v.dğr, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 2016.

..... *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye Fi Erkâni'l-İslâmiyye, Akaide Dair İki Risale*, MÜİFV. Yayınları, Nu 41, İstanbul trs.

Dalgın, Nihat, “İslâm'da Tevbe”, *Diyanet İlmi Dergi*, 32/3, ss. 39-63, 1996.

Doğan, Bilal, *Hristiyanlıkta Asli Günah Doktrini* (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008.

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yayınları, Ankara 1981.

Dolabani, Hanna (Metropolit Rahip Hanna Dolabani), *Azizlerin Şefaati*, çev. P. Gabriyal Akyüz, Resim Matbaacılık, İstanbul 1999.

Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, çev. Mustafa Öz, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), MÜİFV Yay., İstanbul 1992.

Elik, Hasan, “Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaate Bakış”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 16, ss. 29-48, 2005.

- Eş'ârî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el- lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, Haz. Muhammed Emin Al-Dannavî, Dâru'l-Kütübü'l-İmiyye, Beyrut 1971.
-*Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1995.
-*İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabalcı Yay. , İstanbul 2005.
-*El-İbâne ve Usûlü ehli's-Sünnet (Eş'arî Akaidi)*, çev. Ramazan Biçer, Gelenek Yay. , İstanbul 2010.
-*Eş'arî Kelâmı (el- lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida')*, çev. Kılıç Aslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil, İz Yay. , İstanbul 2017.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'ddin*, çev. Mehmed A. Müftüoğlu, Tuğra Yayınları, İstanbul ts.
- *Mükâşşifet-Gulûb(Kalplerin Keşfi)*, çev. Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yay. , İstanbul 1993.
- *Tevhit Akidesinin Esasları*, çev. Abdulhalık Duran, Hikmet Yay, İstanbul 2004.
- *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan, Ataç Yay. , İstanbul 2017.
- *El-İktisat fi'l-İtikat/İtikatta Orta Yol*, ter. Osman Demir, Klasik Yay., İstanbul 2012.
-“Kâvâidü'l-Akâid/İslam İnanç Esasları”, çev. Murat Akın, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2, ss. 397-404, 2016.
- *Abidler Yolu*, çev. Yusuf Türel, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1968.
- Gölcük, Şerafeddin, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, TDV Yay, Ankara 1997.
- Güler, İlhami, *İman ahlak ilişkisi*, Ankara Okulu Yay, Ankara 2003.
- Gündüz, Şinasi, *Hristiyanlık*, İsam Yay, İstanbul 2006.
- Güngör, Muhammed, “Hristiyanlıkta Yedi Ölümcül Günah”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 17/45, ss. 36-59, 2014.
- Harman, Ömer Faruk, “Günah”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, ss. 278-282, İstanbul 1996.
- Heytemi, İbn Hacer, *İslâm'da Helaller ve Haramlar (Büyük Günahlar)*, çev. Ahmet Serdaroğlu-Lütfi Şentürk, Kayıhan Yay, I, İstanbul 1986.
- Houtin, Albert, “Hristiyanlığın Kısa Tarihi”, çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 25, ss. 447-455, Ankara 1982.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay, İstanbul 1991.

- İbn Fûrek, Muhammed b. Hasan, *Makalatü's-Şeyh Ebi'l-Hasan Eş'ari*, nşr. Darü'l-Maarife, Beyrut 1379.
- *Makalatü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, Mektebetü's-Sekâfetüd-Dîniyye, Kâhire 2005.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mukerrem, *Lisanü'l-Arab*, XII, I-XV, Beyrut 1955.
- *Lisânü'l-Arab*, IXV, Beyrût 1970.
- İbn Sa'd, Ebî Abdillâh Muhammed, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut ts.
- Îcî, Adududdin, Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, haz. Adudullah ve'd-dîn, Âlemü'l-Kutub, Beyrut, trs.
- İkbal Muhammed (Iqbal, Muhammad), *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1989.
- İrfan, Abdülhamit, "Cebriyye", *DİA*, VII, ss. 205-208, İstanbul 1993.
- İsfahânî, Rağîb, *Müfredat*, çev. Mustafa Yıldız, Çıra Yay. , İstanbul 2017.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, II, (I-II), İstanbul 1339/1341 ve 1340/1343.
- Kahraman, Ferruh, "İslâm İnancında Günah, Günah Çeşitleri ve Kişiyi Günah İşlemeye Sevkeden Faktörler", *Usûl İslam Araştırmaları*, S. 8, ss. 139-168, 2007.
- Karagöz, Nail, "İnsanın Fiilleri (Ef'âl-i İbâd)", *Kelam III Sistematik Kelam/İman ve İlahiyat*, ed., İsmail Şık-Nail Karagöz, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- Karagöz, İsmail, *Günahlar Tövbe ve İstiğfar*, DİB Yay. , Ankara 2012.
- Karaman, Fikret v.dğr., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2006.
- Kâdî, Abdülcebâr, *Şehu'l-Usûlil-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev. İlyas Çelebi, TYEKB Yay. , II, İstanbul 2013.
- Kaplan, İbrahim, "Din, Fıtrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, ss. 61-84, Adana 2017.
- Katar, Mehmet, "Dinlerde Keffaret Anlayışı", *Dini Araştırmalar*, 1/1, ss. 44-58, Ankara 1998.
- Kaufmann, France-Eisenberg, Josy, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", çev. Mehmet Aydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/1, ss. 267-283, Ankara 1987.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *İman-Küfür Sınırı*, Marifet Yay., İstanbul 1982.
-*İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Yay, İstanbul 2011.
- Kılıç, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hipaş Yay, Konya 1984.

- Kutlu, Sönmez, “İlk Mürciî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1, ss. 239-252, Ankara 1999.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, Muhammed b. Muhammed, b. Mahmûd, es-Semerkindî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ensar Yay, III, İstanbul 2016.
-*Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, çev. S. Kemal Sandıkçı, Ensar Yay, IV, İstanbul 2016.
-*Kitabü't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay, Ankara 2017.
- *Kitabü't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay, İstanbul 2002.
- McDoeell, Josh-Larson, Bort, *Mesih İsa'nın Tanrılığı* (Jesus, A Biblical Defense of His Deity), çev. Fikret Böcek, Zirve Yay, İstanbul 2004.
- Mevdûdî, Ebu'l A'lâ, *Tefhimu'l- Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, İnsan Yay. , II, İstanbul 2006.
- Michel, Thomas, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, Lutuf Yay, İstanbul 1992.
- Morali, Ilaria, “Hristiyanlık ve İnsanın Dünyadaki Sorumluluğu”, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu, Tanrı ile İnsan Arasındaki İlişki Konulu Sempozyum* (İstanbul, 7-9 Ekim 2004), ss. 138-145.
- Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, çev. Hanifi Akın, Polen Yay. , İstanbul 2008.
- Narol, Süleyman, “Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbar'ın Şefaât Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, ss. 125-144, Kahramanmaraş 2015.
- Nesefî, Ebu'l-Muin, *Bahrü'l-Kelâm (Matürîdî Akaidi)*, çev. Ramazan Biçer, Gelenek Yay, İstanbul 2010.
-*Tevhidin Esasları (Kitâbü't-temhîd li kavâidi't-tevhîd)*, çev. Hülya Alper, İz Yay, İstanbul 2017.
- Özarslan, Selim, “Kur'an'da Tevbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/1, ss. 353-382, Elazığ 2002.
- Özçelik, Harun, “Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları I” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 34, ss. 140-166, Erzurum 2010.
- Özervarlı, M. Sait, *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başı)*, İSAM Yay. , Ankara 2017.
- “Melek”, *DİB Yay.* , XXIX, ss.40-42, Ankara 2004.
- Pezdevî, Sadru'l İslâm İmam Ebu'l Yusr Muhammed, *Ehli Sünnet Akaidi (Usûli'd-din)*, çev. Şerafettin Gölcük, Kıyhan Yay. , İstanbul 2017.

- Rahman, Fazlur, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay, Ankara 2016.
- Razi, Muhammed B. Ömer B. Hüseyin Fahreddin, *Kelam'a Giriş (el- Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay, T.C. Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara 2002.
-*Tefsîr-i Kebîr (Meîâtîhu'l-Gayb)*, çev. Suat Yıldırım v.dğr. , Huzur Yay. , I-XXIII, İstanbul 2002.
- Rudolph, Ulrich, *Mâturîdî (Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı)*, çev. Özcan Taşcı, Lıtere Yay. , İstanbul 2016.
- Sâbûnî, Nureddin, *Maturidiyye Akaidi (el-Bidâye fî usûlid-din)*, çev. Bekir Topaloğlu, MÜİFV Yay, İstanbul 2017.
- Shahak, Israel, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini (Jewish History Jewish Religion)*, çev. Ahmet Emin Dağ, Ankara Yay, İstanbul 2004.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İman", *DİA*, XXII, ss. 212-214, İstanbul 2000.
- Soysaldı, H. Mehmet, "İslâm'da Günah Kavramı", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 3/7, ss. 145-156, Ankara 2001.
- Şengül, Fatma Sena-Tarakçı, Muhammet, "Yahudilikte Asli Günah Eleştirisi Hasday Crescas Örneği", *İslâmî İlimler Dergisi*, 11/2, ss. 159-172, 2016.
- Şentürk, Mustafa, "Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm'e Göre İlk Günah ve Kadın", *İslâmî Araştırmalar*, 22/1, ss. 32-43, Bayburt 2011.
- Şık, İsmail, *Mâturidî İnanç Sistemi (Lâmişi Örnekleminde Haneî-Mâturidî Kelâmı)*, Gece Kitaplığı Yay. , Ankara 2015.
-"Şefaât", *Kelâm IV (Sistematik Kelâm 2, Nübüvvet-Mead)*, ed. İsmail Şık-İsmail Yürük, Araştırma Yay, Ankara 2016.
- Taftazânî, Sa'deddin, Mesub b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Makâsıd*, thk. Abdurrahman Amira, Âlemu'l-Kutub, c. V, Beyrut 1419/1997.
-*Şerhu'l Akâid*, çev. Talha Hakan Alp, MÜİFV Yay. , İstanbul 2017.
- Taşpınar, Halil, "İman ve İslam Terimlerine Kur'an ve Tefsir Bağlamında Bir Bakış", *Diyanet İlmi Dergi*, 43/2, ss. 215-240, Ankara 2007.
- Tuğlacı, Pars, "Günah", *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, II, İstanbul 1972.
- Tunç, Cihad, "Kelam İlminde Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1, ss. 325-342, Ankara 1979.
- Tümer, Günay, "Asli Günah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, III, ss. 496-497, İstanbul 1991.

- Türkgülü, Mustafa, “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkında Kelâmî Tartışmalar”, *Diyanet İlmi Dergi*, 36/4, ss.63-88, 2000.
- Topaloğlu, Bekir, “tövbe”, *DİA*, XLI, ss. 279-283, İstanbul 2012.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, TDV İSAM Yay, Ankara 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Kesb”, *DİA*, XXV, ss. 304-306, Ankara 2002.
-“Şefaat”, *DİA*, XXXVIII, ss. 412-415, İstanbul 2010.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Akçağ Birleşik Yay. , III, Ankara ts.
- Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay, İstanbul 2011.
- Yılmaz, Muhammet, “Kur'an'da Büyük Günah Kavramı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2, ss. 255-276, Sivas 2011.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b.Ömer b. Muhammed el-Harizmî, *El-Keşşâf 'An Hakâ'ıki Ğavâmıd't-Tenzîl ve 'Uyûni'l- Ekâvîl Fî vucûhi't-Te'vîl*, çev. Abdülaziz Hatip, TYEKB Yay. , II, İstanbul 2017.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Durhasan ÇELİK

Doğum yeri ve Tarihi : MERSİN/SİLİFKE (1991)

e-mail: durhasan.3360@gmail.com

ÖĞRENİM DURUMU

Mersin Silifke İmam Hatip Lisesi (12.06.2009)

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (29.06.2015)

İŞ DENEYİMİ

Diyanet İşleri Başkanlığı:

İmam-Hatip (Kahramanmaraş/Dulkadiroğlu, 2012-2015)

İmam-Hatip (Mersin/Erdemli, 2015-2019)